

Фонарюк Т.І., Гуйванюк І.С., Морараш А.К.

Українська мова

(для класів з навчанням румунською мовою
закладів загальної середньої освіти)

«Українська мова»

підручник для 9 класу з навчанням румунською мовою
закладів загальної середньої освіти

Видавництво «Світ»

Українська мова 9

ТЕТЯНА ФОНАРІЮК, ІНЕСА ГУЙВАНІЮК, АНЖЕЛА МОРАРАШ

Українська мова

підручник для 9 класу з навчанням румунською мовою
закладів загальної середньої освіти

Схвалено для використання в освітньому процесі

Львів
Видавництво «Світ»
2022

УДК 811.161.2(075.3):=135.1

Ф 77

Схвалено для використання в освітньому процесі
(рішення експертної комісії з української мови
19 листопада 2021 року (протокол № 9),
рішення експертної комісії з проведення антидискримінаційної
експертизи від 26 листопада 2021 року (протокол № 6), зареєстровано
у Каталозі надання грифів навчальній літературі та навчальним
програмам за № 3.0540-2021)

Фонарюк Е.

Ф 77 **Українська мова** : підруч. для 9 кл. з навч. рум.
мов. закл. заг. сер. осв. / Т. Фонарюк, І. Гуйванюк,
А. Морараш. – Львів : Світ, 2022.

ISBN 978-966-000-000-0

УДК 811.161.2(075.3):=135.1

ISBN 978-966-000-000-0

МОЯ УКРАЇНА

На росах, на водах,
на всіх переходах
курличеш мені в журавлиних ключах,
моя Україно,
родима країно,
ясні небеса в материнських очах.
Я чую твій голос,
пшеничний твій колос
у душу мені засіває зерно.
Моя Україно,
колиско-каліно,
пізнати тебе мені щастя дано.
З тобою розлука –
гірка моя мука,
печаль журавля без гнізда в чужині.
Моя Україно,
білявко-хатино,
з твого вікна світить доля мені.

Михайло Ткач

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Пізнавальна вправа –

Вправа з ключем –

Інтерактивна вправа –

Вправа на редагування,
письмова вправа –

Вправа на переклад –

Творче завдання –

Робота в групах –

Робота в парах –

Робота з ІКТ –

Мнемонічні фрази –

Покликання на
інтернет-джерела –

Вправа з розвитку
мовлення –

Послухай –

Увага! –

ШАНОВНІ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИЦІ Й ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКИ!

На все впливає мови чистота:
зір глибшає і кращають уста,
стає точнішим слух, а думка летється,
як вітром розколихані жита.

Дмитро Павличко

Цього року ви продовжите вдосконалювати чистоту власного мовлення, вивчаючи граматику. Учений-мовознавець Іван Вихованець назвав граматику «невидимим диригентом, який без відпочинку керує велетенським оркестром слів, змушує їх виконувати найрізноманітніші мелодії думки». За допомогою запитань і відповідей ви розкриєте таємниці одного з розділів граматики – синтаксису, практично засвоїте типи складного речення, навчитеся аргументувати використання розділових знаків у них, опануєте культуру мовлення тощо.

У підручнику ви знайдете не лише правила про складні речення, їх будову, інтонування, розділові знаки, а й «рецепти» створення власних текстів, «секрети» аналізу свого й чужого мовлення, також навчитеся змагатися з однолітками у вправності відстоювати свою позицію в діалогах і полілогах, грамотно спілкуватися в соцмережах.

Уроки української мови стануть для вас сходинками до мети, до самоствердження й самовдосконалення через опанування державної мови та вміння бездоганно нею спілкуватися.

Авторки підручника

ВСТУП

§ 1. ФУНКЦІЇ МОВИ. ЗНАЧЕННЯ МОВИ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **дізнатися** про роль мови в житті людини й суспільства;
- **з'ясувати** функції мови (мова – засіб пізнання, називання, спілкування, звернення до адресата; має етичну й естетичну функції тощо);
- **визначати** різні стратегії сакральної ролі слова й мови загалом;
- **удосконалити** комунікативні вміння щодо володіння державною мовою.

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою на початку навчального року. Поясніть свій вибір.

1 – Ура-а! Почалося навчання!!!

2 – Ні! Канікули не могли так швидко минути...

3 – Мені треба трохи часу, щоб звикнути до нового режиму дня.

4 – Сподіваюся, що за літо не все забув(-ла).

5 – Новий навчальний рік – нові пригоди!

Вправа 1. Розгляньте фотографію. Які функції мови, зазначені поряд у таблиці, на вашу думку, відображені на ній? Аргументуйте свій вибір.

Пізнавальна

Мислетворча

Комунікативна

Номінативна

Функції мови

Експресивна

Естетична

Волюнтативна

Ідентифікаційна

Вправа 2. Прочитайте текст. Випишіть з нього визначення тих функцій мови, які для вас виявилися новими.

Як відомо, основою людського суспільства є мова. Мова – це особлива система знаків із закодованими в ній результатами пізнання людиною дійсності (система правил), система специфічних національних особливостей, характеристик. Мова є головним засобом спілкування людей, одним з компонентів духовної культури суспільства, продуктом соціального розвитку. Мова є абстрактною та відтворюваною. Вона нерозривно пов'язана з мисленням і служить не тільки засобом вираження думок, а й знаряддям думки, засобом формування й оформлення думки. Отже, мова виконує багато функцій.

1. Комунікативна функція, або функція спілкування. Суть її полягає в тому, що мова використовується як засіб спілкування між людьми, як інформаційний зв'язок у суспільстві.

2. Номінативна функція, або функція називання. Усе пізнане людиною (предмети, особи, явища, властивості, процеси, закономірності), одержує назву і так під цією мовною назвою існує в житті і в свідомості мовців.

3. Мислетворча функція. Мова є не тільки формою вираження й передання думки, а й засобом формування, тобто творення самої думки.

4. Гносеологічна, тобто пізнавальна, функція мови. Вона полягає в тому, що світ людина пізнає не тільки з власного досвіду, а й через мову, бо в ній накопичені досвід попередніх поколінь, сума знань про світ.

5. Експресивна, або виражальна, функція мови. Мова надає більше можливостей розкрити неповторний світ інтелекту, почуттів та емоцій людини. Завдяки мові ми можемо впливати силою своїх переконань чи почуттів на інших.

6. Волонтеративна функція є близькою до експресивної. Вона полягає в тому, що мова слугує засобом вираження волі співрозмовників (вітання, прощання, прохання, вибачення, спонукання, запрошення тощо).

7. Естетична функція. Мова фіксує в собі естетичні смаки й уподобання своїх носіїв. Естетика мови виражається у кон-

тексті мистецтва. Словесне мистецтво – це творення художніх образів у літературі, у публіцистиці, ораторському слові.

8. Культуроносна функція. Мова є носієм культури народу-мовотворця. Оволодіваючи мовою, людина оволодіває й культурою народу.

9. Ідентифікаційна функція мови полягає в тому, що мова слугує засобом ідентифікації мовців, тобто засобом вияву належності їх до однієї спільноти, певного ототожнення.

10. Магічно-містична функція мови збереглася з доісторичних часів, коли люди вірили у слово як у реальне дійство, здатне зупинити небажаний перебіг подій, побороти злі сили, підкорити природу своїй волі.

11. Регулятивна функція виконує роль планування поведінки, вчинків тощо (*З інтернет-джерела*).

Вправа 3. I. Спишіть речення та з'ясуйте, які функції мови закладено у зміст кожного речення. Після кожного речення в дужках напишіть визначені вами функції. **II.** Поміркуйте, чи погоджуєтесь ви з Іваном Драчем (див. речення 6), чи готові посперечатися з ним. Висловтеся, будь ласка, письмово.

1. Ясність – головне достоїнство мови (*Аристотель*).
2. Слово, що йде від серця, завжди проникає в серце (*Нізамі*).
3. Мова – далеко не тільки «засіб спілкування», тобто передачі «вже готових думок...» Куди серйозніша її місія – бути способом народження тих думок: коли «нема мови», людині просто-напросто «нема чим думати» (*О. Забужко*).
4. Мова й література – це пам'ять народу, його генетичний безсмертний код, це колективна совість суспільства, увічнена в слові (*Ю. Шевельов*).
5. Є слова, що білі-білі, як конвалії квітки, лагідні, як усміх ранку, ніжносьяїні, як зірки (*Олександр Олесь*).
6. Земля до нас прикипіла, металева, комп'ютерна, загадкова, та більшого дива, ніж слово, на світі нема і нема (*І. Драч*).
7. Хто нікчемну душу має, то така ж у нього мова (*Леся Українка*).

Вправа 4. Зайдіть за покликанням <http://surl.li/ymfh> на сайт «Енциклопедія. Українська мова» і доберіть цікавий матеріал про функції української мови. Підготуйте повідомлення для однокласників та однокласниць.

Вправа 5. Прочитайте текст, зміст якого звернено особисто до Вас. Яка основна думка цього тексту? Що хотіла авторка донести до читача? Яке значення мови в житті людини та суспільства?

Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Бог був Слово...

У наш час ці слова Святого Писання знають і віруючі, і невіруючі. Їх цитують науковці й письменники, випадкові співрозмовники і близькі друзі, які хочуть встановити істину.

Отже, оцей неоціненний Дар – мова, звукова мова, яка звук до звука, слово до слова, речення до речення творить текст і передає його зміст і задум, надію і зневіру, радість і смуток, знання і неуміння, повагу і зневагу, згуртованість і самотність і т. д., і т. ін., – дароване лише людині.

З рідної держави ти візьмеш у своє серце її обереги-символи: синьо-жовтий Прапор, Гімн із його особливим українським змістом і мелодією, яка нагадає тобі про потребу покласти праву руку на серце й виконати, державною українською мовою. У всіх світах знають мову гімну своєї країни. З рідного дому ми мусимо взяти найцінніший свій скарб – рідну мову. А якщо забудеш мову, яка удосконалювала твої здібності для життя у державі з іменем Україна, якщо не стрепенеться твоє серце, почувши далеко від рідного дому солов'їну, щебетливу, мелодійну по-особливому, дуже подібну до твоєї у звичаях і національній культурі мову українську, державну, то, вибач, тебе вже можна буде називати перекотиполем (є така колюча рослина в українських степах).

Ось щойно ти прочитав/ла складне, багатокomпонентне речення-текст. Але ж ти дев'ятикласник/дев'ятикласниця! Ти й сам/сама можеш такий текст створити!

То яке ж значення має мова в житті людини? Мова – це ознака нації. Вона не тільки засіб спілкування, а й потужна суспільна сила, яка об'єднує людей духовно, розвиває їх інтелектуально, обдаровує культурою та допомагає культурі розвиватися далі. Мова – рушійна сила суспільного прогресу, якщо вона вільна, володіє величезним ресурсом для забезпечення усіх функцій, які має виконувати держава.

Олена Пчілка, письменниця, мама Лесі Українки, писала: «Слово! Річ то велика, святая», «то мудрості промінь», «то думка людська».

А якщо буденно, життєво і по-родинному, то мова має такі функції: розповісти дитині казку, співати колискову, тепло звернутися до хліба, який хочеш спекти, створити пісню, яку співатиме багато поколінь, усе життя пам'ятати і згадувати — служити вітчизні, розвивати її культуру...

Вивчення, оволодіння і практичне користування рідною мовою та державною українською мовою є надзвичайно важливими для того, щоб відчувати себе впевнено у суспільстві. Це завжди буде вдячністю долі за надану нам здатність володіти звуковою мовою (*Н. Бабич*).

Вправа 6. Послухайте, а потім самостійно прочитайте поезію Зої Кучерявої «До української мови». Поміркуйте, чи можна вважати цей твір поетичним всехвальним віршем вашій рідній мові, мовам інших народів, звичаям, обрядам, узагалі національним культурам, які достатньо близькі для багатьох націй. Свої міркування запишіть до робочого зошита, підтвердивши їх рядками з вірша.

ДО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Трембітна мово. Музико. Калино.
І споконвічна й назавжди моя.
До тебе завше я душею лину.
Марія... мрія... Мамине ім'я.

Зорею, казкою ти снила тихо,
коли в колиску клала немовля,
вела за ручку, берегла від лиха
і вчила вперше слово вимовлять.

І хліб пекла, замішаний на слові,
журба твоя в хлібині запеклась,
як за село виходила ти знову,
а суджений з походу не вертався.

Ти вишивала рушники на долю,
червоний хрестик, чорний – як життя,
надії, згадки, радощі і болі
в піснях лягали на твоє шиття.

Ну де ще є така чарівна пісня,
серед яких на світі славних мов?
То серце від журби аж наче стисне,
а то навіє радість і любов.

О мово рідна! Золота колиско,
в яких світах би не бувала я, –
з тобою серцем і по-українськи
я вимовляю мамине ім'я.

М. Тимчук.
Покрова з дитям

Вправа 7. Прочитайте текст мовчки. Пригадайте, що ви знаєте про Тараса Шевченка та його роль у розвитку української мови й літератури. Доповніть текст власними міркуваннями. Поясніть значення заголовка до тексту. Чи могли б ви запропонувати інший заголовок? Який?

«ЕНЕРГІЯ СЛОВА – З ЕНЕРГІЇ ДУШІ...»

Скульптор обирає глину, бронзу, мармур... Те, що йому здається найдоцільнішим. Живописець – полотно, картон, олійну фарбу, акварель... Письменник же має у своєму розпорядженні слово...

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого, –

здивовано-зачудовано запитує поет. І тут же прозора, ясно констатує:

А серце б'ється – ожива,
як їх почує!.. (Т.Шевченко).

Сила впливу слова взагалі, краса й сила полум'яного Кобзарєвого слова зокрема – всеосяжні. Важко уявити українську літературу без Шевченкового слова, як важко уявити рідне небо без сонця. Вогонь поетової музи обпікає серце.

Живе слово... «Огонь в одежі слова...». Справді, сила слова безмежна. Особливо, коли воно живе, емоційно насажене, іскристе.

Якби в світі не було слова, то він не був би таким, яким він є. Не випадково понад дві тисячі років тому один східний мудрець сказав: «Від одного слова може померкнути сонце».

Мудре слово довговічніше за той камінь, на якому можна його вирізьбити. Слово – єдине, що живе вічно (*І. Семенчук*).

Вправа 8. Прочитайте вірш Анни Душак. Глибше зрозуміти його зміст ви зможете, якщо віднайдете інформацію про долю цієї талановитої й мужньої жінки, прочитаєте інші її твори в інтернеті чи в друкованих джерелах. Підготуйтеся розповісти у класі, які моральні цінності закликає поетеса берегти, як просить ставитися до людей, які нас оточують, до природи.

Я так люблю на цьому світі дуже
усіх і все, і радість, і печаль.
Мені ніщо у ньому не байдуже –
як щастя цвіт, так і утрати жаль.

Хто добрим був до мене і не дуже,
дарую всім любов й душі тепло.
Бо це життя таке недовге, друже,
оглянешся, – а літо відцвіло...

Пройшла гроза, дихнули свіжо трави,
душа моя полинула в світи.
Оці слова пишу не задля слави –
себе не можу я перемогти.

Прості слова мережу на папері,
ромашок цвіт горну я до грудей,
і навстіж, навстіж відкриваю двері
моєї хати для усіх людей!..

Вправа 9. Послухайте текст. Переїміться емоціями, які відчував автор тексту. Намалюйте самі або скопіюйте з інтернету картину, на якій з'являються образи предметів-пахощів, які й вам подобаються. Яка функція мови в цьому тексті? Відповідь обґрунтуйте.

Хто сказав, що пахощі не запам'ятовуються? Я пам'ятаю цей особливий серпневий запах, яким було напоєне все повітря, і не лише букет... Запах крокусів переплітався з за-

пахом соломи, з духом дозріваючої бузини, з духмяністю соняшників і гарбузового гудиння і гостротою тютюнового духу... А медовий запах доцвітаючої гречки... Боже, а як пахне звичайна подорожна курява, яка розмелювалася лискучими оводами возових коліс, босими людськими ногами, кінськими копитами...

Ця дорога з Копачева до Яцок ніколи не заростала, у неї була своя історична глибина. Дорога поколінь, дорога віків, дорога життя... Від Вільшанки до вільшанки... Від Трипілля до Скифії, від Скифії до Антів, до Київської Русі, від Київської Русі до Козаччини, від Козаччини до Шевченка, від Шевченка до Революції... (За П. Мовчаном).

1. Що називається мовою? Яке значення мови у житті людини й суспільства?
2. Як ви розумієте «багатофункціональність» мови?
3. Чому комунікативну функцію мови вважають основною?
4. Скільки, на вашу думку, мов повинна знати сучасна освічена людина?
5. Чому потрібно знати іноземні мови?
6. Яке значення має рідна мова для кожної людини?
7. Яке значення має знання державної мови в Україні?

§ 2. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ, ТЕКСТ, СТИЛІ Й ТИПИ МОВЛЕННЯ

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **пригадати** вивчене про мовлення і спілкування;
- **поглибити** знання про структурні особливості тексту;
- **визначати** види зв'язку речень у тексті;
- **розрізняти** стилі й типи мовлення;
- **пояснювати** доцільність вибору стилю мовлення щодо розкриття теми.

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою. Поясніть свій вибір.

1 – Я з радістю пригадаю все вивчене про мовлення і спілкування, текст, стилі й типи мовлення.

2 – Нічого не пам'ятаю...

3 – Мені треба добре зосередитись, щоб пригадати вивчене.

4 – Сподіваюся, що не все так складно, як здається.

5 – Якщо я чогось і не знатиму, завжди поруч є вчитель/вчителька, який/яка допоможе.

Вправа 10. Розгляньте ілюстрації, пригадайте відомості про мову й мовлення. Що спільного між мовою та мовленням і чим вони відрізняються?

Мовленнєві уміння

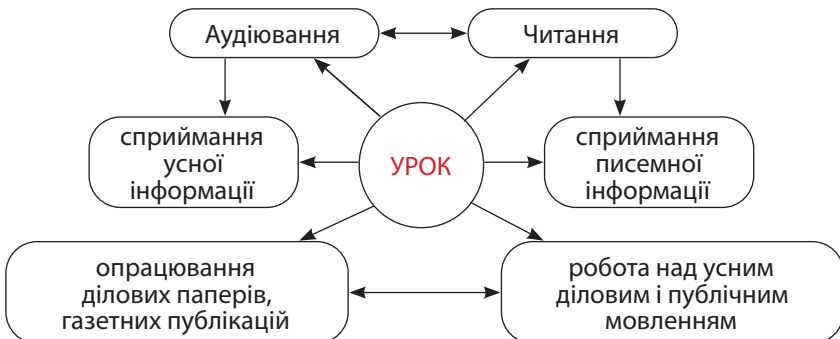
- **Номінативні** – формуються у процесі засвоєння літературної мови.
- **Правописні** – не допускають викривлення зорового образу слова, вимагають дотримання норм орфографії й пунктуації.
- **Комунікативні** – проявляються в умінні:
 - правильно визначати тему висловлювання;
 - будувати висловлювання відповідно до мети;
 - використовувати найбільш вагомні факти й докази для розкриття теми й основної думки висловлювання;

- чіткості й логічності побудови висловлювань;
- вибирати тип і стиль мовлення залежно від мети та ситуації спілкування;
- використанні різноманітних мовних засобів відповідно до типу і стилю мовлення;
- удосконаленні висловлювання.

Вправа 11. Пригадайте, які види мовленнєвої діяльності ви знаєте. Визначте, який із видів мовленнєвої діяльності є для вас найскладнішим. Поясніть чому.

Вправа 12. Поміркуйте, чи всі уроки пов'язані з мовленнєвою діяльністю. Свої міркування підтверджуйте конкретними прикладами.

Вправа 13. Продовжте письмово речення.

1. Аудіювання – це... 2. Щоб оволодіти навичками аудіювання, потрібно... 3. Навички аудіювання можуть знадобитися для того, щоб ...

Основна мета читання мовчки:

- навчитися обирати тексти для читання відповідно до свого віку й потреб та інтересів;
- розвивати увагу, зосередженість;
- учитися прогнозувати дії, вчинки героя;
- сприяти формуванню (удосконаленню) пам'яті;
- учитися використовувати позамовні засоби;
- розвивати вміння визначати художні засоби і їх роль в ідейно-художньому аналізі тексту;
- виховувати культуру мовчазного читання;
- сприяти вихованню інтересу до художньої літератури.

Вправа 14. Прочитайте текст і розгляньте таблицю до нього. Знайдіть між ними спільні та відмінні ознаки, запишіть їх до робочого зошита.

Насамперед важливо зрозуміти, що хороша пам'ять ще не гарантує здатності учня / учениці успішно справлятися з переказом прослуханого або прочитаного самостійно тексту. Потрібне не дослівне відтворення, як при заучуванні напам'ять, а осмислена, самостійна розповідь, творча

В	знайти	отримати доступ
і	інформацію	і відшукати в тексті
л		шукати й добирати
ь		потрібні тексти
н		буквальне значення +
о		+ підтексти/надтексти
	розуміти	тощо
ч	інформацію	інтегрувати й робити
и		умовиводи
т		оцінити якість
		і достовірність
а	оцінити	осмислити зміст і форму
т	та осмислити	виявити та подолати
и	інформацію	суперечність

інтерпретація тексту автора. Звичайно, при цьому необхідно дотримуватися сюжету, правильно називати та описувати головних героїв, не плутатися в послідовності і мотивах їхніх вчинків.

Погодьтеся, щоб ознайомитися з текстом, зрозуміти його

й зуміти, не відходячи від суті твору, розповісти про прочитане / почуте своїми словами, однієї лише пам'яті недостатньо. Увага, логіка, абстрактне мислення, здатність аналізувати й доходити правильних висновків – усі важливі складові інтелекту при цьому залучені, а отже, за здатністю людини переказувати можна багато чого сказати про рівень її інтелектуального розвитку (*З інтернет-джерела*).

Вправа 15. Опрацюйте пам'ятку «Текст, стилі й типи мовлення», доповніть її відомостями, які ви вивчали в попередніх класах.

Пам'ятка

Текст (*лат. зв'язок, поєднання, тканина*) – це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

Основні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки;
- наявність двох і більше речень;
- пов'язаність речень за змістом;
- послідовність і завершеність викладу;
- граматичний зв'язок між реченнями.

Стилi – це основні різновиди літературної мови, що використовуються в різних сферах спілкування. У сучасній українській літературній мові розрізняють такі основні стилі:

розмовний (розмовно-побутовий);
науковий;
офіційно-діловий;
публіцистичний;
художній.

Окрім того, є епістолярний і конфесійний. Кожен зі стилів має свої мовні особливості, залежить від мети і сфери спілкування.

Основними **типами мовлення** є опис, розповідь і роздум.

Опис – це словесне зображення предмета. У певній послідовності в описі називають характерні ознаки предметів.

Розповідь – це повідомлення про подію.

Роздум – це розмірковування автора/авторки висловлення про якусь подію чи явище, розкриття їх причинно-наслідкових зв'язків. Для роздуму характерна така схема: теза – аргументи – висновок.

Вправа 16. Створіть власні приклади тексту-опису й тексту-роздуму. Приклади тем: 1. Місця у рідному краї, де я люблю часто бувати. 2. Книга та комп'ютер. За чим майбутнє?

Вправа 17. Прочитайте текст, продовжте його своїми роздумами про значення криниці. Чи ваш текст такого ж стилю, як його авторський початок?

КРИНИЧКА

У лузі – криничка. Вона тут давно-давно. Хто її викопав – не відомо. Над криничкою верба схилилася. На гілці глиняний кухлик* висить. Не минають люди криничку. Верба подає їм кухлика, а криничка пригощає водицею. Чистою, прохолодною, на лугових травах настояною. Усіх щедро напуває криничка: і трактористів, і пастухів, і перехожих. А води в ній не меншає (*В. Чухліб*).

Вправа 18. I. Послухайте текст, визначте його тему, основну думку, види зв'язку речень у тексті. З'ясуйте, до якого типу мовлення та стилю він належить. Доведіть свою думку. **II.** Скажіть, чи «контактні» за особливістю поглядів українці, румуни. Поговоріть кілька хвилин у парі «румун – українець». Якими були погляди? **III.** Ідентифікуйте погляди на ілюстрації.

МОВА ПОГЛЯДУ

...Людський погляд виконує функцію, яка значною мірою відмінна від погляду тварин. Він тісно пов'язаний з мовленням і часто є засобом встановлення контакту. Різні народи досить неоднаково використовують погляд у спілкуванні.

Етнографи, які досліджували це питання, поділяють людські цивілізації на «контактні» і «неконтактні».

* *Кухлик*, зменш. від *кухоль* – металева або череп'яна посуда (з ручкою) для пиття.

У «контактних» культурах погляд у розмові й спілкуванні має велике функціональне значення (люди «контактних культур» і стоять ближче одне до одного). Це араби, латиноамериканці, народи півдня Європи. «До неконтактних» відносять індійців, пакистанців, японців, північноєвропейців. Дослідження, проведені у США, показали, що навички використання погляду у спілкуванні, засвоєні колись у дитинстві, упродовж життя майже не змінюються, навіть коли людина потрапляє в інше національне середовище. Іноді це може призводити до непорозумінь і незручностей.

Шведи, розмовляючи, дивляться одне на одного більше, ніж англійці. Індіанці племені навахо вчать дітей не дивитись на співрозмовника. У південноамериканських індіанців племен вітуто і бороро той, хто говорить, і слухач дивляться в різні боки, а якщо оповідач звертається до великої аудиторії, він зобов'язаний повернутися до слухачів спиною і звернути свій погляд у глибину приміщення. Японці в ході розмови дивляться на шию співрозмовника, кудись під підборіддя. Прямий погляд в очі, за їхніми уявленнями, невічливий. У інших народів таке правило поширюється лише на певні випадки спілкування.

У інших народів, приміром у арабів, вважається за необхідне дивитися на того, з ким розмовляєш. Дітей учать, що нечемно розмовляти з людиною й не дивитись їй в обличчя. Багато хто помічав, що розмовляти з людиною в непроникних темних окулярах не надто приємно.

Людина, яка мало дивиться на співбесідника, представникам «контактних» культур здається нещирою й холодною, а «неконтактному» співрозмовникові «контактний» видається набридливим, нетактовним, навіть нахабним (З довідника).

1. Що ми називаємо мовою та мовленням?
2. Що таке спілкування?
3. Дайте визначення тексту. Пригадайте характерні ознаки тексту.
4. Які ви знаєте основні функціональні стилі української мови?
5. Як поділяють тексти за комунікативною метою (метою спілкування)?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВIVЧЕНОГО З РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

*Щоб продовжити речення, із п'яти запропонованих
варіантів оберіть один правильний.*

I. Науку про стилі мови називають ...:

- А лексикологією;
- Б лінгвістикою;
- В стилістикою;
- Г фразеологією;
- Д культурою мовлення.

II. Текст – це ...:

- А смислова та інтонаційна єдність, що складається з кількох речень і має змістову і структурну завершеність;
- Б сукупність мовних засобів, що використовуються мовцем за певних умов спілкування;
- В сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці;
- Г розмова однієї чи кількох осіб;
- Д опис, розповідь, роздум.

III. Типами мовлення є такі:

- А проза й поезія;
- Б лірика й драма;
- В казка, оповідання, повість;
- Г діалог і монолог;
- Д розповідь, опис, роздум.

» Оцініть свої знання з теми «Повторення та узагальнення вивченого з розвитку мовлення» за допомогою смайликів

ЗАСВОЇВ (-ЛА) ВІДМІННО 12–10 балів	ЗАСВОЇВ (-ЛА) ДОБРЕ 9–7 балів	ЗАСВОЇВ (-ЛА) ПОСЕРЕДНЬО 6–4 бали	МАЙЖЕ НЕ ЗАСВОЇВ (-ЛА) 3–1 бали
			

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **поглибити** знання про синтаксис і пунктуацію простого речення;
- **виокремити** з речення словосполучення, визначити, коли слово чи словосполучення буває реченням;
- **розрізняти** типи речень за метою висловлення, інтонацією та будовою;
- **визначати** головні та другорядні члени речення;
- **з'ясувати**, чим ускладнене просте речення (однорідними членами речення, звертаннями, вставними словами, відокремленими членами речення);
- **правильно розставляти** розділові знаки в ускладненому простому реченні;
- **знаходити** й виправляти помилки на вивчені пунктуаційні правила.

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою перед повторенням вивченого. Поясніть свій вибір.

1 – Я з радістю пригадаю все вивчене.

2 – Нічого не пам'ятаю...

3 – Мені треба зосередитись, щоб пригадати все вивчене.

4 – Сподіваюся, що не все так складно, як здається.

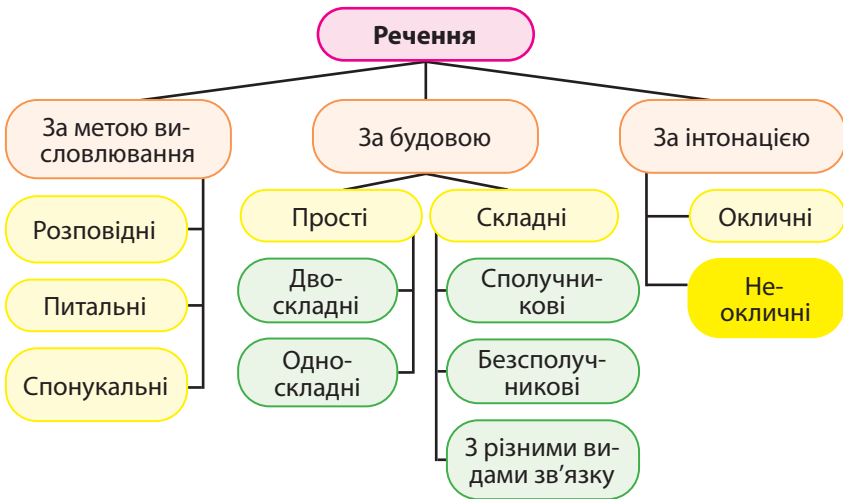
5 – Якщо я чогось і не знатиму, завжди поруч є вчитель/вчителька, який/яка допоможе.

§ 3. РЕЧЕННЯ ТА СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Вправа 19. Опрацюйте ментальну карту-схему «Речення», пригадайте, що називаємо реченням, які є типи речень, за якими ознаками їх розрізняють. Чому словосполучення не може бути реченням?

Вправа 20. Випишіть із речень словосполучення, позначте в них головне слово та залежне. Визначте будову словосполучення (просте чи складне), назвіть тип підрядного зв'язку (узгодження, керування чи прилягання). За потреби скористайтесь таблицею, наведеною після вправи.

1. Калина – поетичний символ сердечного коду любові українців (*В. Хитрук*). 2. Життя прожити – не поле перейти: не перейдеш, ноги не вколівши (*Панас Мирний*). 3. Споконвіку Прометея там орел карає (*Т. Шевченко*). 4. Хотіла б я піснею стати у цю хвилину ясну (*Леся Українка*). 5. Щаслива ніч минає блискавично (*Л. Костенко*). 6. Цвітуть осінні тихі небеса (*А. Малишко*). 7. Людина міцніша за крицю*, твердіша, ніж камінь, ніжніша від троянди (*Народна творчість*). 8. Життя – найкращий учитель (*Народна творчість*).

* *Криця* – те саме, що сталь, оґел.

Типи підрядного зв'язку слів у словосполученні

Узгодження	Керування	Прилягання
Залежне слово (прикметник, займенник, числівник, дієприкметник) узгоджується з головним (іменником, рідше – займенником) у роді, числі та відмінку.	Головне слово (дієслово, іменник, прикметник, дієприкметник, прислівник) керує залежним і вимагає від нього відповідної відмінкової форми.	З а л е ж н е слово – незмінне (прислівник, дієприслівник, інфінітив) – з'єднується з головним за змістом .
↖ <i>яка?</i> ↗ Осінь квітка (прикм.+імен.)	↖ <i>кого?</i> ↗ Поважати матір (дієсл.+імен.)	↖ <i>куди?</i> ↗ Поїхати додому (дієсл.+присл.)
↖ <i>чия?</i> ↗ Моя школа (займ.+імен.)	↖ <i>від чого?</i> ↗ Далекий від істини (прикм.+імен.)	↖ <i>як?</i> ↗ Читати посміхаючись (дієсл.+дієприсл.)
↖ <i>котрий?</i> ↗ Перший урок (числ.+імен.)	↖ <i>чим?</i> ↗ Намальований пензлем (дієприкм.+імен.)	↖ <i>яка?</i> ↗ Мрія вчитися (імен.+дієсл. в інфінітиві)
↖ <i>яка?</i> ↗ Прочитана книга (дієприкм.+імен.)	↖ <i>від чого?</i> ↗ Вище від хмар (присл.+імен.)	↖ <i>як?</i> ↗ Говорити пошепки (дієсл.+присл.)

Пам'ятайте, що підмет із присудком не є словосполученням.

Окрім того, до словосполучень не належать:

- поєднання повнозначного і службового слова (*біля столу, поблизу школи*);
- поєднання слів на основі сурядного (граматично рівноправного) зв'язку (*батьки і діти, слухати і не розмовляти*);
- фразеологізми, які можна замінювати одним словом (*п'ятами накивати – втекти; байдики бити – ледарювати*);
- складені граматичні форми (наприклад: *більш зручний* – складена форма вищого ступеня порівняння прикметника; *буду працювати* – складена форма майбутнього часу дієслова).

Вправа 21. Із наведених пар слів усно утворіть словосполучення (від першого слова утворіть прикметник та узгодьте його з другим словом – іменником). Поясніть правопис утворених прикметників. У яких прикметниках відбулося спрощення приголосних, а в яких ні?

Зразок: проїзд, квиток – проїзний квиток (відбулося спрощення приголосних **здн – зн**).

Проїзд, квиток; швидкість, траса; кількість, зміни; пестити, вітерець; без жалості, ворог; область, олімпіада; тиждень, звіт; студент, сесія; депутат, запит.

Вправа 22. Складіть розповідь (сім-дев'ять речень) на тему «Літній відпочинок» і запишіть її. У своєму тексті використайте кілька з наведених словосполучень. У кожному з речень підкресліть граматичні основи.

Прекрасна пора, яскраве сонечко, пишна зелень, лагідний вітерець, чудове море, радісна зустріч, приємна несподіванка, моя сім'я, надзвичайні враження, селфі на згадку.

Вправа 23. Спишіть речення, підкресливши в них відповідними знаками головні та другорядні члени (для зручності скористайтесь таблицею, вміщеною після вправи). Які з цих речень прості, а які складні?

1. Три явори* посадила сестра при долині (*Т. Шевченко*).
2. Ліворуч над ставком – гребля, а праворуч луки прослалися (*Остан Вишня*).
3. Солодко пахнуть квіти (*Т. Севернюк*).
4. Квіти прив'ялі – видно, давно зірвані (*М. Олійник*).

* Явір – paltin.

5. Я вдячний стежці, по якій ішов: земного неба й досі бачу шовк (А. Содомора). 6. Хай добро вам сіється і на краще зміниться! Все, що Богом суджене, хай не обмине! (М. Бакай). 7. Не руш мене. Я сам самую (М. Вінграновський).

Члени речення

Головні члени речення		Другорядні члени речення		
<u>Підмет</u>	<u>Присудок</u>	<u>Озна-чення</u>	<u>Додаток</u>	<u>Обста-вина</u>
хто? що?	Що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто або що він є?	Який? чий? котрий?	Кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?	Як? де? коли? куди? звідки? чому? з якою метою? та ін.
Раніше почало вставати (що?) <u>сонце</u> (М. Коцюбинський). (Хто?) <u>Ти</u> не згасиш жаги і спраги рососою пишної краси (Є. Маланюк).	Ми (що робили?) <u>жали</u> хліб. Ми (що зробили?) <u>вигадали</u> млин (Олег Ольжич).	Одного вечора до (якого?) <u>неве-личкого</u> (чийого?) <u>дядьково-го</u> помешкання постукали (О. Сайко).	Робота у дядьковій кав'ярні й (кому?) <u>мені</u> була за щастя (О. Сайко).	(Де?) <u>У повітрі</u> дзвінко-му осін-ньому бринять журав-лині тривожні жалі (Г. Грай).

§ 4. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Вправа 24. Розгляньте карту «Синтаксичних скарбів». Виконайте послідовно завдання, записані на «синтаксичних островах». Яке із завдань для вас було підвищеної складності? Чи вирішили ви проблему? Якщо так, то розкажіть, у який спосіб ви впоралися із ситуацією.

КАРТА СИНТАКСИЧНИХ СКАРБІВ

Вправа 25. Розгляньте схему аналізу простого речення. Пригадайте визначення кожного терміна. За потреби скористайтеся пошуком google.

Схема аналізу простого речення

I. Загальна характеристика простого речення:

- 1) за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне);
- 2) за інтонацією (окличне, неокличне);
- 3) за типом граматичної основи (двоскладне чи односкладне: означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, називне);
- 4) за наявністю другорядних членів речення (поширене, непоширене);
- 5) за повнотою змісту (повне чи неповне – контекстуально-неповне, ситуативно-неповне, еліптичне);
- 6) ускладнене чи неускладнене (якщо ускладнене, то чим саме).

II. Визначення граматичної основи та її характеристика:

підмет (простий чи складний), чим виражений;
присудок (простий дієслівний, дієслівний складений, іменний складений), чим виражений.

III. Визначення й характеристика другорядних членів речення:

означення (узгоджене чи неузгоджене), чим виражене;
додаток (прямий чи непрямий), чим виражений;
обставини (місця, часу, причини, мети, умови, допуску, способу дії, міри та ступеня), чим виражені.

Вправа 26. I. Об'єднайтесь у три групи, виконайте завдання: кожна група повинна виписати речення лише одного типу за метою висловлювання: розповідні, питальні або спонукальні. Усно дайте визначення цих типів речень. **II.** Зробіть синтаксичний розбір одного з речень (за схемою, поданою перед вправою).

1. Сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (Д. Павличко). 2. Не рубай калину біля хати (Ю. Рибчинський). 3. Який батько дітей не жалує? (П. Куліш). 4. Гнівний і розлючений повернувся Григорій Бояр додому (О. Десняк). 5. Чи діти спадок збережуть великий? (Б. Олійник). 6. Червону руту не шукай вечорами (В. Івасюк). 7. Наша історія може пишатися когортою* славетних жінок (В. Скуратівський). 8. Хіба воскресне з попелу любов? (І. Гнатюк). 9. Здається, падав сніг? Здається, буде свято? Розквітли квіти? Зараз чи давно? (Олена Теліга). 10. Сховай свій біль (Олена Теліга). 11. Вітрами й сонцем Бог мій шлях намітив (Олена Теліга). 12. Усе добро – від землі (Народна творчість).

Вправа 27. I. Виразно прочитайте текст Миколи Бакая. Знайдіть у ньому розповідні та спонукальні речення. Поясніть, чим відрізняються спонукальні речення від окличних. Чи є окличні в цьому тексті? **II.** Розкажіть, до чого закликає нас поет і з якою

* *Когорта* (уроч.) – група людей, об'єднана спільними ідеями, метою.

метою. Які історичні долі України згадані в цьому вірші? Чи є пісня на цей текст? Якщо є, то хто її виконує?

БУДУЙМО ХРАМ

Порозкидала нас недоля
по всіх широтах і світах.
Ламала, гнула нас неволя,
немов билину на вітрах.

Не всі вернулися додому,
лишилися там, на чужині.
Пізнавши на шляху крутому
печалі й радощі земні.

Будуймо Храм,
духовний Храм,
щоб жили діти і онуки.
Будуймо Храм,
щоб разом нам
дійти до злагоди, до злуки.

Будуймо Храм,
високий Храм
під мирним небом України.
Будуймо Храм,
щоб жити нам
в одній згуртованій родині.

В братерстві, щирості й любові
безсмертя ми своє знайдем.
Вже досить сліз і досить крові –
для України поживем.

Зберімося разом, як на свято,
з'єднаймо волю й почуття,
до праці станемо завзято –
нове збудуємо життя!

Вправа 28. Створіть самостійно й запишіть речення: 1) із простим підметом; 2) зі складним підметом; 3) із простим дієслівним присудком; 4) зі складеним дієслівним присудком; 5) з іменним складеним присудком (можна підібрати з твору письменника/письменниці, який ви саме зараз вивчаєте на уроках українського літератури). Доведіть кожен тип головного члена речення. За потреби скористайтеся ментальною картою-схемою, поданою після вправи.

Вправа 29. Прочитайте діалог, знайдіть у ньому неповні речення. Який член речення у них пропущений? Назвіть тип неповних речень (ситуативно-неповне чи контекстуально-неповне).

- Як на змаганні?
- Перемогли!!!
- А рахунок який?
- Справа не стільки в рахунку, як у тому, що нас прийняли у вищу лігу!
- Іншим разом розповіси! П'ятірка не часто їздить.
- Згода! Не забарюся!
- Прихопи з собою Оленку!

Вправа 30. I. Об'єднайтесь у три групи, випишіть речення: перша група – з тире між підметом і присудком; друга – з тире на місці пропущеного члена речення; третя – з тире між частинами складного речення. Чи приклади на всі три правила написання тире є у вправі? **II.** Виконавши завдання, поясніть ще таке: 1. Коли тире між підметом і присудком не ставимо? 2. Яке вживання тире є авторським розділовим знаком?

1. Книги – морська глибина (*І. Франко*). 2. Права без обов'язків – то сваволя (*Леся Українка*). 3. Життя – це, мабуть, усміх весняний (*Д. Павличко*). 4. Людина – корінь землі, її краса, а не раб (*М. Подолян*). 5. Одне дерево – то ще не ліс (*Народна творчість*). 6. Зернина – то життя у сповитку (*Н. Кацук*). 7. Хліб – усьому голова (*Народна творчість*). 8. Земля багата – народ багатий (*Народна творчість*). 9. Безсніжна зима – безхлібне літо (*Народна творчість*). 10. Людині – все людське на цій землі (*М. Рильський*). 11. Ще пів миті – і поїзд рушить (*З часопису*). 12. Мені здається, музика – космічна. Найбільш космічна із усіх мистецтв (*Л. Костенко*).

Вправа 31. Запишіть якнайбільше фактів до теми «Синтаксис простого речення», при цьому кожне слово-факт має починатися з наступної літери алфавіту.

Наприклад, до теми «Вода»: *аква, болото, водоспад, гідростанція...*

Вправа 32. Спишіть речення. Підкресліть у них граматичні основи, у дужках вкажіть тип односкладного речення (означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, називне). Пригадайте визначення цих типів односкладних речень, скориставшись таблицею, що вміщена після вправи.

1. Славним людям жити в цім будинку (*О. Ющенко*). 2. Усі двері замкнено. Опушено фіранки (*М. Бажан*). 3. Не живемо, а вибачаємося (*Л. Костенко*). 4. Надворі дощить (*Г. Тютюнник*). 5. За правду, брати, еднаймося щиро (*Леся Українка*). 6. Полюють зайців по-різному (*Остан Вишня*). 7. Без праці не проживеш (*Народна творчість*). 8. Не хвилюйся. Незабаром повернуся (*З листа*). 9. Осінній Київ.

Яке перо може відтворити його осінню красу? (В. Собко).
 10. Не завжди у глибоких водах відшукаєш непорушне дно (Олена Теліга). 11. Гарно як у полі! Так би йшов завжди. Вітер і тополі. Сонце і сади (В. Сосюра). 12. Старого лиса не виведеш з лісу (Народна творчість).

Вправа 33. Прочитайте речення, визначте в них граматичні основи. Перебудуйте двоскладні речення в односкладні, запишіть їх. З'ясуйте, чи змінився зміст речень.

1. Та й батько теж удатний був на вроду (Л. Костенко).
2. О, ви не бійтесь ступать на гартовані гронами леза (Л. Забашта).
3. Зорі щось наснили, солодко ридали (С. Пушик).
4. Я довго-довго в тую ніч не спала (Леся Українка).
5. Шукайте ви цензора в собі (Л. Костенко).
6. Дощ за вікном іде (І. Лазаревський).
7. Олена надто сумує сама (З листа).
8. Я не люблю каламутного слова (Л. Костенко).

§ 5. ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Вправа 34. Розгляньте ментальну карту-схему «Просте ускладнене речення», пригадайте визначення наведених у ній синтаксичних термінів. Доберіть власні приклади до кожного визначення або скористайтеся підказкою – реченнями з таблиці, вміщеної після вправи.

Типи простих речень за наявністю ускладнювальних компонентів

Ускладнені	Неускладнені
– звертаннями: Якою людиною ти станеш, малюк? (В. Сухомлинський).	– без звертання: Якою людиною ти станеш?
– вставними словами, реченнями і вставленими конструкціями: Здається, поїзд запізнюється.	– без вставлених слів, речень і вставлених конструкцій: Поїзд запізнюється (Розмовне).

Ускладнені	Неускладнені
– однорідними членами речення Стояла я і слухала весну (Леся Українка).	– без однорідних членів речення: Я зачаровано слухала спів пташок.
– відокремленими членами речення: Листя, <u>вмита рясним дощем</u> , поблискувало на сонці (М. Коцюбинський).	– без відокремлених членів речення: Листя поблискувало на сонці.

Вправа 35. Спишіть речення. Усно визначте, чим вони ускладнені (однорідними членами, відокремленими членами, звертанням, вставними словами). Поясніть розділові знаки в реченнях.

1. І тремтить схвильоване колосся, прихилившись до мого плеча (Олена Теліга). 2. На кожен виклик, совісте, іди! (Л. Костенко). 3. Незважаючи на ранню весну, надворі було тепло, аж душно (За С. Скляренком). 4. Тату, доля твоя подібна до смереки – така ж висока, пряма і колюча (В. Герасим'юк). 5. Не хвались, ідучи в поле, а хвались, ідучи з поля (Народна творчість). 6. Незважаючи на маленький вітерець, парило й робилося душно (Г. Тютюнник). 7. Значить, хтось мене чекав, а може, й зараз вигляда (А. Малишко). 8. Ще малим – і шести не минуло мені – на майдан повела мене мати за руку (О. Підсуха).

Не є вставними такі слова: *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, все ж таки, мовби, наче, неначе, немов, ніби, нібито, адже.*

Вправа 36. Прочитайте віршований текст Андрія Фаріона, посміхніться і подорослішайте завдяки мудрості автора. Випишіть із тексту ускладнені речення, вкажіть тип ускладнення. Прокоментуйте використання розділових знаків у виписаних реченнях.

ГУМОРИТАРНА ДОПОМОГА

Сміх – дар природи, річ свята,
лише людині він дається;

де жарт і сміх – людина там:
худоба ж, звісно, не сміється.

Сміх – як те сонце весняне,
що прогання з обличчя зиму;
він – мовби диво осяйне,
що має силу незбориму.

Хоч нас засмучують не раз
і примхи долі, і досада,
та добрий сміх в недобрий час –
душі спочинок і розрада.

Від сміху, кажуть, «рвуть кишки»,
зо сміху, кажуть, «можна вмерти»,
та гумор, сміх (коли й «важкий»)
нікого не довів до смерті.

Як хтось, бува, впаде у гріх,
когось як зманить зла дорога, –
їх рятівник – дошкульний сміх,
гуморитарна допомога.

Хай сміх серця нам веселить,
зайде до кожної оселі,
щоб ми од сміху кожному мить
були здорові і веселі!

Вправа 37. I. Спишіть речення, поставте пропущені розділові знаки. Усно поясніть, чим ускладнені речення. II. Поясніть написання слів з великої літери в реченнях.

1. Співає Дмитро Гнатюк прекрасний артист чародій піс-
ні. 2. Єсть іще святиня вища Богові миліша рідная Вкраїна
(*П. Куліш*). 3. На свято Купала велику силу мають вогонь
і вода, а ще більшу – дерева зілля і трави (*З календаря*).
4. Тарас досить успішно впорався з тестовими завданнями
з усіх предметів зокрема і з української мови (*З часопису*).
5. Жовте листя тремтячи і коливаючись у повітрі тихо раз
по раз сідало на землю вкриваючи її пишним золотим на-
криттям (*Б. Грінченко*).
6. Усе добре мудре світле й чисте –

від Учителя (*Б. Олійник*). 7. Ніч купала в Пслі* свої зорі мов пустотливі качата (*І. Цюпа*). 8. До вас мої рідні звертаюся я – найменший у нашій сім'ї (*Д. Павличко*).

Вправа 38. Проаналізуйте формули звертань в українській мові. У якій сфері мовлення і в яких стилях їх використовують? Складіть речення з поданими звертаннями.

Пані Софіє, пане директоре, товаришу водій і товаришу водію, друже, Валерію, Мирославо, Максиме, Леоніде, мамочко, Наталочко, ненько, пане Сухомлине і пане Сухомлин, Миколо Анатолійовичу, Наталіє Василівно, Надіє Петрівно, Тетяно Іллівно, сестричко, братику, брате, тату, юначе, доню, синочку, кохана (коханий).

Вправа 39. Спишіть речення з уточнювальними зворотами. Визначте уточнювальні члени речення, підкресліть їх і в дужках укажіть їх тип. Усно поясніть розділові знаки.

Зразок. Стало темно в літаку – просто чорно (обставина міри і ступеня).

1. У глибині двору, на східцях веранди, сидить і сама господиня. 2. Але й це у нього якось виходило по-особливому, по-панському. 3. Утекти, вирватись звідси – ось його потаємна мета. 4. Цього разу їхній клас працює на шкільному винограднику – підв'язують виноградну лозу. 5. Тоня, оця вертуха, оця смаглявка, була й тут причиною його душевних розбентежень**. 6. Японська софора, диковинне*** південне дерево, квітує в липні білим і запахушим цвітом (*Із творів Олеся Гончара*).

Вправа 40. Прочитайте текст, перекладіть його українською мовою. Підкресліть члени речення. З'ясуйте, чи є в тексті ускладнені речення. Зробіть повний синтаксичний розбір ускладнених простих речень.

Kievul a crescut mai ales în ultimii ani. Fostele suburbii au intrat în structura oraşului, s-au construit şi s-au amena-

* Псел – річка, ліва притока Дніпра.

** Розбентеження – хвилювання.

*** Диковинний – рідкісний.

jat grădinițe, școli, piețe, străzi. Atât pe malul drept cât și pe malul stâng al Niprului s-au ridicat cartiere întregi de blocuri cu multe etaje. Cea mai mare parte a Kievului este așezată pe malul drept, înalt al râului, care se mai numește și orașul vechi sau partea de sus. La o sută de metri mai jos, printr-o pânză fumurie, își duce lin apele Nipru (*З туристичного путівника*).

Вправа 41. I. Послухайте текст. Перекажіть його, відповідаючи на запитання: 1. Що таке фотобанк? 2. Для чого існує ця онлайн-платформа? 3. Чи кожен фотограф має можливість виставляти свої роботи на платформі? 4. Від чого залежить дохід фотографа? **II.** Відшукайте в тексті речення з ускладненими компонентами, поясніть розділові знаки в них.

ЩО ТАКЕ ФОТОБАНК?

Для тих, хто ніколи раніше не чув про фотобанки (або стокові платформи), пояснюємо: мова йде про онлайн-платформи з бібліотеками, що містять різноманітний контент: фотографії, векторні зображення, ілюстрації, відео і навіть музику. Ці файли доступні для придбання й використання як у робочих, так і в особистих цілях. Вони продаються необмежену кількість разів, а їхні автори/авторки отримують винагорода (роялті) за кожне завантаження.

Фотобанки користуються великою популярністю в комерційних компаній. Для них набагато дешевше й легше знайти якісний ліцензійний контент на стоковій платформі, аніж створювати його самостійно чи наймати професійного фотографа або ілюстратора. Найпопулярніші фотостоки: Shutterstock, Adobe Stock, Dreamstime, Depositphotos, BigStockPhoto, CanStockPhoto, Crestock, Lori.

Ваша винагорода як автора/авторки залежатиме від рівня, що визначається кількі-

стю проданих робіт. Початковий передбачає до 500 продажів. На ньому ви отримуватимете 30% (або 0,25\$) від кожного продажу фотографії або картинки. Що більше творів ви продасте, то вищий рівень матимете й то більшою буде ваша комісія.

Є стоки, де дохід фотографа буде залежати від його рейтингового показника, також часто діють системи бонусів і акцій для авторів. Варто розуміти, що робота з фотостоками може бути як додатковою, так і основною. Дохід буде залежати від якості світлин, їх кількості та навіть регулярності додавання. Любитель може заробляти 50–300\$, а професіонал – 500–2000\$ та більше на місяць.

1. Що вивчає синтаксис? Які ви знаєте синтаксичні одиниці?
2. Що є спільного та відмінного між словосполученням і реченням?
4. На які типи поділяються прості речення?
5. Які типи односкладних речень ви знаєте?
6. Яке речення називають простим ускладненим?
7. Які члени речення бувають відокремленими і чим вони виражаються? Наведіть приклади таких речень.
8. Чи звертання, вставні слова, вигуки є членами речення? Чи є вони відокремленням у реченні?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

I рівень

• *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*

1. Словосполучення – це така синтаксична одиниця, яка складається з двох чи більше повнозначних слів.

Так чи ні.

2. За будовою словосполучення поділяються на прості та складні.

Так чи ні.

3. Речення може складатися і з одного слова.

Так чи ні.

4. Граматична основа не завжди складається з підмета та присудка.

Так чи ні.

5. Між підметом і присудком може стояти розділовий знак (тире).

Так чи ні.

6. Прості речення можуть ускладнюватися звертаннями, вставними словами, однорідними членами речення, відокремленими та уточнювальними членами речення.

Так чи ні.

II рівень

• Тести з вибором однієї правильної відповіді

1. Присудок виражений фразеологізмом у реченні

А Вечір і справді був чудовий (Ю. Смолич).

Б На уроках він завжди про щось своє думає (О. Іваненко).

В Будівельники не думали здавати своєї позиції (М. Тарнавський).

Г Я печу раків і мовчки стою на одному місці (М. Стельмах).

2. Однорідні присудки є в реченні

А Мовчати вміє ніч (Д. Павличко).

Б Але що то були за люди! (Ю. Смолич)

В Бити – це значить самому мучитись (І. Багрянний).

Г Вони сиділи на кухні й розмовляли, ніби давні знайомі (О. Сайко).

3. Правильно виділено вставний компонент у реченні

А Увечері, справді пішов дощ (Ю. Смолич).

Б Живу, як знаєте я на хуторі, якраз на узліссі (Остан Вишня).

В Мабуть не злічити всіх визначень сили і краси народного поетичного слова (Г. Бойко).

Г Безумовно, ти хоч не феномен, але спритний чоловік (О. Корнійчук).

4. Порівняльний зворот не відокремлюємо комами у реченні (розділові знаки пропущені)

А Земля як у горні тліє (*А. Малишко*).

Б У долині мов у ямі на багнищі город мріє... (*Т. Шевченко*)

В Ще димна даль бриніла в зорях мов кришталь (*А. Малишко*).

Г І дощ линує як із відра (*Панас Мирний*).

5. Прикладку з означуваним словом пишемо через дефіс у реченні

А Квіти жоржини в саду розцвіли (*В. Сосюра*).

Б А на небосхилі – білі хмари хвилі... (*М. Подольну*)

В А човен «Ластівка», мов птиця, летить на парусах (*В. Скомаровський*).

Г Підростає людина, вимовляє перше чарівне слово «мама»... (*З. Воскресенська*).

6. Неповним є речення

А Бідному завжди вітер в очі (*Народна творчість*).

Б Валі порадили йти на роботу (*Ю. Збанацький*).

В Уже надворі стало світати (*І. Нечуй-Левицький*).

Г Ліворуч від ставка – гребля... (*Остап Вишня*).

III рівень

• Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між реченням і його характеристикою.

Характеристика

- 1 односкладне
- 2 неповне
- 3 непоширене
- 4 ускладнене

Приклади

А Вечір лагідний, свіжий (*Є. Гуцало*).

Б Небо сьогодні синіло по-весняному (*Олесь Гончар*).

В Люблю вночі на небеса дивитись (*Д. Павличко*).

Г Над заводом – задуманий дим (*В. Сосюра*).

Д Обізвався дзвінок (*Ю. Збанацький*).

2. Установіть відповідність між реченням та його ускладнювальним компонентом (розділові знаки пропущені)

Приклади

Характеристика

1 На материні прохан-
ня уявіть собі ніхто не зважає
(О. Довженко).

А однорідні члени
речення

2 У наш час час електроніки,
кібернетики, генетики польотів
у космос природно утворився ін-
ший симбіоз (Є. Гуцало).

Б звертання

В вставне
словосполучення

Г вставлена
конструкція

3 Ми зберегли тебе вкраїн-
ська мово щоб лютий ворог не по-
ранив (П. Тичина).

Д відокремлений
член речення

4 Земля України небо і люди
усе мені рідне (П. Воронько).

3. Установіть відповідність між реченням і пропущеним у ньому розділовим знаком.

Приклади

Характеристика

1 Дорога майнувши сірим
хвостом безшумно сховала-
ся в зелені хлібів (В. Винни-
ченко).

А коми при відо-
кремленому означенні

Б тире при відо-
кремленому означенні

2 Там опріч заґратованих
вікон нічого не було східного
(М. Коцюбинський).

В тире при відо-
кремленій прикладці

Г коми при відо-
кремленому додатку

3 А на поріг пнеться вже
друге мале материна дочка
Орися (А. Головка).

Д коми при відо-
кремленій обставині

4 Дощик тихий та солод-
кий сіється щедро на вулиці
(М. Рильський).

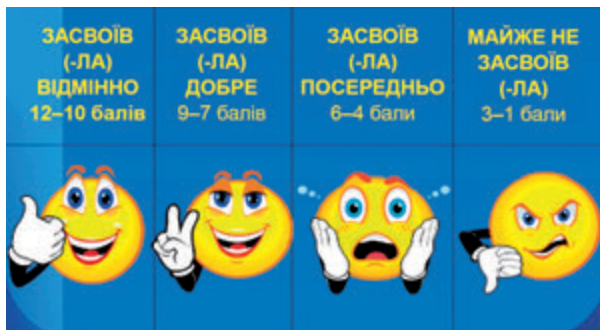
IV рівень

• Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Ім'я – то доля». Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Синтаксис простого речення» та вкажіть за допомогою під-

креслень і надписів (над словосполученнями і реченнями), яку конкретну тематику ви використали.

» Оцініть свої знання з теми «Повторення та узагальнення вивченого» за допомогою смайликів

§ 6. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ. АУДІЮВАННЯ УРИВКІВ (АУДІО- ТА ВІДЕОЗАПИСІВ). ДІАЛОГ. УЧАСТЬ У ДИСПУТІ

Вправа 42. I. Послухайте текст. Перекажіть його. Дайте відповідь на запитання: 1. Хто такий Пауль Пшенічка? 2. Для чого існує національна премія Global Teacher Prize Ukraine? 3. Чи кожен учитель має можливість отримати цю премію? 4. Від чого залежить успіх учителя? **II.** Відшукайте в тексті речення, які б стали вашою мотивацією до навчання. Поясніть, чому ви обрали саме ці речення.

Дітей треба залучати до серйозних завдань – вони відчуватимуть відповідальність за те, що роблять

75-річний учитель фізики з Чернівців Пауль Пшенічка в 2017 році став відомим на всю країну, коли переміг у національній премії Global Teacher Prize Ukraine. Він учителює вже понад 50 років, і в освітньому середовищі знайий тим, що свого часу був одним із засновників проектно-орієнтованої освіти. За роки роботи з цим методом підопічні вчителя Пшенічки захистили 160 проектів з різних дисциплін – від лінгвістики та конфліктології до медицини й астрофізики.

У 2018 році він особисто обирав кращого вчителя України, – учитель увійшов до складу журі *Global Teacher Prize Ukraine 2018*. Ми зустрілися з паном Пшенічкою після одного з його воркшопів у Києві. В інтерв'ю *WoMo* він розповів, як його учні та учениці створюють на заняттях модель корпорації в мініатюрі, чому в українській освіті так мало чоловіків і що робити батькам, аби зберегти мотивацію дітей протягом усього періоду навчання.

Ви відомі як один із засновників методу проектно-орієнтованої освіти в школах. Розкажіть детальніше, у чому він полягає та як ви прийшли до того, щоб запровадити його у своїй роботі?

У 1990 році я випадково потрапив на всесоюзний семінар «Шукаємо таланти», де зібралися найкращі вчителі з усього Радянського Союзу. Там були дуже цікаві люди, у кулуарах після виступів ми знайомилися, обговорювали різні ідеї. Зокрема, як запровадити у школах методiku, яку використовують у вищих закладах освіти. Один щось запропонував, інший – і так ми дійшли висновку, що треба організовувати наукові конференції не тільки для вчених, а й для дітей. І зробили це. Перша така конференція відбулася у Вишеграді в Угорщині, завдяки фізикам із

Будапештського університету. Поступово ідея набирала популярності, і сьогодні до неї долучилися 30 країн-учасниць.

У чому суть методу? На заняттях я демонструю цікаві досліди. Діти захоплюються, і потім я пропоную їм пояснити їх самостійно: можуть програму написати, можуть зробити математичну модель, можуть дослідити це явище з різних боків. Що в цьому методі хорошого? Діти зазвичай не розуміють, для чого вони вчаться. А тут вони змотивовані і розуміють, навіщо вони це роблять. Окрім того, вони шукають вирішення конкретної проблеми. Для цього застосовують отримані на практиці знання і здобувають нові, цілеспрямовано шукаючи відповіді у книжках...

Які ще переваги має така модель освіти?

Діти працюють у команді, вони вчаться комунікації. Сьогодні всі роботодавці говорять про ефективну комунікацію, про колаборацію – роботу в команді заради спільної мети. Діти ростуть особистісно, набувають таких якостей, яких люди не мають у зрілому віці. Вони вчаться концентрації уваги, критичному та аналітичному мисленню. Якщо вони працюють над якоюсь серйозною проблемою, треба, щоб у команді був той, хто може щось робити руками, той, хто краще працює розумово, той, хто знається на математиці, або той, хто на раз-два щось робить на комп'ютері. Тобто це така корпорація в мініатюрі.

Робота в проектах для учнівства наразі стала доволі популярною в Україні. Про необхідність упровадження такого формату освіти, зокрема, багато говорять фахівці альтернативних шкіл. На Вашу думку, чому цей метод збирає стільки прихильників?

Тому що це ефективно. А ефективність – це гроші. Сьогодні лекційна система втрачає ефективність уже навіть в університетах. Проте на неї все ще йдуть великі гроші, тоді як можна зробити все набагато дешевше. Якось я виступав у технічному університеті в Австрії, після чого ректор зробив мені екскурсію. Виявилось, що студенти інженерного профілю, які в майбутньому будуватимуть автомобільні двигуни, буквально з другого курсу збираються в бригади та розробляють гоночну машину такого проміжного варіан-

та – між картою і болідом Formula 1. Розробляють усе повністю, до останнього гвинтика. Розташовані навколо університету заводи безкоштовно виготовляють для студентів усі необхідні деталі, після чого вони збирають цю машину. В університеті всі дуже пишаються цією проектною роботою. Дітей треба залучати до серйозних задач, так вони починають відчувати відповідальність за те, що роблять.

Ви в інтерв'ю багато розповідаєте про своїх випускників, які на сьогодні вже досягли певних висот. Серед них є дівчата?

Так, багато. Є дівчина, яка ще в школі читала для однолітків англомовний курс фінансової математики. Вона закінчила математичний факультет, подавалася на аспірантуру до Англії, Італії, Іспанії та Франції. Зрештою, обрала останній варіант, закінчила аспірантуру й викладає у Швейцарії. Ще одна починала вчитися тут, а потім закінчила курси німецької та вступила до дуже «крутого» інституту в Швейцарії. Три стипендії отримувала, а про її успіхи вже писали місцеві газети. Була дівчина-астрофізик, яка працювала в Америці, а потім вступила до аспірантури в Нідерландах. Цей університет потім надіслав мені вдячність за таку студентку. На Заході є стипендії для дівчат, які здобувають STEM-освіту. Десятки тисяч доларів. Їх там готові носити на руках, а все для того, щоб подолати гендерну нерівність.

У Вас навчаються як хлопчики, так і дівчатка – як між ними відбувається взаємодія?

Абсолютно немає проблем. У дівчат комунікація з хлопцями звичайна, проста, дружня. Якщо команда складається тільки з хлопців, це не зовсім добре, бо їм немає перед ким похизуватися. А якщо є дівчатка, робота йде краще. Я працюю в ліцеї фізико-математичного профілю, де завжди було мало дівчат. Одна на клас, а може й жодної. Проте з часом дівчат стає навіть більше за хлопців. І всі вони дуже розумні й талановиті. Показують кращі результати за хлопців, і нічого в цьому дивного немає.

Я був в одній естонській школі, де хлопців і дівчат розділили. У них є теорія, що так краще. Проте, мені здається, що справа йде веселіше, коли дівчата та хлопці працюють

разом. Звісно, інколи відволікаються, починають загравати чи заважати одне одному. Але якщо в класі товариська атмосфера, є дисципліна, учні та учениці більш-менш відповідальні, то жодних проблем немає.

В одному з інтерв'ю Ви говорили, що зі школярами Вам працювати цікавіше, ніж зі студентами, бо останні втрачають мотивацію...

Що молодша людина, то вона креативніша. Мені просто подобається спостерігати, як вони мислять. А роблять вони це дуже нестандартно. Це вже помітили у світі і навіть відкрили можливість вступати до університету у віці 10 років. У мене був учень, якій двічі «перестрибував» у школі через класи, і випустився у 15 років, а в 19 уже закінчив університет. Прекрасний математик, чемпіон світу з «Що? Де? Коли?». Може вирішити майже будь-яку задачу з фізики. Просто геніальний.

На Вашу думку, як зберігати мотивацію в дитини протягом усього часу її навчання?

Це складно. Існує багато причин, коли в людини змінюються пріоритети, і вона обирає напрям, що суперечить її таланту. Коли був у Нью-Йорку, зустрів земляка, який колись був тут карикатуристом, вигравав міжнародні конкурси. Я запитав, чи він і досі малює? Виявилось, що ні. Коли він тільки приїхав, мусив таксувати, щоб заробити, та якийсь час не малював. І в нього пропав цей талант.

Ще є ситуація, коли в класі вчаться діти вдсятеро талановитіші за своїх однокласників та однокласниць. Вони змушені сидіти з усіма і слухати 45 хвилин те, на що їм потрібно 5–10 хвилин. І так вони маринуються 12 років. Можете собі уявити, яка це травма? Зазвичай звертають увагу на тих, кому тяжко, і не звертають уваги на тих, кому легко. А їм потрібна окрема освіта. Для цих дітей карантин — це велике щастя, вони в цей час прогресують колосально, бо зрештою можуть робити те, що хочуть, і не відволікатися на дурниці.

В Англії є така школа Саммерхілл, куди дітей брали просто з вулиці. Навіть чотирирічних. Їм створювали умови для будь-якого навчання: хочеш — у кубики грайся, хо-

чеш – на велосипеді катайся. Якщо ти в четвертому класі, але тобі подобається математика за дев'ятий – іди і займайся. Єдина умова – дотримуватися дисципліни, вчасно вставати, слідкувати за гігієною тощо. Дуже цікава школа...

Чому, на Вашу думку, сьогодні в українській системі освіти так мало чоловіків?

Це дуже просто пояснюється. У Цюриху я читав лекції швейцарським учителям, і в мене у групі були 19 чоловіків і одна жінка. А все чому? Бо там зарплата вчителя 8 тисяч доларів. У нас чоловік не зможе вижити на ту зарплату, яку пропонують наші школи. Доволі часто йому ще треба забезпечувати родину, а як він буде це робити? Жінки, може, мають якусь підтримку з боку батьків чи чоловіка, і в школі, напевно, отримують професійне задоволення від роботи. Так, вони прекрасні вихователі, але діти хотіли би бачити в школі і чоловіків. Ентузіазм ентузіазмом, а їсти хочеться. Треба суттєво підвищувати заробітну плату. Інакше нічого не зміниться.

У Швейцарії влаштуватися на роботу вчителем дуже важко навіть у глухому селі, тому що конкуренція колосальна. Там рівень учителів просто фантастичний. Ти можеш стати учителем фізики, тільки якщо ти закінчив якийсь дуже «крутий» університет. У Гельсінкі конкурс до педінституту – 15 осіб на місце. Чому? Спочатку через зарплату, а тепер це стало модно. Освіта є дуже серйозним фактором успішності країни. Якщо 1% нашого населення матиме STEM-освіту, щорічний прибуток країни збільшиться на 50 мільярдів доларів (За Марією Педоренко).

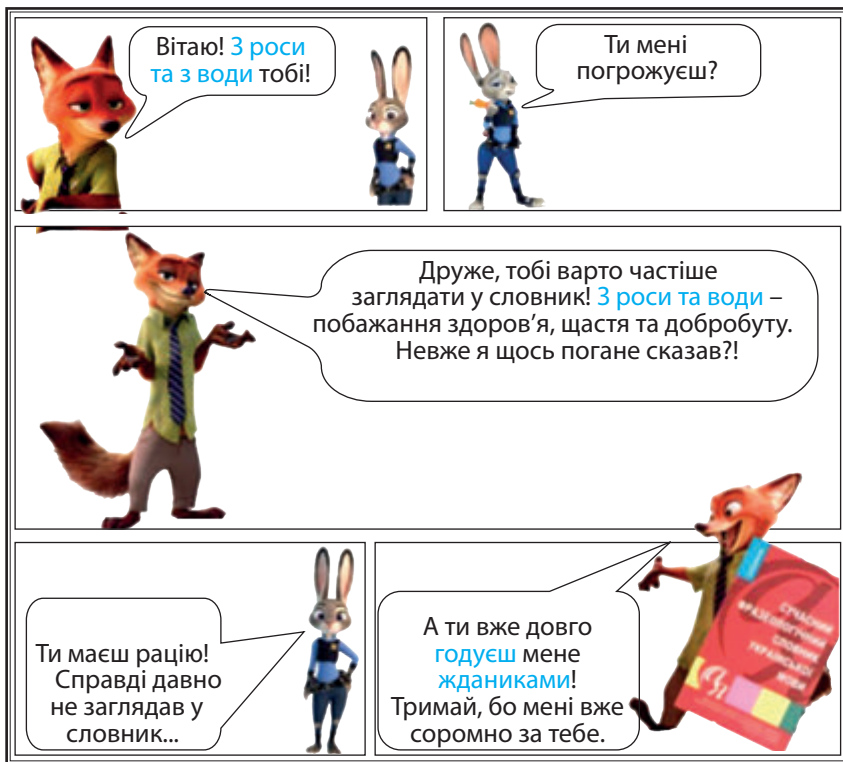
Вправа 43. Знайдіть в інтернеті чи в друкованих джерелах інформацію про зникаючі професії. Поясніть причини зникання деяких професій і наслідки, які виникають після цього.

Вправа 44. Складіть діалог на тему «Чи в найближчому майбутньому зникне професія вчителя?» Під час діалогу аргументуйте чітко свою думку. Розіграйте діалог у парі перед класом. Простіть, чи багато у вас було однокласників.

Вправа 45. Розгляньте комікс-діалог і створіть власний на шкільну тематику. У ланцюжковому порядку обміняйтеся зошитами з однокласником чи однокласницею так, щоб кожен побачив вашу роботу, а ви роботу інших. Визначте для себе роботу-фаворит. Поясніть свій вибір перед класом.

Вправа 46. Послухайте текст і подискутуйте на тему «Як уникнути конфліктів і непорозумінь».

Щодня ми сваримося через дрібниці, які видаються чи не найважливішими під час суперечки. На роботі, у транспорті, у соціальних мережах, удома. Сваримося, а потім шкодуємо, оскільки розуміємо, що жодна сварка не варта тих негативних емоційних і розірваних зв'язків, не варта наших зусиль і нервів. Дуже важко знайти людину, яка б не хотіла повернути час назад, знайти спільну мову, спробувати розв'язати конфлікт або уникнути його.

Можливість віднайти діалог і спільну мову навіть у найскладнішій ситуації – це поєднання кількох надзвичайно важливих сфер: дипломатії та культури, конфліктології та медіації, історії та мистецтва. Відповідальний крок назустріч іноді надзвичайно важкий, але як саме його треба зробити та хто має його зробити першим?

Порозуміння – складний шлях, ставати на який доводиться впродовж життя кожному з нас. Нам варто зрозуміти, як саме шукати та знаходити кроки до порозуміння, на що звернути увагу під час подолання конфліктів і на чому зосередитись у розробці власного алгоритму ефективного діалогу.

Дайте відповіді на запитання.

1. Що стоїть посеред Києва?
2. Чим вечір закінчується, а ранок починається?
3. На яке запитання не можна відповісти словом «Так»?
4. Що таке «земне тяжіння»?

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **відтворювати** відомості про складне речення, типи складних речень (сполучникові й безсполучникові), засоби зв'язку між простими реченнями у складному;
- **розрізняти** складні речення різних типів, визначати їх структуру та засоби зв'язку між їх частинами;
- **знати** особливості будови складносурядного речення;
- **знаходити** в тексті складносурядні речення, встановлювати смислові зв'язки між його частинами;
- **обґрунтовувати** вживання розділових знаків за допомогою правил, правильно ставити розділові знаки між частинами складносурядного речення;
- **використовувати** правильно складносурядні речення у власному усному та писемному мовленні;
- **знаходити й виправляти** помилки на пунктуаційні правила складносурядних речень;
- **виконувати** синтаксичний розбір складносурядного речення;
- **складати** схеми речень;
- **перетворювати** інформацію з однієї форми в іншу (текст, таблиця, схема);
- **перекладати** з румунської мови українською фрагменти текстів, різних за стилем і жанром.

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою перед вивченням нової теми. Поясніть свій вибір.

1 – Я з радістю сприймаю все нове.

2 – Усе нове мене лякає.

3 – Мені треба добре попрацювати, щоб зрозуміти нову тему.

4 – Сподіваюся, що не все так складно, як здається.

5 – Якщо я чогось і не знатиму, завжди є поряд учитель/вчителька, який/яка допоможе.

§ 7. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ЙОГО ОЗНАКИ. СПОЛУЧНИКОВІ ТА БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Вправа 47. Розгляньте ментальну карту синтаксису. Пригадайте типи простих і складних речень. З'ясуйте, що вам важко було пригадати без допомоги вчителя/вчительки.

Вправа 48. Прочитайте уважно вірш Олександра Богачука. Усно визначте, з яких речень складається текст (простих чи складних). Спробуйте пояснити відмінність між простими реченнями з однорідними присудками та складними реченнями.

Шануймося, єднаймося та будьмо,
тримаймося родинного стебла.
Забудьмо чвари і себе не гудьмо*,
доволі нас упало із сідла.

* *Гудити* – ганьбити.

Не даймося обнятися з ганьбою,
не даймося продатися брехні.
Допоки ми не будемо собою,
ніколи нам не бути на коні*.
Братаймося від серця і до серця
і з друзями ділімо хліб і сіль...

Складним (compusă sau fraza) називаємо речення, у складі якого є дві чи більше граматичних основи й частини якого становлять змістову, граматичну та інтонаційну єдність.

Частина складного речення, що містить граматичну основу, зовні нагадує просте речення, проте вона не має змістової та інтонаційної самостійності.

У складному реченні його частини не називаємо окремими реченнями. Це складники, компоненти складного речення.

Дві чи більше частин складного речення поєднуються в єдине смислове і граматичне ціле *інтонацією*, а також *сполучниками* (сурядними та підрядними) і *сполучними словами* (займенниками і прислівниками, що з'єднують частини складнопідрядного речення). Наприклад: Поко- тилася зірка з вечірнього неба, вітер листя зірвав з по- жовтілого клена (*Н. Кацук*) – складне безсполучнико- ве речення; Бувають, може, й кращі голоси, **але** такого другого немає (*Л. Костенко*) – складносурядне речення; **Якщо** не можна вітер змалювати, прозорий вітер на яс- ному тлі, – змалюй дуби, могутні і крилаті, **котрі** од вітру гнуться до землі (*Л. Костенко*) – складнопідрядне речення (у ньому від однієї частини до іншої ставимо за- питання – вони залежні за змістом), частини якого з'єд- нані сполучником **якщо** та сполучним словом **котрі**.

Засобами зв'язку між частинами складного речення слугують також *сполучники*, *сполучні слова*, *інтонація*, *спільні слова*, *співвідношення форм присудків*, *порядок розташування частин*, *логічна залежність*.

* *Бути на коні* – відчувати силу, упевненість у собі, гордість.

Вправа 49. Серед речень знайдіть і випишіть складні. Усно вкажіть, зі скількох частин вони складаються, чим поєднуються між собою в єдине смислове і граматичне ціле.

1. Заглядав срібний місяць у хатне вікно, тихий вечір стелився надворі (*Н. Зубицька*).
2. Бронко увійшов до хати, як звичайно, з коротким «добровечір» (*Ірина Вільде*).
3. Любав втікає, коли щастя немає (*Народна творчість*).
4. Мою ходу ніхто не спинить, бо поруч – другове плече (*Є. Летюк*).
5. Для тебе вмерло все, що серце гріє, а я живу минулим, як на гріх (*Т. Севернюк*).
6. Посивіло твоє жито, відлетіла твоя перешілка, і в очі смутком заглянула ніч (*М. Стельмах*).
7. Приходжу я до тебе, прилітаю з-за Єнісею, Вісли, з-за Дунаю і рідною матусею зову (*І. Драч*).
8. Наснилася радість, торкнулась чола, і я телефон Ваш набрала (*Т. Севернюк*).
9. З високих круч лунає орлиний клекіт, лиш тихі води все стоять мовчазно (*Леся Українка*).
10. Мені війнула в очі сивина, та я нічого не везу додому (*Д. Павличко*).

Складне речення, частини якого з'єднуються в єдине ціле за допомогою сполучників і сполучних слів, називаємо сполучниковим.

Складні сполучникові речення поділяються на **складносурядні та складнопідрядні.**

Складне речення, частини якого з'єднуються в єдине ціле лише за допомогою інтонації, називаємо складним безсполучниковим реченням.

Окремим типом складного речення є **речення з різними типами зв'язку** (сполучниковим і безсполучниковим).

Види складних речень

Види складних речень	Приклад, схема
1. Безсполучникове	<i>На схід сонця квітнуть розжі; будуть дні погожі (П. Тичина).</i> []; []
2. Складносурядне	<i>За селом шелестіли хліба і пахло полином (А. Головка).</i> [] і []

Види складних речень	Приклад, схема
3. Складнопідрядне	Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла (М. Рильський), [... працюю ...], (що ...). яку?
4. З кількома підрядними	Яке прекрасне місто вранці, коли ще діти сплять, коли ще сон свою дарує благодать (М. Рильський). [], (коли ...), (коли ...).
5. З різними видами зв'язку	З тихим дзвоном упали перші краплини, все стрепенулося, і вже широкою чарівною музикою зашумів дощ, про який кажуть, що це сиплеться з неба золото (Олесь Гончар). [], [], і [... дощ], (про який ...), (що ...). який? що?

Вправа 50. Спишіть речення, відповідно виділяючи граматичні основи (спочатку складні безсполучникові, а потім – складні сполучникові – складносурядні та складнопідрядні). Сполучний засіб обведіть кружечком.

- Згорять дрова – тепло буде в хаті (О. Донченко).
- Хочеш багато знати, треба менше спати (Народна творчість).
- Умирають матері, та не вмире ніколи Мати (Б. Олійник).
- Минув рік, настав екзамен – і малий Франко здивував усіх... (М. Коцюбинський).
- Доти ягнятка скачуть, поки матір бачать (Народна творчість).
- Очам страшно, а руки роблять (Народна творчість).
- Ще в дитинстві я ходив у трави, в гомінливі трепетні ліси, де дуби мовчали величаво у краплинках ранньої роси (В. Симоненко).
- Ще не було епохи для поетів, але були поети для епох (Л. Костенко).
- Митцю не треба нагород, його судьба нагородила. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина (Л. Костенко).
- І думка така: поет повинен бути Людиною (В. Стус).

За метою висловлювання складні речення, як і прості, поділяються на **розповідні, питальні та спонукальні**. Наприклад: *У провулках між тинами клубочилася темрява, але небо було світле й зоряне (Г. Тютюнник) – розповідне. Доки ви будете ждати, кам'яні, доки, отруєні, будете спати? (Олександр Олесь) – питальне. Роси, роси, дощичку, ярину, рости, рости, житечко, на лану, на крилечках, вітрику, полети, колосочки золотом обмети (Олександр Олесь) – спонукальне.*

Вправа 51. I. Проаналізуйте складні речення за метою висловлювання. Які з них розповідні, які питальні і які спонукальні? Пригадайте визначення: що називаємо розповідним, питальним і спонукальним реченням? **II.** Знайдіть речення комбінованого типу, у яких поєднуються розповідні і спонукальні, спонукальні та питальні частини.

1. Свободу той лиш може оцінити, хто сам пройшов через пекельні муки... (*М. Бакай*). 2. Бережи любов, якщо любиш ти, і свою любов серцем захисти (*М. Бакай*). 3. Ми всі по характеру різні, і смаки не однакові в нас, та одна нас ростила Вітчизна у великий розбурханий час (*В. Симоненко*). 4. Горіти зорі і тужавіти сокам, старіти корі і вкриватися мохом (*Л. Талалай*). 5. Хай сміється всім блакить і звияжний спів дзвенить! (*Б. Грінченко*). 6. Чи це він чув таке про соняшники, чи сам придумав? (*М. Стельмах*). 7. Гіппократ закликав лікарів: «Не нашкодь хворому!» (*З журналу*). 8. Припадіть устами до джерел і плодів осені, і ви відчуете всі пахощі землі й повітря, сонця і води (*Я. Гримайло*). 9. Люби мене – я буду вічно юним, і поруч мене будеш юнати! (*В. Фольварочний*). 10. Чи дорогу тобі, може, хтось перебіг, чи тебе забарили вітри нововісті?! (*М. Ткач*).

Вправа 52. Прочитайте фрагмент спогаду Ольги Кобилянської про Михайла Коцюбинського. Чому, на ваш погляд, у тексті переважають складні й ускладнені речення? Чи не тому, що це спогад, жанр, який «нанизує» думки? Спробуйте (усно) зробити деякі речення коротшими.

Перший раз бачила я М. М. Коцюбинського, коли була в Києві на археологічному з'їзді. Там було багато людей, не

можу тепер собі докладно пригадати, про що саме ми говорили, знаю тільки, що Коцюбинський, вітаючись зі мною, сказав: «Видно, що з Буковини, бо струнка, як смерека»... Я знала Коцюбинського більше з його літературної діяльності, дуже його поважала, високо цінувала, посидала йому свої праці-рукописи, а його відзиви про мою роботу заохочували мене до подальшої праці. Бачилась я з Коцюбинським у Чернівцях, коли він, їдучи з Італії, загостив до Чернівців, то було, здається, 1909 року влітку. Перші слова М. Коцюбинського були приблизно такого змісту: «Де ваша Буковина?» Причім під Буковиною розумів Коцюбинський буковинський народ (За О. Кобилянською).

Запишіть слова у дві колонки, вставивши літери *e* або *и*. Поясніть їх написання.

М..тро, ап..льсин, в..рба, л..вєня, пш..ниця, чов..н, б..р..за, в..шня, м..д..цина, д..ректор, пал..ць, дер..во, п..чєра, п..ріг, г..н..рал, ч..пурний, в..ликий, ш..рокий, в..сокий, в..сєлий, ч..кати, л..тіти, сх..лити, понад бер..гом, в..сною.

§ 8. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ, ЙОГО БУДОВА ТА ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ

Вправа 53. Розгляньте «яблуко слів». Випишіть з нього сурядні сполучники. Які ще сполучники зображені на яблуці?

Складносурядним (coordonarea) називаємо таке складне речення, частини якого синтаксично рівноправні та поєднані між собою сполучниками сурядності (єднальними, розділовими, протиставними).

Сурядний зв'язок частин складного речення нагадує зв'язок між однорідними членами речення. Наприклад: Велике покликання матері народити дитину й виховати не вовка, а друга, не хижака, а брата (*О. Довженко*). У цьому реченні одна граматична основа, а два однорідних підмети, що з'єднані між собою єднальним сполучником **й**, виражені неозначеною формою дієслова (*народити і виховати*), пов'язані з одним присудком (іменним складеним – *є покликання*); однорідними є також додатки (*не вовка, а друга; не хижака, а брата*), пов'язані протиставним сполучником **а**.

Для поєднання частин складносурядного речення використовуємо ті самі сполучники, що й при однорідних членах речення. Проте у складносурядному реченні сполучники сурядності поєднують не окремі члени речення, а частини складного речення, що нагадують прості речення. У кожній такій частині є окрема граматична основа. Наприклад: І колишеться м'ята¹, і тремтить далина², і доріг тих багато³, а Вітчизна одна⁴ (*А. Малишко*). Це складносурядне речення складається з чотирьох частин. Частини складного речення поєднують сурядні єднальні сполучники **і... і... і** та протиставний **а**.

Вправа 54. Знайдіть і випишіть складносурядні речення. Поясніть вживання сурядних сполучників у простих і складних реченнях та пунктуацію в них.

1. Слова кінчилися, але пісня довго не завмирала (*За В. Козаченком*). 2. Сонце і повітря лоскочуть щoki (*М. Коцюбинський*). 3. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну (*В. Сосюра*). 4. Людина від спокійного життя жиріє серцем і втрачає талію (*Л. Костенко*). 5. Не стрічаються з горами гори, а братаються люди з людьми (*В. Лучук*). 6. Я хочу вернутись, та стали, мов стіни, літа і до тебе уже не пускають

(С. Пушик). 7. Ні на землі, ні в пеклі, ні в раю він не забув своєї Беатріче (*Леся Українка*). 8. Вузьенька стежечка щезала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі (*М. Коцюбинський*). 9. Чи метеор враз висвітив вікно, чи, може, то меткий листок багрянний (*В. Гриняс*). 10. Я принесу тобі свою надію, а подарую смуток і біду (*В. Симоненко*). 11. Не важко бути знаменитим, а тільки важко стати ним (*П. Сингаївський*). 12. Добудь нові слова, новії струни або мовчи (*Леся Українка*).

Вправа 55. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому складносурядні речення. З'ясуйте, скільки частин у кожному реченні та як вони пов'язані.

Село лежало за спиною, а попереду вабила до себе непорушна постать людини.

Я не хотів порушувати спокій невідомого, але мені кортіло хоч одним оком, скося глянути на нього... Споришем, лободюю і біленькими зірочками квітів заросла забута дорога, вона підганяла мене, бо звивалася біля самого пагорка.

З пагорка розстилався ведичний, новітній краєвид. Стіна сизого жита починалася ось внизу, а далі губилося воно біля самого гаю. Око не могло обійняти відразу всю широчінь зеленої землі (*О.Копиленко*).

Вправа 56. Прочитайте речення, знайдіть у них граматичні основи. Випишіть спочатку прості речення, а потім складні. При правильному й послідовному виконанні отримаєте код-перевірку: з перших звуків речень прочитаємо слова: I – МАК, II – СОН.

1. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй (*Л. Костенко*). 2. Мабуть, ти до мене думкою летиш (*Олександр Олесь*). 3. Од Дніпра тягнуло прохолодою, кликали у звабливу зелень гаїв лівобережні далі (*М. Смоленчук*). 4. Небо густо затяглося хмарами, і на землю впав темний теплий вечір (*В. Малик*). 5. А потім в ріст пішла уся трава, червонобока, тиха, грозова (*А. Малишко*). 6. Квітнуть озимі, не росами встелені, а чоловічим ясним милосердям (*А. Листопад*).

Вправа 57. Поширте прості речення, утворюючи складносурядні речення. Визначте граматичні основи в них та сполучні засоби.

1. Пройшло тепле лагідне літо... 2. Листя на деревах пожовтіло... 3. У повітрі відчувається прохолода... 4. Птахи відлітають у теплі краї... 5. Я дуже люблю осінь...

Спишіть розкриваючи дужки, вставляючи пропущені букви. Поясніть правопис орфограм.

(Не)брудні криниці, бо схоч..ш водиці. (Не)родись б..гатий, а родись щас..ливий. Що написано на роду, того (не)об..їдеш і на л..оду. Чужого (не)віз..ми, своє (не)пропусти. Слово не горобец.., вил..тить – (не)піймаеш.. Скаж..ш – (не)верн..ш, напиш.. – (не)зітр..ш, відруба..ш – (не)приточ..ш. Слово до слова – злож..тись мова. Біда помуч.. і мудрості науч.. Здобуд..ш освіту – побач..ш більше світу (*Народна творчість*).

§ 9. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ЄДНАЛЬНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Вправа 58. Серед наведених речень знайдіть складносурядні з єднальними сполучниками. Усно вкажіть, у яких випадках єднальні сполучники з'єднують члени речення. Поясніть, як ви це встановили.

1. Сонце вставало щодня над стайнею і день у день погасало за садом (*М. Чернявський*). 2. І зорі, як пелюстки, трепетали, і світ увесь по вінця голубів... (*Б. Олійник*). 3. Чому з тобою ми не хвили? Удвох за руки б ми взялись і в край щасливий полетіли... (*Олександр Олесь*). 4. Не можна брати істину в аренду і сіяти на ній чортополох* (*Л. Костен-*

* *Чортополох* – народна назва колючого бур'яну.

ко). 5. Сосни зашелестіли, і стало тихо-тихо... (*М. Зарудний*). 6. Самотність – прірва між людьми, і як її здолати? (*П. Сингаївський*). 7. Пізнай самого себе, і ти пізнаєш світ (*Г. Сковорода*).

Складносурядні речення, їх частини з'єднують такі єднальні сполучники: **і, й, та** (у значенні **і**), **та й, та ще (й), і... і, ні... ні, ані... ані**. Наприклад: Голубіє небо в вишині, **і** сонце сяє в ньому променисте (*М. Бакай*). Хата біліє між зеленими тополями, **та** блищать ясні віконця (*Марко Вовчок*). Літо йде полями **і** гаями, **і** вітер віє, **і** цвіте блакить (*М. Рильський*). А Прометей приніс вогню людині – **й** багато що змінилося у світі (*В. Бровченко*). **Ні** повітря не ворухнеться, **ні** пташка не защебече (*М. Коцюбинський*).

Речення з єднальними сполучниками найчастіше повідомляють про дві чи більше подій, які відбуваються одночасно або послідовно (одна за одною). Наприклад: Дорога снується, **і** стежечка в'ється (*В. Швець*); Прилинув вітер, **і** в тісній хатині він про весняну волю заспівав. Може, квіти зійдуть – **і** настане ще й для мене весела весна (*Леся Українка*).

У складносурядних реченнях з єднальними сполучниками можуть виражатися також *умовно-наслідкові* та *причиново-наслідкові* відношення, тобто подібні до складнопідрядних речень. Наприклад: Не з початку, а з фіналу почни, і початок розкриється, наче долоня (*Б. Олійник*); Тебе нема, **і** дні – як ночі, **і** сад хитається в журбі (*В. Сосюра*).

Вправа 59. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Виділіть засоби зв'язку між частинами складносурядних речень (обведіть кружечком). Які єднальні відношення вони передають: одночасності подій чи часової послідовності, тобто події відбуваються одночасно чи одна за одною? Чи, можливо, між подіями існує умовно-наслідковий або причиново-наслідковий зв'язок? Поясніть своє розуміння цих відношень.

1. Мине небагато часу, і ти зрозумієш свою помилку (*Д. Бедзик*). 2. З конем морока, та й дороги не знаєш (*Ю. Мушкетик*). 3. Ні листя не шелестить, ні пташки не щебечуть (*Марко Вовчок*). 4. І ось знову весна, і летять гуси, і врунеться*, зеленіє озимина (*І. Цюпа*). 5. Шануй людей, і люди шануватимуть тебе (*В. Земляк*). 6. Все на світі змінюється, та й ми самі не стоїмо на місці (*Ірина Вільде*). 7. Ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно (*Марко Вовчок*). 8. Гроза пройшла, і грім вдарив десь збоку (*І. Сенченко*). 9. На добрий врожай не було надії, й серце хлібороба проймала тривога (*Я. Гримайло*). 10. І ламалося гілля на дереві, і зривалося листя, і далеко гонив його вітер в сумнее поле (*С. Васильченко*).

Вправа 60. Спишіть речення, розставте розділові знаки. Усно поясніть уживання розділових знаків. Якщо потрібно, попросіть консультації у вчителя/вчительки.

1. Спочатку було Слово і Слово було Бог і Бог був Слово (*З Біблії*). 2. Я не нездужаю нівроку а щось такеє бачить око і серце жде чогось... (*Т. Шевченко*). 3. Сіножаті скосяться і пшениця вижнеться листячком засиплються всі сади (*С. Пушик*). 4. У вікна дивиться степ і все спливає як безконечне море (*М. Коцюбинський*). 5. Я правді глянула у вічі і чорний колір білим став (*Я. Павлюк*). 6. Марія для мене як рідна а Ганнуса як своя дочка (*Є. Гуцало*).

Запишіть слова у дві колонки, вставивши, де потрібно, апостроф або м'який знак. У яких словах апостроф і м'який знак не ставимо? Сформулюйте відповідні правила.

Гірс..кий, гір..кий, мен..ший, прос..ба, пір..я, підв..язати, комп..ютер, печал..ний, зор..я, мавп..ячий, черв..як, миш..як, міл..ярд, зв..язок, різдв..яний, св..ято, дев..ятий, грав..юра, місяц.., апел..син, т..м..яний, дзв..якнути.

* *Вру́нитися* – покриватися густими зеленими сходами.

§ 10. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ З РОЗДІЛОВИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Вправа 61. Уважно прочитайте речення. Усно визначте в них граматичні основи і скажіть, що з'єднують у них розділові сполучники: члени речення чи частини складного речення?

1. У кожного з нас були вдома або дружина, або діти, або мати, або наречена (*Олесь Гончар*). 2. Чи для вас немає зелені в лісах, чи для вас не сяє сонце в небесах? (*І. Франко*). 3. Скільки можна почути з уст нашого народу чи то переказів, чи то легенд про різні дерева і квіти. 4. Чи то зір підвів, чи то серце чекати втомилося (*З часопису*). 5. Про невмілих у народі, кажуть чи з іронією, чи зі зневагою, чи й просто із презирством (*Н. Міщенко*). 6. А поет усе то грає, то щось пише на папері (*Леся Українка*).

До розділових належать такі сполучники: **або, чи, або... або, чи... чи, то... то, не то... не то, чи то... чи то...** Наприклад: Прошу **або** навести порядок, **або** я покину зал (*Ірина Вільде*). **То** мати гукає, **то** мати шепоче, мене виражаючи в дальню дорогу (*П. Воронько*).

Складносурядні речення з розділовими сполучниками можуть передавати два типи відношень між їх частинами:

1) **чергування** подій (події відбуваються одна за одною, чергуючись), як-от: **То** грім, блискавка і злива «пустують», **то** сонце грається (*М. Коцюбинський*).

2) **взаємовиключення** подій (тільки одна з названих подій реально відбувається), наприклад: **Чи то** мені здається, **чи то** справді мій син подорослішав у дев'ятому класі (*Розмовне*).

Вправа 62. І. Спишіть складносурядні речення з розділовими сполучниками. Визначте, які відношення встановлюються між двома подіями, про які повідомляється: чергування подій (події відбуваються по черзі) чи взаємовиключення подій (коли тільки одна з них реально відбувається). **ІІ.** Усно поясніть, що означають стійкі словосполучення *рушнички давати, зір підвів*. **ІІІ.** Поясніть правопис прикметника *жовтогарячий*.

1. Чи то настане нічка темна, чи то веселий день шумить (Л. Глібов). 2. То замерехтить жовтогаряча достигла нива, то зблиснуть попереду золоті озера соняшників (І. Цюпа). 3. Це ви або жартуєте зі мною, або просто перевтома вина (Леся Українка). 4. А чи мені рушнички давати, а чи мені іншого шукати (Народна творчість). 5. Чи то людина зітхає, як річка, чи річка, як людина (М. Стельмах). 6. Чи зірка в небі враз розквітла, чи у вікні широкім нарешті спалахнуло світло... (В. Соколов).

Вправа 63. Спишіть речення, добираючи з довідки потрібний розділовий сполучник. Яке відношення він передає?

Довідка: чи... чи, то... то, чи то... чи то, або, або... або.

1. ... вітер верхів'ям смerek гуляє, ... вовк самотній вие (Є. Чередниченко). 2. ... я так горю, ... вже не та в моїм горінні сила (М. Ткач). 3. ... вечірній туманець повився над покосами, ... й досі висить димок від багаття? (Є. Гуцало). 4. ... дні з календарного вибилися берега, ... ночі ввходять тривогою в сні? (Є. Летюк). 5. Ми ... купаємо очі в морі, ... очі в очах (М. Коцюбинський). 6. Пошлю Енея до Плутона, ... і сам в ад копірсну* (І. Котляревський).

Вправа 64. За поданими схемами складіть речення. Визначте, які відношення встановлюються між двома подіями. Визначте тип сурядного сполучника.

[], але [].

[], і [], однак [].

Чи [], чи [], а [].

Розгляньте картинку. Запишіть перші враження від побаченого.

* *Копирснути* – тут: податися, несподівано піти.

§ 11. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПРОТИСТАВНИМИ ТА ЗІСТАВНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Вправа 65. Спишіть речення, з'єднані зіставно-протиставними сполучниками. Підкресліть граматичні основи. З'ясуйте, що з'єднують сполучники: члени речення чи частини складного речення.

1. У музичній школі Яринка навчилася грати не лише на фортепіано, а й на цимбалах. 2. Того дня Оксана записала чимало пісень від талановитої землячки, а через тиждень уже виконувала одну з них на сцені. 3. Час минав, а дощів не було. 4. Не тільки слів, але навіть мотиву пісень не можна було розібрати. 5. Кличе мати вечеряти, а дочка не чує. 6. Життя не має ціни, а воля дорожча за життя.

До **зіставно-протиставних сполучників**, що з'єднують частини складносурядного речення, належать: **а, але, та** (в значенні **але**), **зате, проте, однак (однак)**. Наприклад: Ну, танцюй, а я заграю (*Олександр Олесь*). Ще зелено кругом, але є вже й жовте листя (*В. Поліщук*). Мене водило в безвісті життя, та я вертався на свої пороги (*Д. Павличко*). Старість забирає красу, зате винагороджує людину мудрістю (*Народна творчість*). Все спить, однак вже я не сплю (*М. Рильський*).

Подекуди сполучники з'єднують частини складносурядного речення, що повідомляють про події, які лише зіставляються, як-от: Привчав мене батько трудитись до поту, а мати – співати пісні (*П. Воронько*) – відношення зіставлення. У реченнях: Ти смієшся, а я плачу, великий мій друже (*Т. Шевченко*). Гнало вітрами з півдня, проте холодно ще не було (*Олесь Гончар*) – відношення протиставлення.

Вправа 66. Прочитайте складносурядні речення, з'єднані зіставно-протиставними сполучниками. Які відношення між двома подіями вони передають – зіставлення чи протиставлення? Випишіть три речення, підкресліть у них граматичні основи, намалюйте схеми речень.

1. Слово – срібло, а мовчання – золото (*Народна творчість*). 2. Цей світ дуже суперечливий і тривожний, але жити в ньому прекрасно! (*В. Собко*). 3. Розбилась арфа, та вціліли струни (*О. Пахльовська*). 4. Роки любії, дитячі, як весняні води, зникли, але гомін вод весняних не забудеться ніколи (*Леся Українка*). 5. Збоку дивитися легко, одначе не так воно просто бігти (*Олесь Гончар*). 6. Скільки років землі, – і мільярд, і мільйон, – а яка вона й досі ще гарна! (*Л. Костенко*). 7. Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить (*Народна творчість*). 8. Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ (*М. Стельмах*). 9. Багато сліз сама я пролила, зате тепер навчилась шанувати любов і мир родинного житла... (*І. Кочерга*).

Вправа 67. Спишіть речення, вставляючи замість крапок зіставно-протиставний сполучник з довідки. У яких реченнях, крім протиставних, передаються ще й допустові відношення?

1. Так радо ще були б поспали, ... розбудив зі сну їх якийсь крик (*М. Марфієвич*). 2. Українська пісня подобається багатьом, та небагато вміє її заспівати (*З часопису*). 3. Скільки довелося нам затратити часу на ремонт техніки, ... ми не чули нарікань на її роботу (*З часопису*). 4. Яка біда мене, яка чума косила, ... сила знову розцвіла! (*П. Тичина*). 5. Поливали доріженьку, ... вона все куриться* (*З часопису*). 6. Рада б зірка зійти, ... чорна хмара заступає (*Народна творчість*). 7. Засип правду хоч золотом, ... вона доверху впливе (*Народна творчість*). 8. Я не хотів порушувати спокій невідомого, ... мені хотілося хоч одним оком глянути на нього (*О. Копиленко*). 9. Зорі ті ж самі, ... світ інакший (*О. Пахльовська*).

Довідка: а, та, але, зате, проте, однак, одначе.

* *Курітися* – покриватися пилом, здіймати пиліюку.

Вправа 68. Напишіть твір-мініатюру на тему: «Осінь у рідному краю» або опишіть репродукцію картини буковинської художниці Одарки Киселиці «Барви осені».

§ 12. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ.

УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ

Вправа 69. Послухайте текст. Намагайтеся запам'ятати його основний зміст. Визначте головну думку тексту. Перекажіть текст своїми словами. Доповніть відповіді своїх однокласників та однокласниць.

Український гетьман Іван Мазепа – один із найславніших гетьманів України. Народився Іван Мазепа 20 березня 1639 року в селі Мазепинцях на Київщині. Походив зі старовинного українського роду Мазеп. Батько Мазепа, Степан, був розумний та освічений чоловік і свого сина Івана виховав освіченою людиною. Спершу Іван учився вдома і, маючи дванадцять літ, складав вірші латинською мовою. Згодом учився в Полоцьку у вищій школі і вже в шістнадцять літ пішов на Січ учитися військового ремесла. Служив при козацькій армії за Хмельницького. За хоробрість і розум полюбили його всі козаки, а Богдан Хмельницький радив його батькові послати Івана ще продовжувати навчання за кордоном.

Згодом козаки вибрали гетьманом Івана Мазепу. По-перше, тому, що Мазепа був тоді найбільш освіченим між старшиною, а по-друге, всі знали, що хоч він із царем живе в приязні, але понад усе любить Україну, то й буде їй вірно служити. І не помилилися. Іван Мазепа, ставши гетьманом, почав щиро думати над тим, щоб визволити Україну з-під залежності від сусідів. Іван Мазепа старався упорядкувати край і піднести освіту. Він побудував багато шкіл і церков власним коштом. Для Київської академії збудував новий будинок на три поверхи. Мазепа прагнув до того, щоб Україна була вільною державою (За А. Лотоцьким).

Вправа 70. Прочитайте пояснення слів і виразів до тексту попередньої вправи. Використайте їх у вашому усному переказі.

Іван Мазепа (1639–1709) – український гетьман, видатний політик, борець за незалежність України. Помер Мазепа 3 жовтня 1709 року у молдовському місті Бендери. Похований у румунському місті Галац.

...Богдан Хмельницький радив його батькові послати Івана ще продовжувати навчання за кордоном...

Іван Мазепа навчався за кордоном – в університетах Німеччини, Італії, Франції та Нідерландів.

...хоч він із царем живе в приязні...

Іван Мазепа був гетьманом 22 роки – з 1687 до 1709 р. Його гетьманство припало на час, коли Україна перебувала під владою московських царів. Проте і в тих умовах він відстоював інтереси рідного українського народу. Проти російського царату виступив Іван Мазепа в 1709 році у битві під Полтавою, ставши на бік шведського короля Карла XII.

Для Київської академії Мазепа збудував новий будинок на три поверхи. У 1701 році колишній Києво-Могилянський колегіум набув статусу академії. Мазепа подарував Київській академії бібліотеку і рідкісні зібрання рукописів, збудував на території академії храм.

Вправа 71. Перекладіть речення рідною мовою.

1. Іван Мазепа – один із найславніших гетьманів України. 2. Він походив зі старовинного українського роду. 3. Гетьман Мазепа був високоосвіченою людиною. 4. Він навчався в кращих університетах Європи. 5. Ставши гетьманом, він прагнув до того, щоб Україна стала вільною державою.

Вправа 72. Побудуйте діалог у формі запитань і відповідей.

1. Хто такий Іван Мазепа? 2. Де і коли він народився? 3. З якого роду він походив? 4. Як звали його батька? 5. Яку освіту здобув Іван Мазепа? 6. Якою мовою він складав вірші, коли йому було 12 років? Про що це свідчить? 7. У якому віці і з якою метою Іван Мазепа пішов на Січ? 8. За що любили й поважали Івана Мазепу козаки? 9. Що радив батькові Івана Мазепи Богдан Хмельницький? 10. Які завдання ставив перед собою гетьман Іван Мазепа? Чого він прагнув найбільше?

Вправа 73. Прочитайте вдумливо й виразно текст, визначте головну думку. Складіть до тексту розгорнутий (складний) план розповіді.

ПОХОРОН ШЕВЧЕНКА

Була неділя сьомого травня. З ночі ще прибував народ. Не тільки в церкву, на майдан не можна було протиснутись. Уранці почалась панахида*. Без промов. Про заборону всі знали, обурювались. Раптом народ потіснився, трохи розступився. У церкву ввійшла тонка висока жінка в глибокій жалобі**. У руках у неї був терновий вінок. Вона мовчки поклала його на труну*** й вийшла.

З усього Києва вийшли цехові ремісники. Їхні цехові знаки і корогви височіли над труною.

* *Панахи́да* – церковна служба по померлому.

** *Жалоба́* – скорбота, сум, туга за померлим.

*** *Труна́* – домовина.

Труну знову несла молодь, і знову лунали промови до самого причалу*, до пароплава, на якому востаннє плив Тарас до Канева.

На дубах**, на човнах туди ж поспішили люди з Прохорівки, Переяслава, Черкас і водою, і сухоходом***, і з правого берега, і з лівого. Скільки з них знали Тараса, бачили на власні очі. Чекали його.

На великому дубі підплив зі своєю Марусею старий Максимович, саме коли пароплав «Кременчук» підходив до берега.

День був ясний, теплий, весняний. Дівчата встелили шлях зеленими гілками, і наче по зеленому килимі везли Тарасову труну.

Синів могутній Дніпро, а по зелених горах на кілька верстов простягся похоронний похід. Тільки тут, тільки на цій горі повинен лежати Кобзар. Наче вся Україна перед ним – і Дніпро, і далекі шляхи, що ведуть на всі сторони, по всіх світах (О. Іваненко).

Вправа 74. **Познайомтеся з поясненнями слів і виразів до тексту з попередньої вправи та використайте їх у своєму усному переказі.**

Була неділя сьомого травня. Йдеться про 6–7 травня 1861 року, коли домовину з тілом Тараса Шевченка було перевезено з Петербурга до Києва з метою перепоховання останків поета в Україні. Згідно з Шевченковим поетичним заповітом, було вирішено поховати його на Чернечій горі в Каневі, «щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий...».

Про заборону всі знали, обурювались... На похорон зібралися тисячі людей з Києва та довколишніх сіл. Тодішнє київське начальство заборонило здійснити похоронну про-

* *Причал* – тут: місце на березі річки, до якого причалюють судна.

** *Дуб* – великий човен, видовбаний із суцільного дерева (дуба).

*** *Суходіл* – суша.

цесію центральними вулицями Києва, боячись бунту. Панахиду відправлено в церкві Різдва Христового, що стоїть край берега Дніпра на Подолі (район Києва).

У руках у неї (жінки) був терновий вінок. Терновий вінок – символ страждання. Терен – колючий куш. Виголошувати промови в церкві було заборонено. А терновий вінок, покладений на його домовину, був «найкращою промовою».

З усього Києва вийшли цехові ремісники. Цехи – об'єднання ремісників однієї чи декількох спеціальностей. У Києві були ткацькі цехи, ковальські та інші, кожен з яких мав свій знак.

На великому дубі підплив зі своєю Марусею старий Максимович... Михайло Максимович (1804–1873) – український учений-історик, фольклорист, мовознавець, з яким Тарас Шевченко був особисто знайомий і листувався. У червні 1859 року Шевченко побував у Максимовичів у с. Прохорівці на Київщині. Тоді ж намалював портрет Михайла Максимовича та його дружини Марії.

Вправа 75. Побудуйте діалог у формі запитань і відповідей.

1. Коли і де народився Тарас Шевченко?
2. Коли і де він помер?
3. Ким є Тарас Шевченко для українського народу?
4. Коли відбулося перепоховання Тараса Шевченка на Канівській горі?
5. Про який етап перепоховання йдеться в наведеному тексті?
6. Хто в Києві прийшов провести Тараса Шевченка?
7. Яким шляхом відправляли труну Шевченка з Києва?
8. Як називався пароплав, на якому доправляли домовину з тілом Шевченка з Києва до Канева?
9. Чи доводилося вам бувати на могилі Тараса Шевченка в Каневі? Якщо були, розкажіть про побачене.

Розгляньте пари слів. Знайдіть у них спільні ознаки. (Завдання можна виконати у формі змагання: хто зможе знайти найбільшу кількість таких ознак).

Приклади пар слів:

ключ – апельсин;

яма – метелик;

лижі – хмара;

кепка – море;

людина – автобус;

книга – літак.

§ 13. ІНТОНАЦІЯ ТА РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

Вправа 76. За допомогою запитань, сформульованих і поставлених однокласникам та однокласницям, пригадайте вивчене про складносурядне речення. З'ясуйте, який ще матеріал треба повторити.

Частини складносурядного речення, з'єднані єднальними та розділовими сполучниками, вимовляємо переважно з **перелічувальною інтонацією**, хоч можлива й інша інтонація. Наприклад: Надворі вже звечоріло, і в хаті стояла темрява (*С. Васильченко*). Пройшла гроза, і ніч промчала, і знову день шумить кругом (*В. Сосюра*). Так завжди: чи в піснях забути хочу муку, чи хто мені стискає дружню руку, чи любая розмова з ким ведеться, чи поцілунок на устах озветься... (*Леся Українка*). При перелічувальній інтонації перед єднальним чи розділовим (одиничним або повторюваним) сполучником ставимо кому.

Вправа 77. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації, на ваш розсуд. Запишіть по два речення у такій послідовності: 1) з єднальними сполучниками; 2) із протиставними сполучниками; 3) із розділовими сполучниками.

1. Жне Харитя, але якось недобре йде робота (*М. Коцюбинський*). 2. Він – людина, і ніщо людське йому не чуже

(В. Буряк). 3. Де-не-де біля вирв* сивіє безводний полин або кушиться пахучий чебрець (Олесь Гончар). 4. Верби сплакували листям, і золоті сльози гнало за водою (Г. Тютюнник). 5. Боець з хибами все-таки боець, а муха без хиб – всього лише бездоганна муха (О. Довженко). 6. Чи то війнув снігами небосхил, чи то так сумно розкричалась галич** (Г. Світлична). 7. Тепла хвиля підкотилася Данилу до серця, і гарно стало йому з оцим старим вітряком, з мельником у ньому, з людьми (М. Стельмах). 8. І помовчав би, але люблю мені з тобою погомоніти (М. Стельмах).

1. Кому не ставимо перед одиничним єднальним чи розділовим сполучником, якщо у складносурядному реченні є спільний для обох частин другорядний член речення (або декілька членів речення), спільне вставне слово, наприклад: А навколо цвітуть небокраї і синіють безмежні поля (В. Сосюра). Часом у блакитній вишині пропливала біла хмарина або пролітала пташина (А. Шиян). Мабуть, батько ще дужче посивів і мати ще дужче зігнулася (А. Головка).

2. Кому між двома частинами складносурядного речення не ставимо і тоді, коли вони є питальними або спонукальними, а також окличними, наприклад: Хто ви і як вас звати? Попередь команду і нехай ніхто не запізнюється. Який простір і як легко тут дихати!

Вправа 78. Опрацюйте матеріал із порівняльного синтаксису й пунктуації. Станьте на кілька хвилин експертом-перекладачем і перекладіть речення з румунської мови українською. Порівняйте постановку розділових знаків в обидвох мовах.

Розділові знаки у складносурядних реченнях румунської мови у порівнянні з українською мовою:

1. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних безсполучниковим способом (зіставленням), ставимо кому: *El a pus sabia în teacă, salută militărește și merge într-un colț*

* *Вірва* – вибита силою вибуху яма, наприклад, після бомбардування.

** *Галич* – тут: галки, ворони.

al salonului unde, pe două mese, pe canapea, pe foteluri și pe jos, stau grămădite fel de fel de jucării. Dintre toate, maiorul alege o trâmbiță și o tobă. Atârnă toba de gât, suie pe un superb cal vânăt rotat, pune trâmbița la gură și, legănându-se călare, începe să bată toba cu o mână și să sufle-n trâmbiță (*I. L. Caragiale*).

2. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних еднальними сполучниками **nici, nu numai, ci și** ставимо кому: Bunicul nici nu citește gazeta, nici nu face pasiență ferită de amestecul bunicei, nici nu umblă la casa de fier, nici nu dezmiardă blana motanului (*I. Teodoreanu*).

3. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних протиставними сполучниками, ставимо кому: El șezu pe un scaun, iar ea șopti o vrajă dulce (*M. Eminescu*).

4. Між частинами складносурядних речень, з'єднаних повторюваними розділовими сполучниками **ba, fie, ori sau sau**, ставимо кому: Și afară de aceasta, babele care trag pe fundul sitei în 41 de bobi, toți zodierii și cărturăresele pe la care căutase pentru mine și femeile bisericcoase din sat îi băga-se mamei o mulțime de bazaconii în cap, care de care mai ciudate: ba că am să petrec între oameni mari, ba că-s plin de noroc, ca broasca de păr, ba că am un glas de înger, și multe alte minunății (*I. Creangă*). Căci îmi era acum a scăpare de dânsul, drept să vă spun. Vorba ceea: «Lasă-l, măi! L-aș lăsa eu, dar vezi că nu mă lasă el acum!» Tocmai așa pățisem și eu; ba eram încă bucuros că am scăpat numai cu-atâta (*Ion Creangă*). El vine, se înalță, în cercuri line zboară Și, rapide ca gândul, la cuibu-i se coboară, Iar copilașii veseli, cu peptul dezgolit, Aleargă, sar în cale-i și-i zic: «Bine-ai sosit!» (*V. Alecsandri*).

Речення з протиставними сполучниками вимовляємо із **зіставною** чи **протиставною інтонацією**. Між частинами такого речення ставимо здебільшого кому. Проте можна ставити й тире. Наприклад: Не кожен день Великдень, а хліб – не паска (*Народна творчість*). Глянув я на лівий бік од себе – а там знов нова картина (*І. Нечуй-Левицький*). Тире в складносурядному реченні ставимо при протиставній інтонації і тоді, коли його части-

ни з'єднані єднальними сполучниками, а саме: 1) коли в реченні виражається швидка або несподівана зміна подій: Аж раптом грім – і яблуна надвоє (*Н. Гнатюк*). Іще одна-єдина мить – і дальній поїзд прошумить (*А. Малишко*); 2) коли між частинами складносурядного речення існує умовно-наслідковий зв'язок (тобто у другій частині виражається результат того, про що повідомляється в першій): Буря минеться – і знову засяє сонечко (*В. Малик*). Любистком, зеленим ячменем рядки перев'ю найщиріші – і щастя загляне до мене... (*С. Будний*); 3) коли між частинами складносурядного речення існує причинно-наслідковий зв'язок: Черкнула кума сірником, повернула краник – і горить голубий вогонь (*І. Цюпа*). Не було дощів – і картопля не вродила (*Розмовне*).

Вправа 79. З'ясуйте, до якого розряду належить сполучник **та** (єднальний чи протиставний?). Спишіть речення, замінюючи його, де це потрібно, синонімічним сполучником сурядності. Як змінюється інтонація речення зі зміною сполучника?

1. Брехнею, кажуть люди, світ пройдеш, та назад не вернешся (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 2. Сичі в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*). 3. Посіяли гайдамаки в Україні жито, та не вони його жали (*Т. Шевченко*). 4. А мати хоче научати, та соловейко не дає (*Т. Шевченко*). 5. Мене ви дійсно не знаєте, та це вже й не так важливо (*Іван Ле*). 6. Шануймося, друзі, на довгім віку та щедрими будьмо ми завше в коханні (*М. Ткач*). 7. Самій не трудно збитися з путі, та трудно з неї збитись у гурті (*Леся Українка*). 8. Чарівне море, та наймиліша серцю таки земля (*Р. Іваничук*). 9. Я став мовчазним, хмурим, та хмурість моя – на час... (*С. Голованівський*).

Вправа 80. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Усно поясніть розділові знаки й випадки, коли кому в складносурядному реченні перед сполучником **і** не ставимо.

1. На його клумбах першими з'являлись нарциси і останніми зникали айстри (*В. Собко*). 2. Довкола будиноків цвів бузок, і на білі стіни падала прозора тінь від листя

(Петро Панч). 3. І будень без нього не будень, і свято без нього не свято (В. Земляк). 4. Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (М. Рильський). 5. Хто ж дочекається в новому році жнива і хто привезе на вітряк зерно? (М. Стельмах). 6. Хай вітер знамена колише й співають в садах солов'ї! (В. Сосюра). 7. Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм! (А. Кацнельсон). 8. Лиш гул от копит степом котився та хліба шелестіли (А. Головка). 9. Яке високе блакитне небо у нас над головою, і які чудові пісні дзвенять нині по всій нашій землі! (І. Цюпа).

Вправа 81. Пригадайте правило вживання тире у складносурядних реченнях і доведіть, що ці правила проілюстровані поданими реченнями.

1. Справді, був Чубенко – і нема Чубенка (Ю. Яновський). 2. Закукурікає півень у селі – і чути його на Полтавщині й на Харківщині (І. Цюпа). 3. Глянув – і серце його завмерло (В. Малик). 4. Дощ пройшов – і Київ зеленіє (М. Рильський). 5. І от весна – і все в цвіту (В. Сосюра). 6. Співало все, сміялося, бриніло – а я лежала хвора й самотня (Леся Українка). 7. Прийде час – і вільні й рівні встануть люди, і здійсняться мрії всі ураз (Олександр Олесь). 8. Ще день – і в поле! Буде славна праця (Р. Братунь).

§ 14. СИНОНІМІКА СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З РІЗНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ, СКЛАДНОСУРЯДНИХ І СКЛАДНОПІДРЯДНИХ, А ТАКОЖ СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ І ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Вправа 82. Перетворіть складносурядні речення на складнопідрядні, використовуючи підрядні сполучники **коли; після того, як; бо; хоч; якщо** та ін. Складнопідрядні речення запишіть.

Зразок. *Спитайте – і розкажуть старожили про вік старий... (Т. Масенко).* – *Якщо спитаєте, розкажуть старожили про вік старий.*

1. Спитайте – і розкажуть старожили про вік старий... (Т. Масенко). 2. Бився з ворогами у самому пеклі, і кулі ми-

нали його (*І. Цюпа*). 3. Вийшли на ґанок, і місячна ніч огорнула їх своїми довірливими обіймами (*І. Цюпа*). 4. За роботою забула підкинути у грубку дров, і вогонь погас (*Ірина Вільде*). 5. Сонце зайшло, і надворі почало вже темніти (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Минулася буря – і сонце засяяло... (*М. Рильський*).

Схема розбору складносурядного речення

1. Зі скількох частин складається речення?
2. Яким сполучником (єднальним, розділовим, протиставним) з'єднуються частини складносурядного речення?
3. Які відношення існують між частинами складносурядного речення (одночасності, часової послідовності, умовно-наслідкові, причиново-наслідкові, чергування подій, взаємовиключення подій, зіставлення, протиставлення).
4. Пояснити розділові знаки між частинами складносурядного речення.

Зразок синтаксичного розбору складносурядного речення

Речення: На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні (*Л. Смілянський*).

1. Речення складне, складносурядне, складається з двох частин. 2. Частини з'єднані єднальним сполучником **і**. 3. Між частинами існують єднальні відношення (часової послідовності подій). 4. Кому перед сполучником **і** не ставимо, оскільки обидві частини складносурядного речення мають спільні члени речення: *на хвилину і раптом*.

Вправа 83. Запишіть речення, вставляючи замість крапок відповідний сполучник сурядності. Визначте тип складносурядного речення за сполучниками. Намалюйте схеми до речень.

1. Ще рік тому тут був пустир, ... зараз квітне місто (*М. Шеремет*). 2. Росте мій дім, ... я із ним, ... росте моя держава (*М. Шеремет*). 3. Багато бачив я країв, ... отчий дім з тополею, мов зіронька, мені світив (*І. Нехода*). 4. Потім пісня нам та приснилась, ... її ми співали знов (*К. Герасимен*).

ко). 5. В яру ставки – як свічада, ... над ними вишні цвітуть (І. Вирган). 6. Мистецтва покликані виражати почуття епохи, ... тому кожному з них потрібна своя поезія (О. Довженко). 7. ... справді так було, ..., може, хто збрехав... (Л. Глібов). 8. Земле рідна! Мозок мій світліє, ... душа ніжнішою стає (В. Симоненко).

Вправа 84. Із кожної пари простих речень побудуйте одне складносурядне, запишіть його. Зробіть повний синтаксичний аналіз речень.

1. Нас розлучали з рідними, життям і навіть – з мрією. Ніщо й ніколи нас не розлучило з вірою. 2. Десь шумлять дощі осінні. У нас в Україні літує літо. 3. Рече Дніпро. Лани шумлять. 4. Пройшов дощ. Стало тепло прибувати. 5. Листочки на дубі довго весною не розвиваються. Восени дуб довго не ронить свого листя. 6. Дерево стояло ще голе. На його вітті вже починалось пташине життя. 7. Потяг ще не проїжджав. Його не чути було за вітром. 8. Розумне казати. Про нерозумне краще мовчати. 9. Пронесеться над нашими головами голуб. Промайне ластівка.

Дайте відповіді на запитання.

1. Чи може лити дощ два дні поспіль?
2. Чи може страус назвати себе птахом?
3. Який рік триває один день?

§ 15. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ.

ТЕКСТИ ДЛЯ КОНТРОЛЬНОГО ЧИТАННЯ ВГОЛОС

Вправа 85. І. Прочитайте виразно й осмислено текст. Поясніть незрозумілі для вас слова, скориставшись виносками та словником. **ІІ.** Усно опишіть краєвид, який завжди вабить вас, коли ви опиняєтеся поблизу.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО

Недалеко від Богуслава, коло Росі, у довгому покрученому яру розкинулось село Семигори. Яр в'ється гадюкою між крутими горами, між

А. Базилевич.
Село Семигори

зеленими терасами*. Од яру на всі боки розбіглись, неначе гілки дерева, глибокі рукави** й поховались десь далеко в густих лісах. На дні довгого яру блищать рядками ставочки в очеретах, в осоці***, зеленіють левади. Греблі обсаджені столітніми вербами. В глибокому яру ніби в'ється оксамитовий зелений пояс, на котрому блищать ніби вправлені в зелену оправу прикраси зі срібла... На високих гривах**** гір кругом яру зеленіє старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями. Глянеш з високої гори на той ліс, і здається, ніби на гори впала оксамитова зелена тканина, гарно побгалась***** складками, позападала в вузькі долини тисячами оборок***** та жмутів*****... Ті долини здалека ніби дишуть тобі в лице холодком, лісовою вогкістю, манять до себе в тінь старого лісу (За І. Нечуєм-Левицьким).

Вправа 86. І. Прочитайте виразно й осмислено текст, визначте головну думку. Поясніть особливості читання цього тексту, його тональність, темп, яким його треба читати. **ІІ.** Дайте відповіді на запитання. 1. Які теплі спогади викликає у вас ваше дитинство? 2. Яким постає у вашій уяві образ хлопчикова діда? Яким є ваш дідусь? 3. Чому дідусь ще сказав, що сонце своїми золотими ключами відмикає землю?

* *Тераса* – уступи на схилах гір.

** *Рука́в* – тут: затоки річки.

*** *Осока́* – болотна рослина.

**** *Грива* – тут: вершина.

***** *Побга́тися* – тут: зім'ятися, скластися в складки.

***** *Оборка* – зібрана в складки смужка матерії.

***** *Жмут* – в'язка, пучок.

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні* звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння**, прислухаюсь до їхнього співу, і мені тяжко хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням. Я стаю ніби меншим, а навколо більше, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи***, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу. І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послухали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця.

Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо... А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнуся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді! Чи вони послухались мого слова — обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ****?.. (М. Стельмах).

* *Бенте́жний* — який хвилює, тривожить.

** *Ма́яння* — коливання од швидкого руху, лопотіння.

*** *Стрі́ха* — покрівля будівлі (переважно солом'яна).

**** *Ключ* (*журавлиний*) — група журавлів у небі.

1. Які речення називаємо складними?
2. Які речення називаємо складносурядними?
3. Які сполучники вживають для об'єднання простих речень у складносурядні?
4. Як поєднуються частини складносурядних речень?
5. Як схематично можна зобразити складносурядне речення?
6. Які розділові знаки вживають у складносурядних реченнях?
7. У яких випадках між простими реченнями в складносурядному реченні, з'єднаному сполучниками **і**, **та(і)**, кому не ставимо?
8. Назвіть групи сурядних сполучників.
9. Назвіть сурядні єднальні сполучники.
10. Назвіть сурядні протиставно-зіставні сполучники.
11. Назвіть розділові сполучники.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ. ПОНЯТТЯ ПРО СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

I рівень

• *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*

1. Окремою одиницею спілкування є не тільки просте речення, але й складне.

Так чи ні.

2. Складним називаємо речення, яке має дві й більше граматичних основ.

Так чи ні.

3. Складні речення поділяють на складні сполучникові (складносурядні, складнопідрядні), складні безсполучникові і складні з різними видами зв'язку.

Так чи ні.

4. Сурядний зв'язок частин складного речення нагадує зв'язок між однорідними членами речення.

Так чи ні.

5. У складносурядних реченнях від однієї частини речення до іншої не можна поставити запитання.

Так чи ні.

6. Не ставимо розділовий знак перед сполучниками *і, й, та (= і), або, чи*, якщо частини складносурядного речення мають спільний другорядний член, вставне слово або частки *лише, тільки, ще, навіть*.

Так чи ні.

II рівень

Тести із вибором однієї правильної відповіді

1. Складним є речення

А Навесні Оксанка город взяла, картопельку посадила (*Л. Тараненко*).

Б Сьогодні вранці я прокинулася і, як завжди, подивилася в дзеркало (*Л. Тараненко*).

В Мабуть, древні народи тому і поклонялися Сонцю, що кожен до кінця днів своїх зберігав дитячу захопленість ним, казковість віри в нього (*Л. Тараненко*).

Г Максим зіскочив з ліжка, вимкнув світло, в темряві зодягнув легку куртку і вийшов із вагончика (*Л. Тараненко*).

Д Село, розкинуте в тісній долині, густо заставлене білими хатами, здавалося білою пелюсткою чудернацької квітки на гнучкому стеблі дороги (*Л. Тараненко*).

2. Складним безсполучниковим є речення

А Надія, наче місяць уповні, проллється в душу крізь відкриті очі... (*В. Лелек*).

Б Пташка радіє весні, а дитя – матері (*Народна творчість*).

В Життя – це такий товар, що на ярмарку за найгрубіші гроші не купиш (*Є. Гуцало*).

Г Усміхаюсь до тебе мріями, ми з тобою не маєм слів (*Ю. Дмитренко*).

Д Часом приснитися синій барвінок, сивий полин, сум чебрецевий, озеро в лісі, тихий зарінок (я не крицевий) (*В. Стус*).

3. Складносурядним є речення

А Вийшов на сизу піщану косу і, струсивши воду, знову заіржав грізно та бойовито, перегукуючись із громами (*В. Дрозд*).

Б Озвався постріл над рікою – і до коня схилився козак (*М. Стельмах*).

В Мар'янка, сидячи обабіч дороги, гірко плакала, утираючи сльози рукавом, від того, що відстала від валки, загулявшись у лісочку (*Панас Мирний*).

Г Можливо, не тільки лісник, а й школярі навідувалися сюди ще та ще в інші знайомі їм місцинки (*Є. Гуцало*).

Д Півень стояв на порозі у хліві, стріпував крильми, наче поривався летіти понад мерехтливим сяйвом снігів (*Є. Гуцало*).

4. Складним реченням з розділовими сполучниками є речення

А Ні, сонний спокій зовсім нам не сниться, ні, нас не вабить ніжна тишина... (*В. Симоненко*).

Б А в серці твоему цвіт весняний, то білий, то рожевий, то червоний, віночком зацвіте (*Леся Українка*).

В Троянди вирощують на свято, а бур'ян іде на сміття (*З журналу*).

Г Тихо дощ осінній розсипає бісер, сірий день у людях проростає в сон (*Ю. Дмитренко*).

Д То мати гукає, то мати шепоче, мене виряджаючи в дальню дорогу (*П. Воронько*).

5. Протиставний сполучник вжито в значенні єднального у складносурядному реченні

А Людина йде з життя, а її чесна праця залишається в пам'яті інших людей (*Ю. Збанацький*).

Б Поетів ніжних в нас багато, але мислителів ще мало (*П. Тичина*).

В Одні суть бджолами, а другі трутнями (*О. Кобилянська*).

Г Ніч уже зовсім налягла на землю, а в додаток ще й туман піднімався (*Панас Мирний*).

Д Життя було таке широке й безмежне, а вік мій такий коротенький, як носик горобчика (*М. Хвильовий*).

6. Неправильно поставлені розділові знаки у складносурядному реченні

А І знов земля кипить у боротьбі, і знову я належу не собі (*Л. Костенко*).

Б Новітня думка – це подія тяж, та думку народити лиш замало. Отож, якщо вже сієш, то простеж: чи не на камінь зернятко упало? (*П. Сингаївський*).

В Хай сміється всім блакить і звитязький спів дзвенить! (*Б. Грінченко*)

Г Бідні ґрунти, безплідний камінь та навіть із цього безживного каменю праця ваших людей добуває золоті плоди життя (*Олесь Гончар*).

Д І тоді всі помітили, що у вікні сліпучо сяє весняне сонце, що на тополях розбруньковують сережки цвіту і що та незбагненна сила життя невичерпна і прекрасна... (*Р. Іванченко*).

III рівень

Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між сурядними сполучниками та відношеннями, які вони передають між частинами складносурядного речення

Сполучники	Відношення
1 але, зате, проте, однак	А одночасність, послідовність
2 чи, то, або, не то – не то	Б протиставлення; зіставлення
3 та (у значенні <i>і</i>), та (у значенні <i>але</i>)	В чергування, взаємовиключення
4 або, чи, а, але, зате	Г одночасність, протиставлення
	Д чергування, протиставлення

2. Установіть відповідність між реченням і смисловими зв'язками між його частинами

Речення	Смислові зв'язки
1 Руки її то перебирали зовсім новий одяг, недавно пошитий чи куплений, то вже між її темних пальців текли разки старовинного намиста (<i>Є. Гуцало</i>).	А одночасність явищ Б послідовність явищ В чергування явищ Г протиставлення явищ Д зіставлення явищ
2 Відшуміла, відлопотіла жовтими падолистами осінь, і вже	

зима встилає снігові полотна на землю... (І. Цюпа).

3 Нез'ясненна туга сповила мене, і я розхвилювався (Ю. Мушкетик).

4 Тремтить осіння прохолодна тиша, і відлітають сумно журавлі (Т. Пащенко).

3. Установіть відповідність між реченням і необхідними розділовими знаками між його частинами (окремі розділові знаки опущено)

Речення	Розділові знаки
1 У балці було вже зовсім темно і впізнати кого-небудь можна було хіба тільки по голосу (Петро Панч).	А крапка з комою, чотири коми
2 Частіше задувають вітри з півночі і сива трава на солончаках від того біжить як вода (Олесь Гончар).	Б тире
3 Рипнуть двері і душа заб'ється (Т. Севернюк).	В дві коми
4 Вітерець легенько дихнув і поблизу засюрчав коник а деь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полилась наче срібний дзвіночок жайворонкова пісня (Панас Мирний).	Г кома
	І двокрапка
	Д три крапки

IV рівень

Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Поняття “брудної” і “чистої” роботи».

Під час написання використовуйте вивчений матеріал із теми «Складносурядне речення». Підтвердіть знання за допомогою підкреслених вами граматичних основ і надписів над складносурядними реченнями.

» Оцініть свої знання з теми «Складне речення. Складносурядне речення» за допомогою смайликів

ЗАСВОЇВ (-ЛА) ВІДМІННО 12–10 балів	ЗАСВОЇВ (-ЛА) ДОБРЕ 9–7 балів	ЗАСВОЇВ (-ЛА) ПОСЕРЕДНЬО 6–4 бали	МАЙЖЕ НЕ ЗАСВОЇВ (-ЛА) 3–1 бали
			

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **відтворювати** відомості про складнопідрядні речення;
- **визначати** типи підрядних речень;
- **розпізнавати** складнопідрядні речення в тексті;
- **будувати** складнопідрядні речення, використовувати їх у мовленні;
- **визначати** головну й підрядну частини речення, вид підрядної частини;
- **правильно розставляти та пояснювати** розділові знаки між підрядною й головною частинами речення, знаходити й виправляти в чиемусь і своєму тексті помилки на вивчені правила;
- **виконувати** синтаксичний розбір складнопідрядного речення, у тому числі з кількома підрядними, складати схему таких речень.

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою. Поясніть свій вибір.

1 – Я з радістю сприймаю все нове.

2 – Усе нове мене лякає.

3 – Мені треба добре попрацювати, щоб зрозуміти нову тему.

4 – Сподіваюся, що не все так складно, як здається.

5 – Якщо я чогось і не знатиму, завжди є поряд учитель/учителька, який/яка допоможе.

§ 16. БУДОВА СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ ТА ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В НЬОМУ

Вправа 87. Прочитайте текст, знайдіть у ньому складнопідрядні речення. За потреби скористайтесь таблицею та теоретичною інформацією до теми, які подані після вправи. З'ясуйте засоби зв'язку між частинами складнопідрядних речень.

То був час, коли мало не вся дівтора марила завести сенбернара. Американський фільм про мудрого пса, який хоч і шкодить на кожному кроці, та завжди рятує від нещастя, я знала напам'ять, бо тато мав не обачність подарувати мені відеокasetу, і благала, щоб мені подарували ще й сенбернара Бетховена, як у фільмі. Мій покладливий тато вже підшукав щенятко, але за нього треба було заплатити, як за теля. Він про це сказав не мамі, а бабусі. І вони удвох поїхали до знайомих... Увечері повернулися. Із-за пазухи тато вийняв маленький буро-чорний клубочок. «Сенбернар!» – втішилася я. «Ні, – сказала бабуса. – Це ротвейлер!» Я не встигла розчаруватися, як те мале щеня підповзло до мене й поклато на мою ногу свою лобату голівку. Воно було таке миле та беззахисне, що мене не довелося переконувати: ротвейлер нічим не гірший за сенбернара... Так що відсутність бульби на городі зумовлювалася ще й тим, що нашому псу потрібен був простір для гульні. Не виганяти ж його з двору, щоб він десь копирсався у смітниках і ще набрався якоїсь біди! (За О. Думанською).

Складнопідрядним (subordonarea) називаємо таке складне речення, яке складається з двох або більше залежних одна від одної частин, з'єднаних за допомогою підрядних сполучників та сполучних слів.

Частину складнопідрядного речення, від якої ставимо запитання до залежної частини, називаємо **головною**, а залежну – **підрядною**. Наприклад: *То був час (який?), коли мало не вся дітвора марила завести сенбернара (О. Думанська)*. Головною частиною в цьому реченні є перша: *То був час (який?)*, а підрядною – друга: *коли мало не вся дітвора марила завести сенбернара*. Підрядна частина з'єднана з головною за допомогою сполучного слова **коли**.

Якби ви з нами подружились, багато б дечому навчилися (*Т. Шевченко*). Головною частиною у цьому реченні є друга: *Багато б дечому навчилися (за якої умови?)* – **якби** ви з нами подружились. Підрядна частина з'єднана з головною за допомогою сполучника підрядності **якби**.

Підрядна частина стоїть переважно після головної частини: *У дитинстві відкриваєш материк (який?), котрий назветься потім – Батьківщина (Л. Костенко)*. [1], (котрий 2).

Може стояти й перед головною: *Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ (К. Ушинський)*. (Поки 1), [2].

Або в середині неї: *Той (який?), хто по-справжньому любить свою Батьківщину, з усякого погляду справжня людина (В. Сухомлинський)*. [1], (хто 2).

Вправа 88. Спишіть речення, визначте місце підрядної частини (перед головною, після неї чи в середині головної частини). Перебудуйте речення (усно) так, щоб підрядна частина стояла перед головною та після неї.

1. Слово, коли воно істинне, несе людям досвід, береже пам'ять (*Р. Іванченко*). 2. Не всім бо, хто має крило, судилось здійматися в небо (*Р. Іванченко*). 3. Тут, де кожен камінь кров'ю полили в бою брати, із пошаною й любов'ю зупинися, друже, ти (*В. Лучук*). 4. Куди не гляну – літо спом'яну (*І. Гнатюк*). 5. Як не зійде сива м'ята із-під снігу – я слъозами розтоплю холодну кригу (*А. Малишко*). 6. Коли з любові жінка плаче – всі безпорадні на землі (*Н. Гнатюк*). 7. Коли шкільний двір було прибрано, ніхто вже нікуди не поспішав... (*За О. Думанською*).

Зв'язок підрядної частини з головною у складнопідрядному реченні здійснюється:

1) за допомогою підрядних сполучників **що, щоб, як, якби, ніби, якщо, бо, хоч, так що, через те що, тому що, дарма що** та ін.;

2) за допомогою сполучних слів – займенників (**хто, що, який, чий, котрий, скільки**) та прислівників (**де, куди, звідки, коли, як** та ін.).

На відміну від підрядних сполучників, сполучні слова не лише зв'язують підрядну частину з головною, а й виступають членом речення у підрядній частині (підметом, додатком, означенням, обставиною).

Вправа 89. Прочитайте речення. Визначте головну й підрядну частини. Укажіть засіб зв'язку – сполучник чи сполучне слово. Поставте запитання від головної до підрядної частини.

1. Слово може стати живою водою, що повертає віру в добро (*В. Сухомлинський*). 2. Книга вчить, як на світі жити (*Народна творчість*). 3. Я знаю, що слів моїх буде мало (*М. Сом*). 4. Життя тільки тоді має сенс, коли людина створює нове, красиве, хороше в ім'я щастя людства (*В. Собко*). 5. Як добре знати, що тебе веде твій власний шлях – єдиний із можливих (*Л. Первомайський*). 6. Хто правду любить, той наш брат (*Леся Українка*). 7. Лише у битві я б хотів зустріти смерть свою, коли судилося мені померти на війні (*Л. Первомайський*). 8. Роби лише те, що гідне шани (*Народна творчість*). 9. Вчорашнє – ніби сон, що випурхнув з грудей (*В. Симоненко*).

Вправа 90. Прочитайте складнопідрядні речення, визначивши в них головну та підрядну частини. Спробуйте поміняти місцями підрядну частину з головною, а утворені речення запишіть. Назвіть речення, в яких така перебудова неможлива.

1. Україна моя починається там, де доля моя усміхається (*П. Осадчук*). 2. Розчарування – це та сокира, що часто обтинає людині крила (*А. Шевченко*). 3. Діти либонь щось передчували, бо сиділи тихо. 4. Хоч дідусь не був співа-

ком, співати він дуже любив (*Розмовне*). 5. Шануйте батьків, щоб щасливо жилося вам у світі (*Народна творчість*). 6. Коли сідаєш у човен, весел не забувай (*Народна творчість*). 7. Хто вдосвіта встане, той багато зробить (*Народна творчість*).

Вправа 91. I. Прочитайте текст, висловіть свої міркування щодо важливості розвитку в собі креативного та творчого мислення.
II. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення. З'ясуйте засоби зв'язку між частинами складнопідрядних речень.

ЯК РОЗВИНУТИ В СОБІ КРЕАТИВНЕ МИСЛЕННЯ

Коли людина може вирішити проблему якимось незвичним способом, проявивши при цьому певну кмітливість, говорять про її креативне мислення. А що ж таке креативність?

Креативність – досить важливий фактор, який сприяє успіху в багатьох сферах життя, у тому числі й професійній. Креативність – це творчі здібності людини, що дозволяють створювати та втілювати в життя принципово нові ідеї.

Згідно зі статистикою, творчий підхід на 85% веде до професійного успіху. І людина з креативними здібностями практично завжди ухвалює більш правильні та якісні рішення.

Чи відома вам ситуація під час написання твору або створення шкільного проекту, коли нічого не спадає на думку й виникає ніби творчий «ступор»? Що ж робити, коли думки так потрібні, але ніяк не з'являються? Пропонуємо кілька порад і практик, як це зробити.

Не чекайте натхнення, бо можна так ніколи й не дочекатися його. Лише почавши працювати над завданням, ви продукуватимете оригінальні ідеї, які придатимуться ніби «зненацька».

Читайте художні й науково-публіцистичні твори, бо ж, як відомо, саме читання розширює кругозір, розвиває інтелектуальні здібності, потрібні для того, щоб думати творчо й креативно.

Надихайтесь культурою й мистецтвом. Дивіться цікаві фільми, відвідуйте з батьками та друзями театр і художні виставки або, якщо це не можливо через певні об'єктивні причини, переглядайте вистави й виставки живопису в режимі онлайн. Організуйте шкільні спектаклі й беріть у них участь. Слухайте музику, бо вона надихає на нові звершення. Мистецтво загалом допомагає усвідомити, як можна спростити те, що на перший погляд здається складним.

Розгадуйте ребуси, кросворди, загадки; грайте в шахи й шахмати, бо саме такі логічні завдання та ігри допомагають розвивати креативне мислення, знайти кілька варіантів рішення, а також приємно провести час разом із рідними та друзями.

Грайте в асоціації, створюйте ментальні карти. Асоціації допомагають активізувати мислення та спонукають вигадувати. Щоб розвинути креативне мислення за допомогою асоціацій, роздивіться навколо і виберіть один предмет, який вам припав до душі, наприклад, *ручка*. Запишіть п'ять прикметників, які найбільше підходять до предмета, який ви обрали. Наприклад, *ручка (яка?) – кулькова, зручна, металева, синя, тоненька*. Потім доберіть ще п'ять прикметників, які абсолютно не підходять. Наприклад, *ручка (яка?) – небесна, зоряна, паперова, шоколадна, лагідна*. Створення ментальних карт допомагає продукувати безліч ідей за короткий термін. Усі ключові поняття, пов'язані з певною темою, будуть організовані так, щоб спонукати до пошуку асоціацій. Саме пошук зв'язку між ідеями й робить нас більш творчими.

Займайтеся спортом, оскільки для розвит-

ку креативності й творчого мислення (та й для здоров'я в цілому) дуже важливий фізичний тонус. Оберіть будь-який вид активності, який дає вам задоволення: біг, футбол, волейбол, плавання, танці, аеробіка тощо, – й займайтеся ним систематично.

Вірте в позитивний результат. Значну роль у розвитку вашого креативного мислення психологи відводять позитивному настрою. Відкиньте усі страхи та згадайте про власні успіхи, не забуваючи, що для досягнення цілей одного лиш позитиву замало (*За матеріалами інтернет-джерел*).

Вправа 92. Напишіть невелике есе з теми «Чому критичне мислення – це необхідна навичка?». За потреби скористайтеся текстом попередньої вправи. Використайте у своєму творі складнопідрядні речення.

§ 17. ВИДИ СКЛАДНОПІРЯДНИХ РЕЧЕНЬ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ МІЖ ГОЛОВНИМИ Й ПІДРЯДНИМИ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОПІРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Вправа 93. Прочитайте текст, знайдіть у ньому складнопідрядні речення, визначте їх вид. За потреби скористайтеся таблицею та теоретичною інформацією до теми, які подані після вправи. З'ясуйте засоби зв'язку між частинами складнопідрядних речень.

ЖІНКИ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Незважаючи на те, що в історії вітчизняного Середньовіччя жінки фігурують не часто, їхня роль у політичному та культурному житті була досить високою. Правові норми та суспільні погляди щодо становища жінки в родині були зазначені у найвизначнішому збірнику права та пам'ятки української мови «Руська правда», складеному в Київській державі у XI–XII ст., згідно з яким жінка була рівноцінна чоловікові. Жінки співпрацювали з чоловіками в хліборобській, купецькій справі, а після смерті чоловіка повністю заступали його права, стаючи головою родини. Деякі жінки мали вплив і на державні справи (на княжому престолі

вони засідали як регентки* своїх синів). В історію культури Київської Русі увійшли жінки, які походили з різних європейських династій і були дружинами руських князів або їхніми доньками, які вийшли заміж за іноземних володарів.

АННА ЯРОСЛАВНА (бл. 1024 – після 1075) – донька Ярослава Мудрого, що стала королевою Франції (1051–1060). Анна зростала в культурній атмосфері держави, що на той час вважалася однією з наймогутніших і найрозвиненіших у світі. Приватні вчителі навчали князівну грамоти, історії, іноземних мов, співів, малювання, правил етикету. Як свідчать документи, Анна мала добре вироблене письмо, бо, імовірно, займалася переписуванням книжок.

ЯНКА (АННА) ВСЕВОЛОДІВНА (між 1046 і 1067–1112) – донька улюбленого сина Ярослава Мудрого Всеволода, рідна сестра Володимира Мономаха, яка ще змолоду постриглася в монахині. Саме для Янки (Анни) Всеволодівни 1086 р. було побудовано жіночий монастир св. Андрія (Янчин), настоятелькою якого вона й стала. Мала неабиякі організаторські здібності й неабияку владу. Також про Янку відомо, що вона заснувала перші в Київській Русі школи для дівчат.

ЄВПРАКСІЯ ВСЕВОЛОДІВНА (1071–1109) – племінниця Анни Ярославни, донька великого князя київського Всеволода Ярославича, онука Ярослава Мудрого, сестра Володимира Мономаха та Янки (Анни) Всеволодівни – відіграла досить помітну роль

* *Регентка* (ж. р. від *регент*) – особа, що в монархічних державах тимчасово править замість монарха.

в історії Західної Європи як німецька імператриця (1088–1105). Євпраксія була дружиною німецького короля Генріха IV.

ЄВПРАКСІЯ МСТИСЛАВІВНА (ЗОЯ) (1108–1172) – донька київського князя Мстислава Володимировича, онука Володимира Мономаха. У 1122 р. вона вийшла заміж за візантійського царевича Олексія, сина імператора Іоанна II Комніна, і дістала ім'я Зоя. З молодих років вивчала народну медицину, лікувала хворих, за що її прозвали Добродія. Євпраксія – авторка наукового трактату

«Мазі», першої відомої в Київській Русі медичної праці.

ОЛЬГА (бл. 894–969) – велика княгиня Київська – найяскравіший жіночий образ у давньоруських літописних оповіданнях. Після смерті чоловіка (київського князя Ігоря Рюриковича) Ольга стає фактичною правителькою Київської

Русі (944–964). 946 або 957 року відвідала Константинополь, де уклала угоду з імператором Костянтином VII Багрянородним і прийняла християнство. У сучасній українській традиції очолює перелік найвідоміших жінок давньої та сучасної України. Життя Ольги – це історія становлення Київської держави (*За довідником «Українська культура в іменах»*).

За значенням і будовою розрізняють три основних види складнопідрядних речень: 1) з підрядною означальною частиною; 2) з підрядною з'ясувальною частиною; 3) з підрядною обставинною частиною. Крім того, обставинні складнопідрядні речення поділяють на підтипи (місця, часу, порівняльні, способу дії, причини, мети, умови, наслідку, допустові). У складнопідрядних означальних, з'ясувальних і способу дії підрядна частина пояснює в головній якийсь один член речення, в інших підрядні частини пояснюють головну частину загалом.

ВИДИ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

з підрядною ОЗНАЧАЛЬНОЮ частиною

Підрядна частина пояснює в головній частині якийсь один член речення

Іменник, займенник або інша частина мови в ролі іменника

**який? яка? яке?
чий? чия? чий?
котрий? котра?
котре? котрі?**

Той, хто по-справжньому любить свою Батьківщину, з усякого погляду справжня людина (В. Сухомлинський).

з підрядною З'ЯСУВАЛЬНОЮ частиною

Підрядна частина з'ясовує та роз'яснює зміст головної частини, пояснюючи в ній якийсь один член речення

Дієслово або віддієслівний іменник, прикметник чи дієприкметник

**питання непря-
мих відмінків
(хто? що? кого?
чого? що саме? та
ін.)**

Я з вами згоден, **що** людині життя дається тільки раз (О. Бойченко).

з підрядними ОБСТАВИННИМИ частинами

Підрядна частина вказує на місце або напрям дії, час, спосіб, ступінь, мету, причину дії в головній частині

Обставинні способу дії залежать від певного слова, усі інші пояснюють головну частину в цілому

**де? куди? звідки?
якою мірою? на-
скільки? чому? за
якої умови? для
чого? незважаючи
на що? та ін.)**

І все на світі треба пережити, **бо** кожен фініш – це, по суті, **старт** (Л. Кос-тенко).

Вправа 94. Розділіться на групи і запропонуйте, використовуючи складнопідрядні речення різних типів, 12 правил для досягнення й дотримання гендерної рівності.

Вправа 95. Скориставшись поданою після вправи таблицею, наведіть власні приклади (по одному) до кожного типу складнопідрядного речення.

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Тип складно-підрядного речення		Запитування	Сполучники чи сполучні слова	Приклади
з підрядною означальною частиною		який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чий?	сполучні слова: який, котрий, чий, хто, куди, звідки, де, що (=який, яка, яке, які)	Іронія – це <u>блискавка</u> ума ¹ , <u>котра</u> освітить всі глибини смислу ² (Л. Костенко). [1], (котра 2). <u>Хто</u> правду <u>любить</u> ¹ , <u>той</u> наш <u>брат</u> ² (Леся Українка). (Хто 1). [2].
з підрядною займенниково-означальною частиною		чий? котрий?		
з підрядною з'ясувальною частиною		хто? що? кого? чого? що саме?	сполучники: що, щоб, як, ніби, мов, наче, аби, чи, доки, коли; сполучні слова: хто, що, який, чий, котрий, де, як, куди, звідки	<u>Я</u> <u>згадав</u> ¹ , <u>що</u> іспит <u>призначено</u> на завтра ² , і <u>почав хвилюватися</u> ¹ . <u>Біда навчить</u> ¹ , <u>кому</u> <u>подати</u> руку ² (Д. Павличко). [1], (кому 2).
з підрядними обставинними частинами	з підрядною способу дії,	як? яким способом? якою мірою? наскільки?	сполучники: як, що, щоб, ніби, нібито, наче, мов, немов, немовби; сполучні слова: як, скільки, наскільки	<u>Вони</u> <u>так</u> на землі <u>співали</u> ¹ , <u>що</u> <u>каміння спливало</u> воском ² (Г. Тарасюк). [1 так], (що 2). <u>Пісенність</u> Шевченкової лірики <u>настільки</u> <u>приваблива</u> і <u>природна</u> ¹ , <u>що</u> <u>багато</u> його поезій <u>стали</u> народними <u>піснями</u> ² (Олесь Гончар).
	міри та ступеня			

Тип складно-підрядного речення		Запитування	Сполучники чи сполучні слова	Приклади
з підрядною порівняльною	з підрядною порівняльною	як? як саме? подібно до чого?	сполучники: як, мов, ніби, наче, неначе, наче, нібито, немов, немовби; сполучне слово: як	А тепер у серці <u>щось тремтить</u> і <u>грає</u> ¹ , як тремтить на сонці <u>гілка</u> золотого ² (М. Рильський).
	з підрядною обставинною місця	де? куди? звідки?	сполучні слова: де, куди, звідки	Я поведу тебе в далекий край, туди ¹ , де темні <u>води</u> спокійно <u>сплять</u> ² (Леся Українка). [1], (де 2).
	з підрядною обставинною часу	коли? відколи? з якого часу? доки? як довго?	сполучники: як, після того як, відколи, відтоді як, з того часу; сполучні слова: коли, поки, доки	Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю ¹ , я гладив золоте колосся ² (Д.Павличко). (Коли 1). [2].
	з підрядною обставинною умови	за якої умови?	сполучники: якщо, коли (=якщо), якби, коли б, як (=якщо), раз, аби	Якби я турбувався лиш про себе ¹ , вже б <u>онімів</u> давно від самоти ² (Д. Павличко).
	з підрядною обставинною причини	чому? через що? з якої причини?	сполучники: бо, тому що, оскільки, через те що, внаслідок того що, у зв'язку з тим що	<u>Поет не боїться</u> від ворога смерті ¹ , бо вільна <u>пісня не може умерти</u> ² (Леся Українка).

Тип складно-підрядного речення		Запитання	Сполучники чи сполучні слова	Приклади
	з підрядною обставинною мети	для чого? навіщо? з якою метою?	сполучники: щоб, аби, для того щоб, заради того щоб, з тим щоб	Щоб тих щасливих днів <u>не загубити</u> ¹ , <u>потрібно працювати</u> цілий рік ² (Л. Павличко).
	з підрядною обставинною допустовою частиною	незважаючи на що?	сполучники: хоч (хоча), дарма що, хай (нехай), незважаючи на те що, всупереч тому що	І хоч життя <u>послало</u> йому калюжу замість океану ¹ , <u>душа</u> в нього <u>була океанська</u> ² (О.Довженко).
	з підрядною обставинною наслідковою частиною	і який наслідок? і що ж?	сполучники: так що	Я тобі все <u>приготую</u> на завтра ¹ , так що <u>не сумнівайся</u> ² (М. Чабанівський).

Вправа 96. Спишіть речення. Визначте головну й підрядну частини. Зверніть увагу на місце підрядної частини (перед головною, після неї чи в середині головної частини), накресліть схему. З'ясуйте, підрядна частина пояснює якесь слово в головній чи головну частину загалом.

Зразок: Коханий любить не захоче тебе¹, коли ти не любиш Вкраїну². 1 – головна частина, 2 – підрядна. Схема: [1], коли (2). Підрядна частина пояснює головну частину загалом.

1. Коханий любить не захоче тебе, коли ти не любиш Україну (В. Сосюра). 2. Співцеві, коли справді він співець, потрібне хоч маленьке потрясіння* (О. Підсуха). 3. Це добре, коли хтось добра бажає і розуміє твій душевний стан (О. Підсуха). 4. Я не пам'ятаю вихідного, в який

* Потрясіння – сильне враження.

би ми сиділи вдома (О. Думанська). 5. Коли в школі учитель був строгий, ми все життя згадуємо його з вдячністю (С. Колесник). 6. Щоб стрибнути вперед, треба розігнатися, відійшовши назад (П. Загребельний). 7. Люди, які жертвують усім для інших, творять святу справу (П. Загребельний). 8. Мистецтво, в якому нема краси, погане мистецтво (О. Довженко).

Розділові знаки між головними та підрядними частинами у складнопідрядних реченнях

Розділовий знак	Правило	Приклади
Кома	Між головною і підрядною частинами ставимо кому . Якщо підрядна частина стоїть у середині головної, то її відокремлюємо комами з двох боків:	Ми малими, щоб квіток нарвати, видряпувались високо на цю гору (Розмовне).
	 Якщо підрядна частина приєднується до головної за допомогою складених сполучників тому що, через те що, завдяки тому що, незважаючи на те що, дарма що, внаслідок того що, в міру того як, перед тим як, так що , кому ставимо лише один раз:	1) Річка вийшла з берегів, через те що випала велика кількість опадів або: Річка вийшла з берегів через те, що випала велика кількість опадів; 2) Перед тим як щось маєш сказати, добре подумай або: Добре подумай перед тим, як щось маєш сказати.
Тире	Для більшого смислового й інтонаційного виділення підрядної частини речення, яка стоїть зазвичай перед головною, між ними можемо ставити тире . При вимові між частинами таких складнопідрядних речень робимо паузу.	Хоч земля вся укрита снігами – мое серце в цвіту (В. Сосюра).

Вправа 97. Прочитайте виразно речення (відповідно до знаків пунктуації). Назвіть головну й підрядну частини. Зверніть увагу на місце підрядної частини щодо головної. За вибором запишіть шість речень. Поясніть розділові знаки.

1. Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем (*О. Довженко*). 2. Те, що написано без зусиль, як правило, читається без задоволення (*З часопису*). 3. Якщо горобці літають зграями – буде погожий день (*Народна творчість*). 4. Про те, як народилась пісня «Журавлі», лишився спогад поета Богдана Лепкого (*М. Ткачук*). 5. І стежечка від хати до дороги, що ми пройшли, спинаючись на ноги, чи не найбільше наше відкриття (*І. Гнатюк*). 6. Однак село, до котрого ми наближались, не відзначалося особливою красою (*Н. Кобринська*). 7. Коли співають – пісня ще жива (*П. Перебийніс*). 8. Коли вам страшно – геть ідіть з дороги! (*Леся Українка*). 9. В оперативному відео йдеться про п'ять тисяч доларів, тимчасом як НАБУ* витратило на спецоперацію мільйони (*З часопису*).

Ніколи не розділяємо комами складені сполучники **тоді як, в той час як, між тим як, тимчасом як, перш ніж, навіть якщо, лише коли, навіть коли**. Наприклад: Добре обміркуй, **перш ніж** маєш щось сказати. Ніколи не кажи батькам грубого слова, **навіть якщо** вважаєш себе правим. **Лише коли** ти впевнився у чомусь, переконливо відстоюй свою думку.

Вправа 98. I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки в усіх можливих варіантах. Чи змінився зміст речення від зміни місця постановки розділового знаку? **II.** Поясніть особливості розділових знаків у тих випадках, коли підрядна частина приєднана до головної за допомогою складених сполучників.

1. Довго співали дівчата й хлопці незважаючи на те що другого дня треба було рано вставати. 2. На морі ставало темно тому що з берега насувала чорна хмара. 3. У селі було багато зелені через те що воно знаходилося недалеко

* *НАБУ* – Національне антикорупційне бюро України, правоохоронний орган, функціями якого є попередження, виявлення, припинення та розкриття корупційних злочинів.

від річки. 4. Незважаючи на те що до відправлення потяга було ще двадцять хвилин пасажери чомусь кинулись бігти до своїх вагонів. 5. Після того як Октавіан не знайшов на другому поверсі кабінету директора він піднявся поверхом вище. 6. Перед тим як вийти на вулицю хлопці ще трохи затрималися у під'їзді. 7. Бригада будівельників сьогодні раніше закінчила роботу з тим щоб завтра взятися за неї з новим завзяттям. 8. Максим спорудив спеціальний пристрій для того щоб перевірити свої математичні розрахунки (Авторське).

Вправа 99. I. Спишіть речення, розставляючи правильно розділові знаки. Поясніть їх. Визначте місце підрядної частини щодо головної та види підрядних частин. **II.** Спробуйте перебудувати речення: поміняйте місцями головну та підрядну частини. Дослідіть, чи можлива така заміна в кожному реченні і чи не змінився вид підрядних частин. Накресліть схеми до кожного з речень.

1. Цього чоловіка привів із собою дощ який не вщухав уже кілька днів поспіль. 2. Дядько Роман любив повторювати що наше місто це місто дощів і туманних світанків. 3. І саме в осінній сльотавий день кілька років тому дядько Роман придбав кав'ярню яка стала сенсом його життя і його вірадою. 4. Він саме той хто мені потрібен. 5. Але невідомо чи сподобається Юркові. 6. Ти ж знаєш як йому непросто вгодити... (З творів О. Сайко).

Вправа 100. I. Порівняйте умови відокремлення/не відокремлення розділовими знаками підрядних частин від головної в українській та румунській мовах, доповніть кожне правило одним власним реченням румунською мовою. **II.** Перекладіть складені речення українською. Поясніть розділові знаки.

Розділові знаки в складнопідрядних реченнях румунської мови у порівнянні з українською мовою

Правило	Приклади
 НЕ відокремлюємо від головної частини підрядну складного	Ferice de părinții care l-au născut, că bun sufler de om este, n-am ce zice! (I. Creangă).

<p>речення, яка виконує атрибутивну функцію й виражає ознаку предмета, що названий чи вказаний у головній частині, і доповнює її змістову та структурну неповноту.</p>	
<p>Відокремлюємо комою підрядну частину від головної складного речення, якщо підрядна частина виконує атрибутивну функцію, виражає ознаку предмета, що названий чи вказаний у головній частині, і НЕ доповнює її змістову та структурну неповноту.</p>	<p>Și mergeam tot zburdând și hârjonindu-ne, de parcă nu eram noi râioșii din Broșteni, care făcusem atâta bucurie la casa Irinucăi (<i>I. Creangă</i>).</p>
<p>Відокремлюємо комою підрядну частину складного речення від головної, якщо підрядна виконує функцію додатка (прямого чи непрямого) і стоїть на першому місці (перед головною).</p>	<p>Ce știu, nu vreau să țin secret (<i>G. Coșbuc</i>).</p>
<p>Відокремлюємо комою підрядну частину від головної, якщо підрядна частина складного речення виконує функцію обставини причини, допусту та наслідку.</p>	<p>Voia să se facă profesor de gimnaziu și își întipărise atât de viu acest gând, încât se făcuse chiar mai așezat de cum fusese (<i>I. Slavici</i>).</p>
<p> Підрядні частини, які виконують функцію інших обставин (часу, місця, способу, мети, умов) відокремлюємо від головної частини тільки тоді, коли вони стоять на першому місці (перед головною частиною).</p>	<p>Când mi-l aduc aminte pe dânsul, mi se desfășoară înaintea ochilor întreaga lume a tinereților (<i>I. Slavici</i>).</p>

<p>Відокремлюємо комами підрядну частину, яка стоїть у середині головної частини складнопідрядного речення.</p>	<p>Toți paznicii din toată împărăția și cei mai aleși ostași, pe care îi pusese împăratul să pândească, n-au putut să prinză pe hoți (<i>Prăslea cel voinic și merele de aur</i>).</p>
<p>Крапку з комою ставимо між значно поширеними підрядними реченнями, які вже мають інші розділові знаки.</p>	<p>Trandafirul cel înfocat, crinii de argint, lăcrimioarele sure ca mărgăritarul, mironosițele vioarele și florile toate s-adunară, vorbind fiecare în mirosul ei, și ținură sfat lung cum să fie luminile hainei de mireasă; apoi încredințară taina lor unui curtenitor flutur albastru stropit cu aur (<i>M. Eminescu</i>).</p>

Вправа 101. Напишіть 12–14 речень зв'язного тексту, у якому розкрийте свою згоду чи незгоду з висловом Генріха Гейне «Жінки творять історію, хоча історія запам'ятовує лише імена чоловіків». Використайте у своєму творі складнопідрядні речення різних типів.

§ 18. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ОЗНАЧАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Вправа 102. I. Прочитайте речення й розкажіть, які факти про Україну ви почули вперше. II. Знайдіть складнопідрядні речення, визначте їх вид. За потреби скористайтесь теоретичною інформацією до теми, поданою після вправи. З'ясуйте засоби зв'язку між частинами складнопідрядних речень.

ЦІКАВІ ФАКТИ ПРО УКРАЇНУ

1. Найперша Конституція у світі була створена українцем Пилипом Орликом, якого 5 квітня 1710 р. обрали гетьманом Війська Запорозького. Того ж дня він оголосив «Конституцію прав і свобод війська Запорізького». У США Конституцію прийняли 1787 р., у Франції та Польщі – тільки 1791 р.

2. Хоча у світі розрізняють близько 7000 мов, українська мова є однією з найпоширеніших мов світу.

3. Найбільш уживаною літерою в українському алфавіті є літера **п**, з якої починається й найбільше слів української мови. Найрідше вживаною є літера **ф**. В українській мові слова, які починаються з літери **ф**, здебільшого є запозиченими.

4. Найдовший музичний інструмент у світі – це українська трембіта, довжина якої може досягати чотирьох метрів. До речі, звуки трембіти можна почути більш ніж за десять кілометрів.

5. Перший друкований буквар, який був виданий українським автором, мав назву «Наука до читання й розуміння слов'янського письма». Буквар вийшов у світ у Вільні (сучасний Вільнюс) 1596 р. стараннями Лаврентія Зизанія. До книжки було додано словник, який містив 1061 слово.

6. Перший буквар, що був виданий в Україні, – «Буквар» («Азбука»), надрукований 1574 р. у Львові Іваном Федоровим. До нас дійшов лише один примірник, який знайдений у Римі 1927 р. й зберігається в бібліотеці Гарвардського університету (США).

7. Найстарішим навчальним закладом Східної Європи вважається Києво-Могилянська академія, яку заснував Петро Могила.

8. Україна посідає четверте місце у світі за кількістю громадян, які мають вищу освіту (*З інтернет-джерел*).

Складнопідрядним означальним (subordonata atributivă) називаємо таке речення, в якому **підрядна частина відповідає на запитання який? чий? котрий?** Наприклад: Люди (які?), **котрі** жертвують усім для інших, творять святу справу (П. Загребельний). Уклін народові (якому?), **що** скинув рабства пута

(*М. Рильський*). Але таку цінити треба старість (яку?), **яку тривога точить, а не заздрість!** (*Р. Третьяков*).

Підрядні означальні частини приєднуються до головної за допомогою сполучних слів **який, котрий, чий, що, хто, де, куди, звідки, коли**.

Вправа 103. Спишіть речення. Визначте головну та підрядну частини. Підкресліть слово, яке пояснюється підрядною частиною, та сполучне слово. Визначте, яким членом речення є сполучне слово. Складіть схему кожного речення.

1. Не могла вона знайти жодного свідка, хто б розповів про його бойовий шлях (*Л. Дмитерко*). 2. Стояла та досвітня пора, коли небо ховає в обіймах гори і ще спить на вершинах, мов у колисці (*Я. Гоян*). 3. Згадується школа край узлісся, біла хата й батьківський поріг, звідки у життя пішов колись я (*К. Дрок*). 4. Це ті поля, де ми колись волошки* рвали (*Олександр Олесь*). 5. Іронія – це блискавка ума, котра освітить всі глибини смислу (*Л. Костенко*). 6. Пісня стала криком душі, сповіддю українців, які в пошуках заробітку покидали рідну землю (*М. Ткачук*).

Вправа 104. I. Прочитайте уважно речення, визначте головну й підрядну частини. Зверніть увагу на місце підрядної частини (вона стоїть перед головною, після головної чи в середині головної частини). **II.** Спишіть речення, розставляючи правильно розділові знаки. Складіть і запишіть схеми речень.

1. Серед тих хто пішки ходить тяж люди різні є: і безкрилі і крилаті (*Олесь Гончар*). 2. Двоє старих чий син десяток літ тому загинув в авіаційній катастрофі колишуть немовля (*В. Стус*). 3. І хай рука що меч схопила сама загине від меча (*М. Рильський*). 4. Той хто не знає меж своїм бажанням ніколи не стане справжнім громадянином (*В. Сухомлинський*). 5. Тих мостів що в народ від народу не порушить віків течія (*М. Ткач*). 6. Стала раптом чужа та надія що в серці була (*М. Ткач*). 7. У ясних і тихих водах що з Полтавщини течуть я твою побачив вроду і не міг уже забути (*П. Усенко*).

* *Волошки* (мн. від *волошка*) – назва польових квітів (рум. albăstriță).

Вправа 105. Побудуйте складнопідрядне речення, дібравши відповідну підрядну частину з довідки. Складіть схеми.

1. Хіба розумно чинить той, ... 2. ... той нелюдом не стане й на хвилину (*О. Маковей*). 3. ... така й честь (*Народна творчість*). 4. Щасливий той, ...

Довідка: Яка совість, ...; хто любить батька, матір і родину, ...; ... хто щасливий на своїй землі (*Народна творчість*); ... хто, починаючи довгий шлях, в ході не дотримується міри? (*Г. Сковорода*).

Вправа 106. І. Послухайте уважно текст. Визначте його тему, основну думку, види зв'язку речень у тексті. З'ясуйте, до якого типу мовлення та стилю він належить. Доведіть свою думку.

ІІ. Знайдіть у тексті складнопідрядні речення з підрядними означальними. Поясніть розділові знаки.

ПЕТРО МОГИЛА – ЗАСНОВНИК КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Петро Могила, видатний культурний діяч, ім'ям якого названо цілий період в українській історії («могилянська доба»), був сином господаря Молдови та Волощини Симеона Могили та семигородської (угорської) князівни Маргарет.

Хоча прожив Петро Могила всього 50 років (1596–1647 рр.), відомий не лише в Україні, а й далеко за її межами. Він – непересічний український політик, дипломат, письменник, меценат і просвітител, діяльність якого на богословській і світській нивах заслуговує на особливу увагу. Петро Могила – спадкоємець Молдовського престолу, що став найвідомішим і найбільш авторитетним київським митрополитом, засновником Києво-Могилянської академії.

Початкову освіту Петро Могила здобув у Львівській братській школі. За деякими відомостями, він навчався також у Парижі – у Сорбонні та в єзуїтському коледжі Ла Флеш. Могила служив у польському війську, бився з тур-

ками під Цецорою* і Хотиним. У двадцять вісім років стає ченцем, а вже в 30 років Петро Могила був посвячений на посаду архімандрита Києво-Печерської лаври. У такому віці обрання на таку високу церковну посаду здійснювалося чи не вперше.

П. Могила прагнув розвинути вітчизняну освіту до європейського рівня й у 1631 р. заснував вищу Лаврську школу, яка після злиття з Київською братською школою 1632 р. перетворилася в Київську колегію (академію). Згодом на честь її фундатора вона отримала назву Києво-Могилянської академії, а в 1684 р. за клопотанням гетьмана І. Мазепи офіційно отримала царську грамоту, яка визначала статус Київської академії як вищого навчального закладу. Академія – визначний центр українського Просвітництва, яка до відкриття Львівського університету (1661) була першим і єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи. За короткий час Академія стала міжнародним освітнім центром. Не лише молодь з українських земель, а й зарубіжних країн йшла в Київ «по науку». Як писав Іван Огієнко, «доба Могили – то була доба великих досягнень... Створення Києво-Могилянської колегії, цїєї слави та гордості Київських Атен, що незабаром стане «альма-матер» для всього православного Сходу, і її величезна наукова історично-археологічна праця зробила Київ панівним центром усієї Східної Європи».

* *Цецора* (рум. Țuțora) – село в Румунії, у повіті Ясси.

Найважливішим своїм завданням учені Академії та її засновник П. Могила вважали якомога більше молодих людей залучити до навчання, бо саме освіта – запорука розкріпачення особистості й суспільного прогресу. Саме тут були

започатковані основи нової української літератури й мови, формувалася школа вітчизняної філософії. Протягом свого майже двохсотлітнього існування (до 1817 р.) Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль

у суспільно-політичному житті України, розвитку її культури, у залученні молоді до джерел світової науки й мистецтва, в боротьбі за історичне право на існування власної церкви й держави.

Справу всього життя Петра Могили було відроджено, коли 19 вересня 1991 року на історичній території Академії було створено Університет «Києво-Могилянська академія», який нині є одним з найпрестижніших вищих навчальних закладів України.

Якщо оцінювати діяльність митрополита, як вимагали давньоримські історіографи, «без гніву й упереджень», то слід схилитися перед величчю цього сина Молдови, котрий присвятив усього себе Україні, яку називав «отчизною милою», «отчизною коханою». З огляду на значний внесок у розвиток вітчизняної культури Петра Могили сміливо можна назвати, за словами, уміщеними в його епітафії, «великим і славним мужем» (*З інтернет-джерел*).

Вправа 107. Виконайте тестове завдання. Серед наведених речень визначте складнопідрядне з підрядною означальною частиною.

А Мов тихоплинь літньої ріки, розплилася музика: вона одразу брала кожного за серце, виймала з найчерствішої душі власну струнку... (*В. Качкан*).

Б Наука є найкращою, міцною, найсвітлішою опорою у житті, якими б не були її мінливості (*З підручника*).

В Який наш край багатий, який наш люд завзятий, який прекрасний подвиг вершиться на землі! (*М. Бажан*).

Г У роки дитинства я розкривав перед дітьми яскраві образи людей, імена яких стали для багатьох поколінь провідною зіркою (*В. Сухомлинський*).

Д Чого тільки не розповість дорога, биття яких сердець не поєднає! (*М. Подолян*).

Вправа 108. Перекладіть українською мовою складнопідрядні означальні речення. Підкресліть слова, які пояснюються підрядною частиною, та сполучні засоби.

1. Astfel sosi timpul când bruma cade și vântul scutură frunzele copacilor și rarește pădurile (*I. Slavici*). 2. Se află o privesite... cum nu e alta pe lume (*M. Sadoveanu*). 3. Până una alta, își căutară culcuș unde să măie peste noapte (*P. Ispirescu*). 4. Vântul pe care-l lăsa pe urmă îndoia stejarii, frângându-i ca pe niște nuiele (*B. Șt. Delavrancea*). 5. În trecerea mea prin Bucovina, am petrecut cu tine câteva zile de a căror plăcere îmi aduc ades aminte (*V. Alecsandri*). 6. Nicolae se avântă pe scările unui vagon în ale cărui ferestre zărise capele de țărani (*L. Rebreanu*). 7. Fabula cu care începusem ține locul de prefață (*T. Arghezi*).

Вправа 109. Напишіть невелике есе, у якому розкрийте свою згоду чи незгоду з висловом французького поета й мовознавця П'єра Буаста «Освіта – скарб, праця – ключ до нього». Використайте у своєму творі складнопідрядні речення з підрядними означальними частинами.

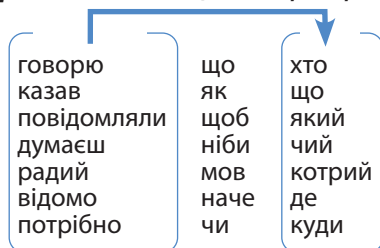
§ 19. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ З'ЯСУВАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Вправа 110. Розгляньте схематичне зображення складнопідрядного речення з підрядною з'ясувальною частиною. За схемою й поданим теоретичним матеріалом створіть ментальну карту.

СХЕМАТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ З'ЯСУВАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Запитання непрямих відмінків (хто? що? що саме? кого? чого)

Складнопідрядним реченням із підрядною з'ясувальною частиною (subordonata completiva) називають таке складне речення, у якому підрядна частина розкриває, з'ясовує зміст якогось слова головної частини (найчастіше дієслова) і відповідає на запитання додатка (непрямих відмінків). Здебільшого підрядна частина відповідає на запитання *що саме?* Наприклад: *Важливо (що саме?), щоб люди тебе розуміли. Зрозумій (що саме?), що на тебе покладено велику відповідальність (Розмовні).*

Слова, що пояснюються з'ясувальною підрядною частиною, найчастіше мають значення мовлення, мислення, чуттєвого сприймання (як-от: *говорити, казати, повідомляти, запитувати, відповідати, думати, нагадувати, чути, бачити* тощо). У цій ролі можуть вживатися і прикметники (*певен, переконаний, радий, щасливий* та ін.); прислівники (*видно, відомо, добре, погано, потрібно* та ін.). Наприклад: *Я згадав (що саме?), що іспит призначено на завтра, і почав хвилюватися. На пам'ять прийшла згадка (про що саме?), як я вчився плавати (Розмовне).* Підрядні з'ясувальні частини приєднуються до головних за допомогою сполучників (**що, щоб, як, ніби, мов, наче**), сполучних слів (*хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, як*), частки **чи**, вжитої у значенні сполучника.

Вправа 111. Спишіть речення з підрядною з'ясувальною частиною. Визначте, до якого слова у головній вона відноситься, на

яке запитання відповідає. Чим пов'язується підрядна частина з головною?

1. Один великий чоловік сказав, що сміх – це людинолюбство (*Є. Гуцало*). 2. Він мав віру, що краса повинна еднатися з красою (*М. Стельмах*). 3. Я з вами згоден, що людині життя дається тільки раз (*О. Бойченко*). 4. Ні, це не правда, що роки нас віддаляють від святині (*Б. Бунчук*). 5. Бажано, навіть потрібно, щоб між автором оригіналу і перекладачем була внутрішня спорідненість (*М. Рильський*). 6. Я прагнув, щоб діти в праці бачили дзеркало духовних радостей (*В. Сухомлинський*). 7. З самого початку думай, який буде кінець (*Народна творчість*).

Вправа 112. Охарактеризуйте (усно) складнопідрядні з'ясувальні речення. Зверніть увагу на роль вказівного займенника в головній частині. Назвіть засоби зв'язку підрядної частини з головною.

1. Я не збагну ніколи, як вмістилось моє життя в маленькім слові хліб (*Д. Павличко*). 2. Треба знати, який шлях обрати, і вкласти в працю всю свою душу (*І. Цюпа*). 3. Віру, напевно, схвилювала його своєрідна розповідь про те, чому він став учителем (*З часопису*). 4. Справжній господар поля відчуває, коли потрібно почати сівбу. 5. Ніколи не намагайся вгадати, яких слів від тебе хтось чекає (*В. Сухомлинський*). 6. Хліб любить, щоб його шанували (*Г. Кривда*). 7. Люблю, коли в вікно розкриті шумлять безжурно дерева (*В. Сосюра*). 8. Мені снилось, ніби я літаю (*Т. Шевченко*). 9. Тепер вам буде цікаво знати, звідки я родом (*Є. Гуцало*). 10. Тоді й замислився Микола над тим, як підписати ці свої літературні твори (*Я. Гримайло*).

Вправа 113. І. Виразно прочитайте речення, дотримуючись інтонації. Зверніть увагу на розділові знаки. Чи від них залежить інтонування речення? У яких реченнях з'ясувальна підрядна частина є питальною? **ІІ.** Що ви можете сказати про компоненти останнього речення? Про що вам нагадує слово у квадратних дужках?

1. Ми прагнемо, щоб юність була осяяна благородною громадською мужністю (*В. Сухомлинський*). 2. Літо осені

питає, де поділись журавлі? (*В. Китайгородська*). 3. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою? (*П. Тичина*). 4. Перекотиполе* не знає, що таке справжнє коріння (*М. Стельмах*). 5. О, я хотів тобі сказати, що те колоссячко вусате – то невсипущий труд мозільний, то молодим калач весільний... (*Д. Павличко*). 6. [Парвус:] Я волів би, щоб се сказав хтось інший (*Леся Українка*).

Вправа 114. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Підкресліть у головній частині опорне слово, до якого належить підрядна частина. Усно визначте сполучний засіб.

1. Милуюся-дивуюся чого душі моїй так весело (*П. Тичина*). 2. Я щасливий що в мільйонах кроків дзвенить і мій в єдиному строю (*П. Осадчук*). 3. Переконатися поспробуй сам чи міцно думки цвях сидить у слові (*Д. Павличко*). 4. Цікаво що зараз сниться хлоп'яті? (*Олесь Гончар*). 5. Він навіть дивувався чому так багато людей в окулярах (*В. Земляк*). 6. Не знати нам куди полинув птах (*П. Дорошко*). 7. Їй треба було розпитатися в брата відкіль він цю пісеньку знає (*Л. Первомайський*).

Вправа 115. Виконайте тестове завдання.

Складнопідрядним зі з'ясувальною частиною є речення

А Все повторялось: і краса, й потворність. Усе було: асфальти й спориші (*Л. Костенко*).

Б Груша стара не може ніяк збагнути, чому ж тепер така довга осінь? (*В. Китайгородська*).

В Поглянь, уся земля тремтить в палких обіймах ночі (*Олександр Олесь*).

Г Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море, хто наше золото-серебро плугами кривди переоре, хто серця чистого добро злобою чорною поборе? (*М. Рильський*).

Д Я знаю: кожній дитині потрібна ласкава увага батьків (*В. Сухомлинський*).

* *Перекотиполе* – 1) рослина, яка не має коріння, тому вітер її перекочує в різні місця; 2) символ людини, яка не цікавиться своїм родом.

Вправа 116. Перекладіть речення українською мовою та запишіть їх. Визначте слово в головній частині, яке пояснюється підрядною частиною, і сполучний засіб. Укажіть тип підрядного речення. Накресліть схеми.

1. Noi n-am știut când veniți (*M. Sadoveanu*). 2. N-ai vrea ca nime-n ușa ta să bată (*M. Eminescu*). 3. Mi-a spus că a înțeleș și nu mai are nevoie de altă explicație. 4. Și văzând spânul cât e de frumoasă fata împăratului Roș, odată se repede... (*I. Greangă*). 5. Ascultă copile ce-mi spune viața (*O. Goga*).

Вправа 117. I. Розгляньте картину Михайла Божія «Думи мої, думи...» й розкажіть про свої враження від неї. **II.** Побудуйте й запишіть сім складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними частинами, які містять опорні слова: *чути, чутно; повідомляти, повідомлено; думати; сказати, сказано*.

М. Божій. Думи мої, думи...

Вправа 118. Напишіть невеликий твір на тему «Без минулого немає майбутнього». Використайте у своєму творі складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними частинами.

§ 20. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ.

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

Вправа 119. І. Прочитайте текст. Визначте його тему, основну думку, види зв'язку речень у тексті. З'ясуйте, до якого типу мовлення та стилю він належить. Доведіть свою думку.

ВЕЛИЧ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Михайло Драгоманов, дядько Лесі Українки та рідний брат її матері (письменниці та громадської діячки Олени Пчілки), належить до числа чільних постатей українського суспільного, наукового й громадсько-культурного життя 1860–1890 років XIX століття, до когорти тих світочів українства, «апостолів правди й науки» (Сергій Єфремов), чиї ідейні впливи продовжилися в XX столітті, а геніальні думки не втрачають актуальності й у нашому тисячолітті. До речі, біографи стверджують, що саме Михайло Драгоманов справив на Лесю Українку найбільший вплив, оскільки він багато з нею спілкувався, читав їй у дитинстві в оригіналі твори світової літератури, усіляко сприяв її розвитку. І псевдонім Українка Леся взяла саме під впливом свого дядька, якого вважала «ідеалом».

Учитель істини й ратник за свободу думки, справжній учений-енциклопедист, Михайло Драгоманов залишив глибокий слід у філософії й педагогіці, в історичній і філологічній (фольклористика, літературознавство) науках, у політології, культурології, журналістиці й публіцистиці.

Учитель Івана Франка й Лесі Українки, один із найбільших вільнодумців і речників толерантності в тиранічній Російській імперії, він, працюючи задля «поступу України» та її визволення від усякої неволі, зазнав тяжких випробувань долі. Так, той, хто всіляко сприяв розвитку вільної думки в Україні обабіч кордонів, сам був змушений шукати сприятливіших обставин

для праці в Західній Європі, при тім змусивши її пізнати Україну. М. Драгоманов повертав Україну в європейський контекст, сприяючи подоланню набутих під московськими царями синдромів хуторянства й меншовартості. Хоча хліб вигнання виявився гірким, проте Драгоманов позбувся тоталітарного тиску царату, спромігся у вільних умовах розгорнути багатогранну діяльність.

Етапним у справі становлення Михайла Драгоманова як політичного й громадського діяча став його виступ над труною Шевченка в Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили до Чернечої гори. А наступ реакції, повторне запровадження утисків проти відроджуваних проявів української культури змусили Драгоманова виїхати за кордон і стати політичним емігрантом. Восени 1875 року через Галичину й Угорщину він вирушив до Відня з наміром створити там осередок національної політичної думки, започаткувати випуск української газети. Свою мрію М. Драгоманов здійснив восени 1876 р., коли видав у Женеві громадсько-політичний збірник «Громада». Основна тема збірника – надати світовій спільноті якомога більше матеріалів для вивчення України та її народу, його духовних починань і прагнення до свободи та рівності.

За політичну діяльність М. Драгоманова разом з іншими професорами-українцями було звільнено з Київського університету, у якому він читав лекції з історії Стародавнього Сходу, історії та історіографії Стародавньої Греції, історії Стародавнього Риму, Підставою для звільнення з університету став Емський указ 1876 року, який був спрямований проти української мови та українофілів та в якому вказувалося на необхідність вислати Михайла Драгоманова й Павла Чубинського як небезпечних агітаторів. У 1878 р. на Паризькому літературному конгресі Михайло Петрович зачитав доповідь «*La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe*» («Українська література, заборонена російським урядом»), у якій різко засудив Емський указ і виступив на захист української мови та культури.

У ХХІ столітті ідеї М. Драгоманова щодо української справи, присвячені народно-національній єдності України,

соборності всіх її частин від сходу до заходу, демократичним перетворенням і децентралізації, адміністративній автономії й громадському самоуправлінню, «росту громадських порядків і розуму людського», культурницьким реформам, залишаючись величними, починають осмислюватися спочатку, входить в сьогоденний контекст.

Гуманіст, носій високої моральної й інтелектуальної культури, синтетик-шукач всесвітньої правди, спільної для всіх національностей, громадянин європейської держави духу, засновник української інтелектуальної й критичної думки, речник прогресу людини й громади, європейського конституціоналізму, ідеї великого політичного майбутнього національної святині – української мови, М. Драгоманов і сьогодні вражає своєю «вірою в будучність», вагомістю науково-творчих здобутків, нев'янучою величчю мислителя (За В. Андрущенко, В. Погребенником).

II. Випишіть незнайомі слова й поясніть їх значення, звернувшись до тлумачного словника української мови. **III.** Знайдіть у тексті складнопідрядні речення. Визначте види підрядних частин. Поясніть розділові знаки. **IV.** Перекажіть (усно) текст.

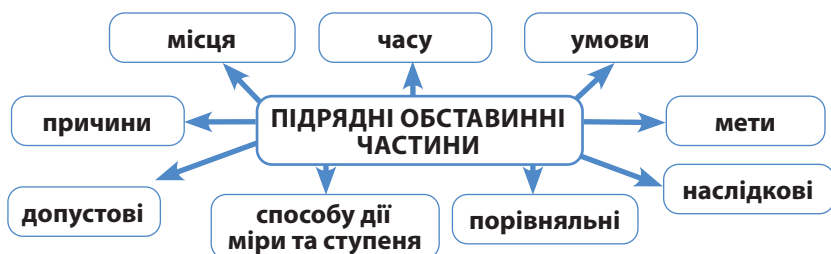

Вправа 120. Напишіть невеликий твір на тему «Чому вчать біографії видатних людей» (для наведення прикладів можете скористатися відомостями з тексту попередньої вправи).

§ 21. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ ЧАСТИНАМИ

Вправа 121. Розгляньте схематичне зображення складнопідрядних речень з підрядними обставинними частинами. За схемою й теоретичним матеріалом, поданим після вправи, створіть ментальну карту із прикладами до кожного виду.

Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами (subordonate circumstantiale) – це речення, в яких підрядні частини виконують функції розгорнутих обставин, з якими пов'язані дії головних частин. Підрядні частини відповідають на ті ж запитання, що й обставини у простому реченні. Вони поділяються на такі види: *способу дії, міри та ступеня, порівняльні, місця, часу, причини, наслідкові, мети, умовні та допустові*. Наприклад:

1) **способу дії, міри та ступеня** (як? яким способом? якою мірою? наскільки?): Я мрію так життя прожити, **щоб** кров і піт віддати землі своїй (М. Стельмах). **Чим** більше слухаєш, тим більше хочеться чути (М. Коцюбинський);

2) **порівняльне** (як? подібно до чого?): Я мріять буду, **як** мріють ранками ліси... (В. Симоненко);

3) **місця** (де? куди? звідки?): І скрізь, **де** генія сіяє слава, Франкові нашому – земний уклін! (М. Рильський);

4) **часу** (коли? відколи? з якого часу? доки? як довго?): **Як** завітнуть у квітні садочки, не надивишся ти на сади (П. Усенко);

5) **умови** (коли? за якої умови?): Полетіла б я до хмари, **коли б** крильця мала (Народна творчість);

6) **допустове** (незважаючи на що?): **Хоч** була північ, спати не хотілось (І. Цюпа);

7) **причини** (чому? через що? з якої причини?): За мир голосуєм, **бо** миру скрізь прагнуть народи землі (П. Усенко);

8) **мети** (для чого? навіщо? з якою метою?): Кожне слово в симфонію проситься, **щоб** світам і народам гримить (О. Новицький);

9) **наслідкове** (що є результатом?): Влітку я добре відпочив, **так що** з новими силами міг взятися до роботи (З листа).

Вправа 122. Складіть речення за схемами. Визначте їх вид.

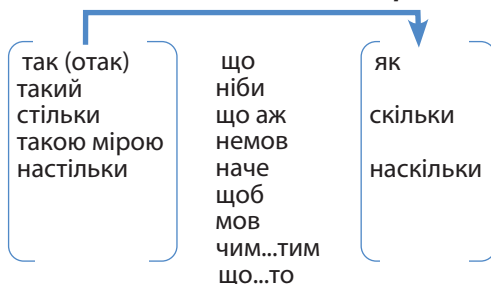
1. [1, (де 2),]. 2. [1], коли б (2). 3. (Де 1), [2]. 4. [1], щоб (2).

Вправа 123. Випишіть із творів українських письменників або письменниць по одному прикладу до кожного з видів складно-підрядних речень з підрядними обставинними частинами.

СХЕМАТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИНАМИ СПОСОБУ ДІЇ, МІРИ ТА СТУПЕНЯ

Запитання (як? яким способом? якою мірою? наскільки?)

§ 22. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ СПОСОБУ ДІЇ, МІРИ ТА СТУПЕНЯ

Вправа 124. Розгляньте схематичне зображення складнопідрядних речень з підрядними обставинними способу дії, міри та ступеня. За схемою й поданим теоретичним матеріалом доберіть з творів художньої літератури п'ять прикладів таких речень.

Складнопідрядні речення способу дії, міри та ступеня (modale de gradatie) вказують на спосіб дії або ступінь вияву ознаки, названої в головній частині, і відповідають на запитання **як? яким способом? якою мірою? наскільки?**

У головній частині таких речень, як правило, є вказівні слова – **так (отак), такий (така, таке, такі), стільки, настільки, такою мірою**. Наприклад: Орудував він косою **так** (як? яким способом?), **як** добрий малював пензлем (О. Довженко). Сонце пекло **так** (як? якою мірою?), **що** й уночі степ пахив* (Ю. Яновський). Зорі були **такі** чисті (якою мірою? наскільки?), **ніби** їх щойно вийняли з горнил небесної висоти (Ф. Потушняк).

* *Паши́ти* – бути розпеченим, дуже нагрітим.

Підрядні частини складнопідрядних речень способу дії, міри та ступеня приєднуються до головної за допомогою сполучників **як, що, щоб, ніби, нібито, наче, неначе, мов, немов, немовби**, а також сполучних слів **як, скільки, наскільки**. Наприклад: Я б побажав тобі когось *отак* любити, **як** я тебе люблю (В. Симоненко). Хома почував себе *так* (як?), **ніби** він *стоїть* зараз на високій трибуні (Олесь Гончар).

Різновидом складнопідрядного речення міри та ступеня є речення з парними сполучниками **чим... тим, що... то**: **Чим** більше снігу на полі, **тим** більше вологи в землі. **Що** довший день, **то** коротша ніч (Народна творчість).

Вправа 125. Ставлячи запитання до підрядних частин, визначте речення способу дії, міри та ступеня. На які запитання вони відповідають, до яких слів відносяться, за допомогою яких засобів сполучаються з головною частиною? Випишіть складнопідрядні речення способу дії.

1. Живемо так, що доля одного переплітається з долею іншого, немов коріння дерев (М. Томенко). 2. Я хочу жити так, щоб серце билось в такт з гарячим серцем рідного народу (В. Кузьменко). 3. Вони так на землі робили, ніби мали роботу за щастя... Вони так на землі сміялись, мов минали їх всі напасті*... Вони так на землі співали, що каміння спливало воском (Г. Тарасюк). 4. Розказую так, як чув од старих людей (Т. Шевченко). 5. То квітнуть Коцюбинського гвоздики, палають так, що весь Чернігів бачить (В. Ткаченко). 6. Мое життя стало таке коротке, що я кроками можу змірять його (М. Коцюбинський). 7. Вона була зодягнена так, немов тільки оце повернулася з далекої дороги (Олесь Гончар). 8. Як соловей співає про троянду, так ти мені співала про любов (П. Кононенко). 9. Білий берег так блищав проти місяця, неначе од нього лився білий світ на саме море (І. Нечуй-Левицький).

* *Напасті* – прикрощі, халепи.

Вправа 126. Спишіть складнопідрядні речення міри і ступеня, подаючи кожне речення з нового рядка. Розставте розділові знаки. Нижче після кожного речення запишіть його схему.

1. Чим чорніша земля тим біліша паляниця (*Народна творчість*). 2. Тріпоче листя – ще живе й зелене – так ніби тихо музика звучить (*Т. Севернюк*). 3. Чим більше бачив я світів тим більш любов'ю вірною я рідний край свій полюбив... (*І. Нехода*). 4. Мати вислухає тебе не менш уважно ніж найкращий лікар (*Олесь Гончар*). 5. Квіти часто нам говорять втричі більше ніж слова (*В. Симоненко*). 6. Почервоніла Мотря розгорілася ще краща стала ніж була (*Панас Мирний*).

Вправа 127. Виконайте тестове завдання.

Серед наведених речень знайдіть складнопідрядне способу дії.

А Яке «помагайбі», таке й «доброго здоров'ячка!» (*Народна творчість*).

Б Будь непримиримим до того, хто прагне відібрати у тебе волю і незалежність (*З часопису*).

В Чи зігрієш поріг у краях загадкових, як тепла не зберіг, де колиска вербова (*В. Василяшко*).

Г Співала так (Маруся Чурай), як лиш вона уміла (*Л. Костенко*).

Д Важко переоцінити вплив, що його справив на перебіг української історії Богдан Хмельницький (*О. Субтельний*).

Вправа 128. Перекладіть українською мовою складнопідрядні речення. Визначте складнопідрядні способу дії, міри та ступеня. Підкресліть слова, які пояснюються підрядною частиною, та сполучні засоби. До кожного речення напишіть його схему.

1. Cum e bradul arătos, așa-i badea de frumos (*Folclor*). 2. Cu cât căciula era mai mare, cu atât omul era mai însemnat (*A. Russo*). 3. Prind a suna clopotele, parcă ar boci vremurile trecute (*M. Sadoveanu*). 4. Uneori apele tac, ca și când ar fi împietrit (*E. Barbu*). 5. Am mers tot așa de repede, cum a mers și el. 6. Damele râdeau, de leșinau... (*V. Alecsandri*).

7. Și s-așază toți la masă cum li-s anii, cum li-i rangul (*M. Eminescu*). 8. Și-n brâu stă fetei prins norocul, Precum e-n talismane prins (*G. Coșbuc*).

Вправа 129. Складіть і запишіть зв'язний текст про красу природи за поданим початком «Природа нашої землі настільки різноманітна й неповторна, що...». Використайте у творі складно-підрядні речення з підрядними способами дії, міри та ступеня.

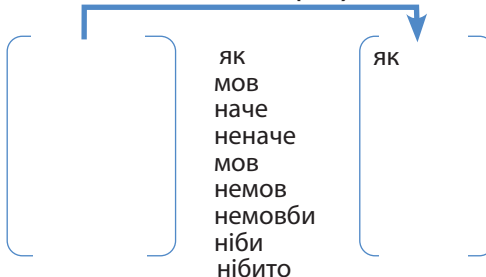
§ 23. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ПОРІВНЯЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Вправа 130. Розгляньте схематичне зображення складнопідрядних речень з підрядними обставинними порівняльними. За схемою й поданим теоретичним матеріалом доберіть шість прикладів до схеми (на вибір).

СХЕМАТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНОЮ ПОРІВНЯЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Запитання (як?)

Складнопідрядне речення з обставинною порівняльною частиною (propoziții subordonate comparative) – це складне речення, зміст підрядної частини якого зіставляється, порівнюється зі змістом головної частини.

На відміну від складнопідрядних речень способу дії, міри та ступеня, що пояснюють у головній частині вказівне слово (*так, такий, стільки, настільки*), у **складнопідрядних порівняльних реченнях підрядна частина пояснює головну загалом**.

Підрядна порівняльна частина (comparativă) виражає предмет порівняння, тобто те, з чим зіставляється, порівнюється повідомлюване в головній частині. Від головної частини до підрядної ставимо запитання *як? як саме? подібно до чого?* Наприклад: Чотири літа пролетіло (*як саме?*), **мов** сірі птахи за лани (А. Малишко). А тепер у серці щось тремтить і грає (*подібно до чого?*), **як** тремтить на сонці гілка золота (М. Рильський).

Підрядні порівняльні частини приєднуються до головних за допомогою порівняльних сполучників **як, мов, наче, неначе, ніби, нібито, немовби** та ін.

Вправа 131. Визначте складнопідрядні речення з підрядною частиною способу дії й порівняльною. Чим вони відрізняються? Які речення є складнопідрядними порівняльними? Знайдіть серед наведених речень прості з порівняльним зворотом.

1. Мовби далека хмара на обрії, синіє серед сліпучого степу Асканія* (*Олесь Гончар*). 2. Дві години збігли, мов одна мить (*М. Олійник*). 3. Хмари несподівано просвітлилися, ніби хто підбілів їх молоком (*Л. Дмитерко*). 4. І старенька земля, як боець у поході, зі мною поділиться хлібом своїм (*А. Малишко*). 5. Вишні цвіли так рясно, наче вкрив їх пухнастий сніг (*Ю. Яновський*). 6. Над голубими вітряками плив журавлиний караван, неначе кликав у дорогу (*В. Сосюра*). 7. Душа моя розкрита для любові, як нива –

* Асканія (-Нова) – державний степовий заповідник на Херсонщині.

для солодкого зерна (*Т. Севернюк*). 8. Тепер уже видко було і відблиски вогню, немовби над станціями вигравали зірничі (*Петро Панч*). 9. Хай пролетить ся* пісня самотньо, як вихор через море льодове (*Леся Українка*).

Вправа 132. Спишіть складнопідрядні порівняльні речення, вкажіть за-сіб зв'язку. Усно визначте граматичні основи в головній і підрядній части-нах. Які підрядні порівняльні частини є неповними? Який член речення у них пропущений?

1. А творчість завжди мрійна і тривожна, немов травне-ва неспокійна ніч (*В. Симоненко*). 2. В гетьманській пала-ті зробилося тихо, ніби в казці про сплячу царівну (*Б. Леп-кий*). 3. Жду твоєї ласки хоч малої, як земля у спеку жде дощу (*В. Симоненко*). 4. Я люблю свого чоловіка, як саму себе (*І. Котляревський*). 5. Молодиця була рада та весела, ніби з паном повінчалась (*Т. Шевченко*). 6. І солодко сер-це стискає і мліє, мов сон мені дивний, невиданий сниться (*В. Сосюра*).

Вправа 133. Серед наведених речень знайдіть складнопідрядні з підрядною порівняльною частиною. Окремо випишіть рече-ння з порівняльними зворотами.

1. Високо в повітря піднявся жайворонок і защебетав, ніби хтось заграє на сопілці (*М. Трублаїні*). 2. Ніч – наче озеро в берегах неба (*М. Коцюбинський*). 3. Сьогодні я в морі любові, душа – як у зорях блакить (*В. Сосюра*). 4. Тим часом сховався повний місяць, ніби виривався із чорної хвилі (*І. Нечуй-Левицький*). 5. У долині тріпотіли вітрила човнів, неначе крила голубів у небі (*М. Коцюбинський*). 6. А душа – немов океан (*М. Рильський*). 7. Море переливалося мільйо-нами миготливих вогнів, ніби там золоті метелики тріпоті-ли крильцями (*Ю. Збанацький*). 8. І в тебе казка – ніби річ звичайна (*М. Рильський*).

Вправа 134. Знайдіть порівняльні звороти й визначте (усно) їх синтаксичну роль у реченні. Поясніть основні відмінності між порівняльними зворотами й підрядними порівняльними части-

* *Ся* пісня, *ся* – застаріле «ця».

нами складного речення. Чому деякі порівняльні звороти не виділяємо комами? Чому перед ними ставимо тире?

1. Мати чорніше чорної землі іде, з хреста неначе знята (*Т. Шевченко*). 2. Латинське і троянське плем'я* було як близькая рідня (*І. Котляревський*). 3. Чубчик став як шовк (*Олесь Гончар*). 4. В труді ми стали як титани (*В. Сосюра*). 5. Мотря стояла як з мармуру кута** (*Б. Лепкий*). 6. Ген неба край – як золото (*П. Тичина*). 7. Марія? Що ж молодиця як молодиця... (*М. Коцюбинський*). 8. Михайло був мов образець***! (*О. Кобилянська*). 9. З моря набігла хвиля з білими густими гребнями й почала ніби танцювати кругом весла (*І. Нечуй-Левицький*). 10. Чорні очі – мов стиглий глід (*В. Симоненко*). 11. А вітер мов хоче вкрасти і віднести у безвість його слова (*Ф. Потушняк*). 12. А зорі – як зорі: ні добрі, ні злі (*П. Скунець*).

Вправа 135. Виконайте тестове завдання.

Визначте складнопідрядне речення з підрядною порівняльною частиною. обґрунтуйте свій вибір.

А Йду і йду, співаю, я – немов струна (*П. Усенко*).

Б Героїв більше, аніж найпомітніших пам'ятників їм (*В. Коротич*).

В Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці (*М. Коцюбинський*).

Г З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари (*М. Коцюбинський*).

Д Ще більше, ніж узяв, зумій віддати... (*Б. Олійник*).

Вправа 136. Перекладіть українською мовою та охарактеризуйте складнопідрядні речення. Порівняйте розділові знаки в румунських та українських реченнях.

* *Латинське (латіни) і троянське (троянці) плем'я* – з «Енеїди» І. Котляревського.

** *Кутий з мармуру* – тут: вирізьблений.

*** *Образець* – зменш. від образ (ікона).

1. Unde e așa mai subțire, acolo se rupe (*Folclor*). 2. Leagă calul unde zice stăpânul (*I. Creanga*). 3. De altfel, pe aici, ori încotro te întorci, numai moșii boierești ai să vezi (*L. Rebreanu*). 4. Voinicul găsește unde fricosul prăpădește (*Folclor*). 5. Acolo unde pădurea se mai potolește puțin, se zăresc pășuni... (*G. Călinescu*). 6. Unde e vorbă multă, acolo e treabă puțină (*Folclor*). 7. Pe unde crescuseră struguri, plugul a răsturnat brazdă lângă brazdă... (*Z. Stancu*). 8. Peste vale, acolo unde face drumul cotitură, se zbuciumă un nour de colb (*I. Druță*).

Вправа 137. Випишіть з віршованих творів української літератури шість простих речень із порівняльним зворотом і шість складнопідрядних речень з підрядними порівняльними частинами.

§ 24. СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНИМИ МІСЦЯ Й ЧАСУ

Вправа 138. Розгляньте схематичне зображення складнопідрядного речення з підрядними обставинними місця й часу. За схемами й теоретичним матеріалом доберіть по три приклади до схем (на вибір).

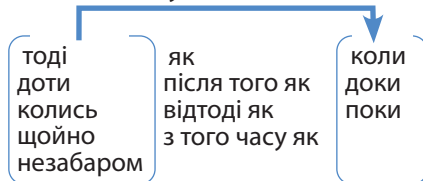
СХЕМАТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ СКЛАДНОПІРЯДНОГО РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНОЮ ОБСТАВИННОЮ МІСЦЯ

Запитання (де? куди? звідки?)

СХЕМАТИЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ СКЛАДНОПІРЯДНОГО РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНОЮ ОБСТАВИННОЮ ЧАСУ

**Запитання (коли? відколи?
з якого часу? доки? як довго?)**

Складнопідрядним місця (circumstantialia de loc) називаємо таке речення, в якому підрядна частина вказує на місце або напрям дії, про яку розповідається в головній частині. Підрядна частина відповідає на запитання *де? куди? звідки?* Наприклад: *Я там (де?), де пісня починається, ходив (В. Романюк).*

Я поведу тебе в далекий край, *туди (куди?)*, *де* темні води спокійно сплять (*Леся Українка*).

Сполучними словами є прислівники **де, куди, звідки (звідкіля, звідкіль)**. Наприклад: *Де* робить машина, не згине й зернина (*Народна творчість*). *Куди* не глянеш, скрізь помічаєш сліди недавніх приморозків (*Є. Гуцало*).

Вправа 139. Спишіть та усно охарактеризуйте речення з підрядною частиною місця. Складіть схеми цих речень.

1. Де рідний край, там і під ялиною рай (*Народна творчість*).
2. Де впаде зерно свободи, будуть грізні сходи (*Л. Первомайський*).
3. А де нема свободи слова, там нічого й говорити про політичну поезію (*І. Франко*).
4. Там, де немає боротьби людських пристрастей, нема мистецтва (*О. Довженко*).
5. Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє (*В. Сосюра*).
6. Де кров текла козацька, трава зеленіє (*Т. Шевченко*).
8. Де стань – колосяться поля (*В. Бичко*).

Вправа 140. Перекладіть українською мовою та охарактеризуйте складнопідрядні речення. Порівняйте розділові знаки в румунських та українських реченнях.

1. Unde e ața mai subțire, acolo se rupe (*Folclor*).
2. Lea-gă calul unde zice stăpânul (*I. Creanga*).
3. De altfel, pe aici, ori încotro te întorci, numai moșii boierești ai să vezi (*L. Rebreanu*).
4. Voinicul găsește unde fricosul prăpădește (*Folclor*).
5. Acolo unde pădurea se mai potolește puțin, se zăresc pășuni... (*G. Călinescu*).
6. Unde e vorbă multă, acolo e treabă puțină (*Folclor*).
7. Pe unde crescuseră struguri, plugul a răsturnat brazdă lângă brazdă... (*Z. Stancu*).
8. Peste vale, acolo unde face drumul cotitură, se zbuciumă un nour de colb (*I. Druță*).

Складнопідрядним часу (circumstanțiala de timp) називаємо таке речення, в якому підрядна частина вказує на час дії, про яку розповідається у головній частині. Підрядна частина пояснює головну загалом і відповідає на запитання **коли? відколи? з якого часу? доки? як довго?** Наприклад: Я сміюсь (*коли?*), *коли* сер-

це ридає... (Леся Українка). **Після того як** луг покосять (коли?), знову трави ростуть у цвіту (В. Ткаченко).

Підрядні частини приєднуються до головних за допомогою часових сполучників і сполучних слів, а саме: **коли, поки, доки, як, як тільки, відколи, після того як, тим часом як, перед тим як, в той час як** та ін.

Кому можна ставити **як** перед складеним сполучником (**в той час як, тим часом як, перед тим як, після того як**), так і перед **як**. Порівн.: **Після того як** погасли вогнища, стало добре видно. – **Після того, як** погасли вогнища, стало добре видно.

Вправа 141. Спишіть речення та усно охарактеризуйте їх. Поставте запитання до підрядної частини, вкажіть сполучний засіб. Розставте розділові знаки. Складіть схеми чотирьох речень.

1. Люби Україну допоки твій світильник не погас (Б. Чепурко). 2. Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю я гладив золоте колосся (Д. Павличко). 3. Які були ми брате невидючі* коли скотилась мамина сльоза... (Н. Кащук). 4. І поки буде світ стояти вічно земля батьків стрічатиме зорю... (К. Герасименко). 5. Коли в червоному полум'ї заграви** вечірній обрій тихо догорить почути слово хочеться ласкаве зустріти друга доброго в ту мить (М. Марфієвич). 6. Після того як батько пішов на війну Гнат став її першим помічником (Ю. Бедзик). 7. Нам доти ходить молодими допоки живуть матері (В. Базилевський).

Вправа 142. Виконайте тестові завдання.

1. Вкажіть складнопідрядне речення з підрядною частиною місця, проаналізуйте його.

А Де пройде сила наша – пречудові в житті людини зміни постають (П. Тичина).

Б Сонце сходить не тільки в небі, сонце сходить у нас самих (Р. Дідула).

* Невидючий – сліпий.

** Заграва – червоне надвечірне небо при заході сонця.

В Благословенна будь, родино, де в згоді сестри і брати (*М. Ткач*).

Г Врешті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається (*М. Коцюбинський*).

Д Справжня любов народжується тільки в серці, яке пережило турботу про долю іншої людини (*В. Сухомлинський*).

2. Знайдіть складнопідрядне речення з підрядною частиною часу.

А Усі з нетерпінням чекали, коли зацвіте у Чернівцях сакура* (*З часопису*).

Б Чудовими уроками сприймань і відчуттів були наші подорожі до лісу, коли осінь розкриває свою багату палітру (*В. Сухомлинський*).

В Коли вже й справді світ почавсь од слова, то слово те було єдине – «брат» (*Б. Олійник*).

Г Це саме та мить, коли громадянське сумління дає тобі право сказати: «Я – творець» (*М. Подолян*).

Д Земля і небо в тому супокі, коли задумлива природа переступає рубіж від осені до весни... (*М. Подолян*).

Вправа 143. Перекладіть українською мовою складнопідрядні речення часу й запишіть їх. При перекладі використайте синонімічні сполучники (*коли, як, у той час як та ін.*).

1. Când a pășit porțița, a dat glas ascuțit cățelușă (*М. Sadoveanu*). 2. Cum ajunge la grădină, odată începe a zmulge la sălăți într-ales (*І. Creangă*). 3. Zile întregi cutreieram câmpii până ce dădeam de râu (*М. Eminescu*). 4. Când soarele s-a ridicat de-o sulită pe cer, pământul era gata semănat (*І. Druță*). 5. Nu voi uita cât voi trăi acea plimbare fantastică prin întunericul codrului (*V. Alecsandri*). 6. Acolo să trăim în munți De cât trai avem parte (*О. Goga*). 7. Elevii ascultau atent, în vreme ce profesoarea povestea cu atâta emotivitate poveștile lui (*І. Creangă*).

* *Сакура* – японське декоративне дерево, цвіт якого схожий на абрикосовий.

Вправа 144. Складіть речення за схемами. Визначте їх вид.

1. (Коли 1), [2]. 2. [1, (де 2),].
3. (Поки 1), [2]. 4. (Де 1), [1].

Вправа 145. З повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» випишіть 12 складнопідрядних речень (6 з обставинними часу й 6 з обставинними місця).

§ 25. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ УМОВИ, ПРИЧИНИ Й МЕТИ

Вправа 146. **I.** Послухайте, а потім прочитайте текст. Побудуйте діалог у формі запитань і відповідей за текстом. **II.** Скориставшись поданим після вправи теоретичним матеріалом, знайдіть у тексті складні речення. Охарактеризуйте (усно) їх. Зверніть увагу на вживання тире.

ВІСНИКИ ПОГОДИ

Життя птахів дуже залежить від стану погоди. Багато віків, взаємодіючи з природою, довкіллям, вони виробили в собі високу чутливість до її різноманітних змін. Наступні зміни в погоді раніше «проявляються» у поведінці птахів:

їхньому співі, криках, термінах прильоту та відльоту. Помічено: примовкли птахи – буде грім. Купаються в пилуці – бути дощеві.

Ось як реагують на найближчі зміни погоди деякі птахи. Коли влітку ворони каркають вранці, сидячи на верхів'ях дерев, буде дощ. Якщо голуби воркочуть – буде теплінь. Граки навесні прилетіли – сніг зійде через місяць. Якщо рано прилетіли, сідають прямо на гнізда – весна буде теплою. Ластівки прилетіли – скоро грім загримить. Якщо ж ластівки літають низько, над водою, – піде рясний дощ (*З часопису*).

Складнопідрядним реченням умови (*circumstantiala condițională*) називаємо таке речення, підрядна частина якого вказує на умову, за якої має відбутися чи відбувається те, про що розповідається у головній частині. Підрядна частина залежить від усієї головної та відповідає на запитання **за якої умови?** Наприклад: Завжди шумить ріка (*за якої умови?*), **коли** вона мілка (*Народна творчість*). **Якби** я турбувався лиш про себе, (*за якої умови?*) вже б онімів давно від самоти (*Д. Павличко*).

Підрядні частини приєднуються до головних за допомогою сполучників підрядності **якщо, якби, коли** (у значенні *якщо*), **як** (у значенні *якщо*), **коли б, раз та ін.**, за допомогою сполучення слів **за тієї умови, за тих умов** і под.

Вправа 147. Прочитайте складнопідрядні речення зі сполучниками **коли, як**. Які з них з'єднують складнопідрядні часу, а які – умови? Спробуйте усно підібрати синонімічний сполучник для речень умови (наприклад, **якщо**), запишіть це речення.

1. Полетіла б я до хмари, коли б крильця мала (*Народна творчість*). 2. Як будеш, земле, ти щасливою, то буду в щасті жити і я (*П. Сингаївський*). 3. Вогонь горить, як

в ньому щось згорає (*Т. Севернюк*). 4. Навіть тоді, як люди-на згорить*, совість людини продовжує жити (*М. Вінграновський*). 5. Коли добром ніхто не дасть нам світла, його здобути треба (*І. Кочерга*). 6. Ох, не такою я була й малою, коли летіла зірка над Сулою (*Л. Костенко*). 7. Як пишно в кульбаб золотилися вії, коли на лугах проростала трава (*Д. Луценко*). 8. Як страшно буває, коли корчують сад, коли красудесь на грошву міняють (*Г. Світлична*).

Вправа 148. Спишіть складнопідрядні речення умови. Визначте головну та підрядну частини, засіб зв'язку. Розставте розділові знаки й поясніть їх. Складіть схеми трьох речень.

1. Коли ж Вітчизни щирий гнів тебе послав на ворогів здолати їх зумій (*Л. Первомайський*). 2. Кожна людина повинна в душі бути поетом якщо вона залюблена у світ (*І. Цюпа*). 3. Якщо прийде журба то не думай її розвести у веселощах гучних** (*Леся Українка*). 4. Шлях тоді проляже в світ коли йтимуть за тобою! (*Д. Павличко*). 5. А для чого ті слова як плаче музика? (*Б. Олійник*). 6. Чи пізнала б я друзів коли б не біда? (*Г. Тарасюк*). 7. До тебе летіла б край світу.. якби не минули літа (*М. Ткач*). 8. Коли біда докучить***, то й розуму научить (*Народна творчість*). 9. Людина може стати другом, товаришем і братом іншій людині лише за умови, коли горе іншого стане її особистим горем (*В. Сухомлинський*).

Складнопідрядним причини (subordonata cauzală) називаємо таке речення, підрядна частина якого вказує на причину, що викликає, зумовлює дію головної частини речення та відповідає на запитання *чому? через що? з якої причини?* Наприклад: Поет не боїться від ворога смерті (*чому?*), **бо** вільная пісня не може умерти (*Леся Українка*). Запізнився з відповіддю (*через що?*) **через те, що** живу зараз за кордоном, а не в Чернігові (*М. Коцюбинський*).

* Згоріти – тут: покинути цей світ.

** Гучний – веселий, голосний.

*** Докучати – набридати.

Підрядну частину приєднують до головної підрядні причинові сполучники: **бо, тому що, оскільки, через те що, у зв'язку з тим що, з тим що (тим що), завдяки тому що** та ін.

Підрядна частина, приєднана сполучником **бо**, завжди стоїть після головної: Не тішся чужою бідом, **бо твоя стоїть за тобою** (Народна творчість).

Між частинами складених сполучників причини (**тому, що; через те, що; тим, що** та ін.) здебільшого ставимо кому, тобто вони можуть розподілятися між головною та підрядною частинами. Наприклад: Вкраїнський хліб тому такий смачний, **що** він завжди замішаний на пісні (Є. Летюк).

Вправа 149. Спишіть речення, визначивши головну та підрядну частини. Підкресліть сполучні засоби. Зверніть увагу на особливості їх уживання. Поясніть розділові знаки.

1. Завдяки тому, що мистецтво прославляє людину, воно вічне. 2. Я таки прийду, оскільки дуже хвилююсь. 3. Наша відповідальність за хліб потрійна, бо він усьому голова (М. Подолян). 4. Тим трава зелена, що близько вода (А. Метлинський). 5. На морі ставало темно, тому що з берега насувала важка чорна хмара (О. Донченко). 6. Не писав до тебе в останні два дні через те, що був у дорозі (М. Коцюбинський). 7. Належно прийму належне, бо син виростає в мене (Р. Лубківський). 8. А переманювати навіть пташину не можна, бо тоді не буде вірності на світі (М. Стельмах). 9. Я тільки байдужості боюся, бо вона – як пустиня (Б. Лепкий).

Вправа 150. Побудуйте й запишіть прості речення та складнопідрядні речення причини, використовуючи наведені у дужках звороти.

1. Через несприятливу погоду... (Через те, що була несприятлива погода...). 2. Завдяки допомозі добродійників... (Завдяки тому, що допомогли добродійники...). 3. У зв'язку з неврожаєм кукурудзи... (У зв'язку з тим, що не вродила кукурудза...). 4. ...через брак коштів. (...тому, що бракувало коштів). 5. ...налякавшись звіра. (...оскільки налякались звіра).

Вправа 151. Перебудуйте прості речення з обставинами причини на складнопідрядні речення причини. Запишіть їх.

Зразок. Небо враз змінилося і аж притихло перед грозою. – Небо враз змінилося і аж притихло, тому що було перед грозою (*Перекидний календар*).

1. Щічки її порожевіли і злегка затремтіли від сльозинок (*З часопису*). 2. По рівному, спокійному обличчю Наталі від щастя текли сльози (*О. Кобилянська*). 3. Вмирав нарцис з журби, з кохання (*Олександр Олесь*). 4. Його поважали за мужність (*О. Довженко*). 5. Втоплена довгою дорогою, вона одразу заснула (*Розмовне*).

Вправа 152. Перекладіть (усно) речення українською мовою, використовуючи синонімічні сполучники причини **бо, тому що, оскільки, через те що, завдяки тому що** та ін.

1. Firul tău se rupe des, Căci gânduri te frământă (*G. Coșbuc*). 2. Și amândoi bătrânii aceștea erau albi ca iarna și posomorâți ca vremea cea rea, din pricină că nu aveau copii (*I. Creangă*). 3. Și atunci fiindcă vom fi departe, vom uita unul de altul (*Din ziare*). 4. Codrul sună, se frământă, Că rămâne fără noi (*Gr. Vieru*). 5. Dar se înalță tot mai sus, Ca să nu-l pot ajunge (*M. Eminescu*). 6. El tace pentru că-i e frică de cuvinte (*L. Blaga*). 7. Ii zice lumea moș, de când era mic, din motiv că vorbea în tâlcuri (*A. Vlahuță*). 8. Dar turturica, fiindcă e mai ușoară, ajunge mai înainte (*I. Creangă*).

Складнопідрядним мети (subordonata finală de scop) називаємо таке речення, підрядна частина якого вказує на мету (scopul) того, про що повідомляється в головній частині, і відповідає на запитання **для чого? навіщо? з якою метою?** Наприклад: **Щоб** рибку з'їсти (для чого?), треба в воду лізти (*Народна творчість*). Христя (навіщо?), **щоб** як-небудь скоротити час, почала вишивати сорочку (*Панас Мирний*).

Підрядна частина пояснює головну загалом і приєднується до неї найчастіше за допомогою сполучника **щоб** (рідше – **щоби, аби**), а також за допомогою інших

сполучників (*для того щоб, заради того щоб, з тим щоб, з тією метою щоб*).

Складені сполучники *для того щоб, з тим щоб* можуть розподілятися між головною та підрядною частинами. Наприклад: *Для того щоб любити власний народ*, не треба нам ненавидіти інший народ (*О. Кобилянська*). – Не треба нам ненавидіти інший народ *для того, щоб любити власний народ*.

Вправа 153. Спишіть речення. Визначте підрядну частину. Поставте запитання до підрядної частини, вкажіть (обведіть кружечком), яким засобом вона приєднується до головної. Накресліть схеми до п'яти речень.

1. Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий рік (*Д. Павличко*). 2. Данило б усе віддав, щоб тільки стати таким косарем (*М. Стельмах*). 3. Зважте кожен крок, аби не наробити помилок (*Р. Третяков*). 4. Нарешті Русь встала, для того щоб виправити заподіяні їй кривди (*За Н. Рибак*). 5. Пішла вночі до ворожки, щоб поворожити (*Т. Шевченко*). 6. Для того, щоб цілком покрити дівчину, я й вирішив організувати шкільну виставку кращих вишивок (*Ю. Збанацький*). 7. Пішла б і в неволю, аби доля прийшла (*Панас Мирний*). 8. Сюди прийшли ми не для того, щоб повернутися назад (*П. Дорошко*). 9. Щоб зірвати одну квітку, треба виростити десять (*В. Сухомлинський*). 10. Увечері до нас зайшов Павло Попеску, для того щоб попередити про приїзд команди хокеїстів зі Львова (*З часопису*).

Вправа 154. Добудуйте складнопідрядні речення, вставивши відповідні сполучники перед підрядною обставинною частиною мети, і запишіть їх.

1. Дарувала сину мати шиту шовками хустину, ... згадував на чужині. 2. ... високий урожай отримати, треба застосувати техніку. 3. ... прогнати сон, ми почали співати. 4. Він знову пішов у гори, ... ще раз на них подивитися і попрощатися з рідними місцями. 5. ... зустрітися з давніми друзями, ми відмовились від екскурсії в планетарій.

Вправа 155. Виконайте тестові завдання.

1. Правильно названі засоби зв'язку підрядної частини з головною у складнопідрядному реченні умови в рядку

- А Як, коли, якщо, раз, коли б.
- Б Якби, скільки б не, коли, як, якщо, дарма що.
- В Раз, якби-то, дарма що, якщо, коли, як.
- Г Коли, доки, допоки, як, якщо б, якби.
- Д Коли б, як би, щоб, якщо б, якби-то, як.

2. Укажіть речення з підрядною частиною причини.

- А Той, у кого порожня душа, не може бути справжнім другом, він не відчуває людяності в дружбі (*В. Сухомлинський*).
- Б Не співай печальної: й так на серці тінь (*П. Усенко*).
- В Дезорганізований раптовістю атаки, ворог не встиг учинити скільки-небудь сильного опору (*Олесь Гончар*).
- Г Так шумить поріг — людського голосу не чути (*Л. Костенко*).
- Д Той, хто угору йде, не оглядається на скелі і на терни, бо зна мету і має віру в неї непохитну (*М. Подолян*).

3. Укажіть речення з підрядною частиною мети.

- А Для того, щоб людина зненавиділа тебе, інколи досить лише полюбити її (*З часопису*).
- Б Для того ж не міркуй багато, друже, але дай мені руку і будьмо собі рідними братами... (*Ю. Федькович*).
- В Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти (*М. Коцюбинський*).
- Г Була такою темною ця ніч, немов всі зорі очі затулили (*Т. Севернюк*).
- Д Нема тієї драбини, щоб до неба дістала (*Народна творчість*).

Вправа 156. Перекладіть і запишіть речення українською мовою, використовуючи синонімічні сполучники мети **щоб, для того щоб, аби**.

1. In zadar ca să mai cate, tu trimiți în lume crainic (*М. Eminescu*). 2. Pentru mine numai două merțe de orz și două de ovăz

a dat tata, de am fost primit în Fălticeni (*I. Creangă*). 3. Oamenii veneau să se spele în lacrimile durerii... (*M. Sadoveanu*). 4. Capra se duse prin pădure, să-1 caute pe cumătru-său... (*I. Creangă*). 5. Pentru ca să poată vorbi însă acestui popor, trebuia să-și dea silința de a-i cunoaște limba (*I. Slavici*).

Вправа 157. Напишіть невеличкий твір (до однієї сторінки) про користь читання. Використайте у творі складнопідрядні речення з підрядними умови, причини й мети.

§ 26. СКЛАДНОПІРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ ДОПУСТУ ТА НАСЛІДКУ

Вправа 158. I. Поясніть, як ви розумієте вислів «Поезія є всюди, хоч не всяк її бачить» (*Олена Пчілка*). **II.** Визначте тип речення.

Складнопідрядним допустовим називаємо речення, підрядна частина якого вказує на умову, усупереч якій або незважаючи на яку відбувається те, про що розповідається у головній частині. Підрядна частина відноситься до всієї головної й відповідає на запитання *незважаючи на що?* Наприклад: Ніч тепла і тиха (*незважаючи на що?*), **хоч** уже пахне вологою (*В. Василевська*). Даю тобі цей меч (*незважаючи на що?*), **дарма що** ти не сильна (*Леся Українка*).

Підрядна допустова частина приєднується до головної за допомогою сполучників підрядності **хоч (хоча), дарма що, хай (нехай), незважаючи на те що, всупереч тому що**.

Вправа 159. I. Спишіть речення. Зверніть увагу на місце підрядної допустової частини, визначте сполучний засіб. Складіть схеми чотирьох речень з різним місцем підрядної допустової частини. **II.** Поясніть, що означає фразеологізм **ні кола, ні двора**.

1. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська (*О. Довженко*). 2. Моя мати не бачила моря, хоч в очах мала море синє... (*Т. Севернюк*). 3. Хоча стояла тільки перша половина травня, сонце пекло неми-

лосердно, по-літньому (*В. Малик*). 4. А ти для мене й досі молодий, хоч вже і сивий, як стебло полинне (*Г. Тарасюк*). 5. У бідолашного чоловіка не було ні кола, ні двора, дарма що мав неабиякий талант – гарний голос (*Я. Гримайло*). 6. Вони наважились покинути небезпечне місце, незважаючи на те що Остапові трудно було пускатися пішки в дорогу (*М. Коцюбинський*). 7. Усупереч тому що обіцяли синоптики, дощ падав до самого вечора (*З часопису*). 8. І все, куди не йду, холодні трави сняться (*В. Сосюра*). 9. Хай трудно було, а які тут весілля справляли... (*Олесь Гончар*).

Вправа 160. Хто швидше? Доберіть з довідки до складнопідрядних речень відповідний допустовий сполучник, вставте його на місці крапок. Поясніть, чому між деякими головними та підрядними частинами стоїть не кома, а тире.

I. 1. Сава живо всім допомагав, все-таки недоставало* Михайлових рук (*О. Кобилянська*). 2. Гості, ... вони були перевтомлені, привезли з собою бадьорість (*Н. Рибак*). 3. ... не вмовляли його дочки – нічого не допомогло (*О. Довженко*). 4. ... лине осінь в далях посмутнілих – весняно нам всміхається блакить (*В. Сосюра*). 5. Хлопець хороший, ... гарячий (*Ю. Смолич*). 6. ... лютує зима – все здолають людські теплі руки (*В. Сосюра*). 7. Так, я не дуже поспішаю, ... маю невідкладні справи (*В. Канівець*).

II. 1. Макар завжди носив зі собою якусь книжечку, ... він не йшов (*Ю. Смолич*). 2. ... була північ, спати не хотілось (*І. Цюпа*). 3. До селища Дарина поверталася поволі, ... думки її летіли на крилах (*Ю. Яновський*). 4. ... серце чує гострий біль – я прагну знов у шторми й дальні рейси (*Д. Луценко*). 5. ... пропонувала опозиція, депутати більшістю голосів схвалили новий закон (*З часопису*). 6. ... там що кажуть, а Даринка йому вірить (*Олесь Гончар*). 7. Він легко долає будь-який крутосхил, ... сам важить вісімдесят кілограмів (*З часопису*).

Довідка: хоч, дарма що, незважаючи на те, що, хай, нехай, всупереч тому що, як, де б, куди, хто б, куди б, звідки б, який би.

* Недоставало – тут: не вистачало.

Вправа 161. Утворіть із кожних двох речень одне складнопідрядне допустове, вставивши сполучник допустовості. Утворені речення запишіть.

Зразок. 1. Іще зима. Я чую в снігах солодкий аромат весняних квітів. – Хоч іще зима, я чую в снігах солодкий аромат весняних квітів. 2. Ліс великий. Рівного дерева в ньому не знайдеш. – Незважаючи на те що ліс великий, рівного дерева в ньому не знайдеш.

1. Іще зима. Я чую в снігах солодкий аромат весняних квітів. 2. Ліс великий. Рівного дерева в ньому не знайдеш. 3. Десь тут мала бути річка. Її не видно було у півночі. 4. Небо ще тільки починало жовтіти. На березі вже сиділи рибалки. 5. Люди йшли з роботи з піснями. День був нелегкий. 6. Втома наповнила все моє тіло. Я працюю.

Вправа 162. Прості речення з обставинами допусту замініть на складнопідрядні з підрядною допустовою частиною.

Зразок. При всьому бажанні ми не зможемо цього літа поїхати на море. – Ми не зможемо цього літа поїхати на море, незважаючи на те що цього дуже бажаємо.

1. При всьому бажанні ми не зможемо цього літа поїхати на море. 2. Незважаючи на засушливе літо, в області зібрали високий урожай зернових. 3. При своїй молодості вона, проте, мала спортивні перемоги світового масштабу. 4. Степан, незважаючи на мовчазний характер, виступив на зборах. 5. Усупереч сподіванням матері, я не вступив до медколеджу.

Складнопідрядним наслідковим реченням (subordonata consecutivă) називаємо речення, підрядна частина якого вказує на наслідок, результат того, про що повідомляється у головній частині.

Підрядна наслідкова частина пояснює головну загалом і завжди стоїть після неї. Приєднується підрядна наслідкова частина за допомогою сполучника **так що**, який комою не розділяється (тобто обидві його частини стоять у підрядній частині). Наприклад: Калюжний кладе мені руки на голову, **так що шапка наповзає аж на**

оці (Г. Тютюнник). Вже в березні розвезло шляхи*, **так що** ні проїхати, ні пройти (І. Цюпа).

Вправа 163. Спишіть речення. Складіть їх схеми. Зверніть увагу на особливості будови складнопідрядних речень з підрядною наслідковою частиною.

1. На небі збиралися великі хмари, так що можна було сподіватися дощу (Н. Рибак). 2. Я особисто все перевіряв і власноручно виписав для вас, так що помилки не може бути (В. Канівець). 3. Я тобі все приготую на завтра, так що не сумнівайся (М. Чабанівський). 4. Пробрався сюди, так що й жінка не чула, ліг у бур'яні (Олесь Гончар). Вони жили неподалік лісу, так що вовки бували у них часто й на подвір'ї (В. Михайловський).

Вправа 164. Спишіть речення: перша група записує складнопідрядні з підрядною наслідковою частиною і складає їх схеми; друга група записує складнопідрядні з підрядною частиною міри і ступеня і теж складає їх схеми; третя група визначає, чи правильні схеми і чим різняться речення.

1. Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови, так що на їх ледве держались шапки (І. Нечуй-Левицький). 2. Теплий туман слався по полю і наливався балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський). 3. Він молотом так гепав**, аж іскри сиплються (Ю. Збанацький). 4. Так все пересохло, що не горить, а вибухає, як порох (О. Корнійчук). 5. Знадвору вхід було перекрито, так що однаково ніхто не міг би прорватись (Є. Гуцало). 6. І зорі так низько над землею, що можна говорити до них і чути їх (Ірина Вільде).

Вправа 165. Знайдіть складне речення з підрядною наслідковою частиною та усно проаналізуйте його.

1. Нам ніколи не було легко й просто – тим більше навчилися ми цінувати все досягнуте (В. Коротич). 2. За-

* Розвезло шлях – тобто дороги розмокли, важко проїхати чи пройти.

** Гепати (розм.) – стукати.

співаю чи заграю – з гір покотиться луна (*М. Ткач*). 3. Сніг ближчав, аж очі боліли глянути на нього (*М. Коцюбинський*). 4. Зима цього року видалась малосніжною і чимало озимих вимерзло, так що окремі площі довелося пересівати (*З часопису*).

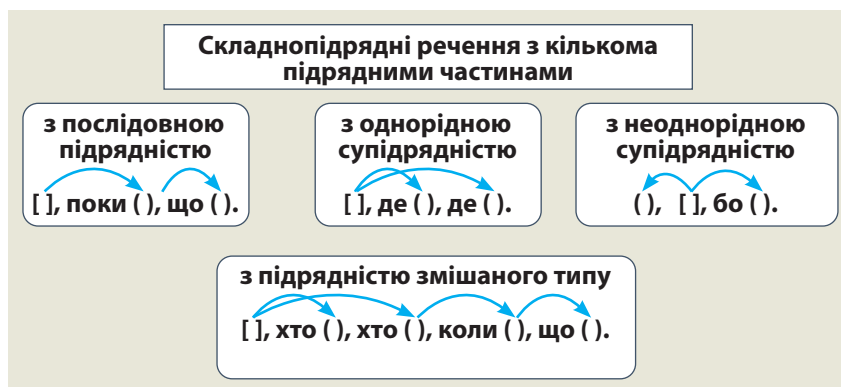

Вправа 166. Напишіть невелике есе з теми «Які новітні засоби вияву творчості: на папері, полотні, у блогосфері – мені найбільше імпонують і чому». Використайте у своєму творі складнопідрядні речення.

§ 27. СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З КІЛЬКОМА ПІДРЯДНИМИ, РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В НЬОМУ

Вправа 167. І. Розгляньте схематичне зображення складнопідрядного речення з кількома підрядними частинами. За схемами й теоретичним матеріалом, поданими після вправи, доберіть чотири приклади до схеми.

Крім складнопідрядних речень, що складаються з однієї головної та однієї підрядної частини, є ще й такі конструкції, до складу яких входять дві або більше підрядних частин. Наприклад:

1. Тепер скажіть, *чим* винна мати, що народила яничар* (*М. Бакай*). Це речення складається з трьох частин: перша (*Тепер скажіть*) – головна частина; друга (*чим*

* *Яничари* – вороги, зрадники.

винна мати) – підрядна з'ясувальна, що залежить від слова *скажіть*; третя (*що народила яничар*) залежить від слова *мати* й є підрядною означальною частиною до другої частини, яка перетворюється щодо неї на головну (*чим винна мати, (яка?) що народила яничар*).

2. Тому я мрію так життя прожити, *щоб* кров і нім віддати землі своїй, *щоб* у плодах мої хилились віти, *щоб* розроставсь в глибинах корінь мій (М. Стельмах). Це речення складається з чотирьох частин: перша – головна; друга, третя та четверта пояснюють першу. Усі вони однакові за значенням – підрядні способу дії.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними частинами за характером зв'язку підрядних частин з головною та між собою поділяємо на чотири різновиди: 1) з послідовною підрядністю; 2) з однорідною супідрядністю; 3) з неоднорідною супідрядністю; 4) підрядністю змішаного типу.

1. Послідовною підрядністю (consecutiv subordonate, de treaptă) називаємо таку підрядність, за якої перша підрядна частина залежить від головної, друга підрядна – від першої підрядної, що є для неї головною, третя підрядна залежить від другої підрядної, що є головною для неї, і т. д. Наприклад: Любо ти спатимеш, *поки* не знатимеш, *що* то печаль... (Леся Українка). [], *поки* (), *що* ().

2. Однорідною супідрядністю (subordonate multiple, omogene) називаємо таку підрядність, за якої однакові за значенням підрядні частини належать до того самого члена речення або пояснюють головну частину загалом. Наприклад: Там¹, *де* пропускають гори тишу², *де* коріння мие біла піна³, на зелену гімнастюрку* лісу ягоди розвішує калина¹ (В.Ткаченко).

[], *де* (), *де* ().

3. Неоднорідною супідрядністю (subordonate ne-multiple, neomogene) називаємо таку підрядність, за якої

* Гімнастёрка, гімнастёрка – військова форма сорочка з відкладним або стоячим коміром.

декілька однакових підрядних частин належать до різних членів головної частини або декілька різних за значенням підрядних частин пояснюють головну частину загалом. Наприклад: Дівча стояло¹, хоч гукала мати², бо скрипці в унісон співало серце³ (М. Бакай).

(), [], бо ().

Неоднорідну супідрядність ще називають паралельною.

4. Підрядністю змішаного типу (faza combinată) називаємо таку підрядність, за якої в реченні є три і більше підрядних частин, що поєднані зв'язком послідовної підрядності та супідрядності (однорідної чи неоднорідної). Наприклад: Ні, він не з тих¹, **хто** довго сумує², **хто** живе спомином про вчорашній день³, **коли** є день нинішній⁴, **що** несе нові радощі та свіжі почуття⁵ (В. Малик).

[], хто (), хто (), коли (), що ().

Вправа 168. Прочитайте речення. Зробіть усно синтаксичний аналіз, визначивши головну та підрядні частини. Накресліть схеми речень і з'ясуйте характер підрядного зв'язку: 1) послідовна підрядність; 2) однорідна супідрядність; 3) неоднорідна супідрядність; 4) підрядність змішаного типу.

I. 1. Живе десь на планеті чоловік, той, за яким тужу я цілий вік, який не знає, що любов до нього від всіх смертей мені цілющий* лік (Г. Тарасюк). 2. І та жінка, в якої мамині очі, запитала мене, чи я знаю Малишка (Д. Павличко). 3. Батько, хоч і любив сина і наодинці з ним був ласкавим, при мачусі**, якої трохи побоювався, ставав мовчазним, похмурим (А. Головка). 4. Хтось Мухам набрехав, що на чужині краще жити, що слід усім туди летіти, хто щастя тут не мав (Л. Глібов).

II. 1. Якби я всіма барвами владала***, то я б на барву накладала і малювала б щирим самоцвітом, отак, як со-

* Цілющий – той, який зцілює, лікує.

** Мачуха – нерідна мати; дружина батька щодо його дитини (дітей) від іншого шлюбу.

*** Владати – володіти.

нечко пречисте літом (*Леся Українка*). 2. Я чув, як плачуть журавлі, коли у вирій відлітають (*М. Бакай*). 3. В дитинстві гілочку вишневу мені кидала мама в чай, щоб, де б не був я під цим небом, не забував про рідний край (*Т. Мельничук*). 4. Не промину я глянути з трамвая на ті дві туї – чи стоять іще під сонцем, снігометом і дощем, чи ще снага їх при житті тримає (*А. Содомора*).

Пам'ятник чернівецькому трамваю
(відреставрований вагон)

Вправа 169. Створіть структурні та лінійні схеми речень; укажіть тип підрядності, зачитуючи кожную структурну частину за схемою.

1. Вітер дує, хоч не знає, що погоду він міняє (*Народна творчість*). 2. Не знаю я, що буде після нас, в які природа убереться шати (*Л. Костенко*). 3. Не вірилося, що покидає назавжди рідні місця, що йде звідси і вже ніколи не повернеться (*М. Карплюк*). 4. Щоразу, коли проїжджаєш Малишківими краями, відчуваєш, як повно перелив він у свою поезію красу навколишнього світу (*Олесь Гончар*). 5. І не обдуриш годинник, не зупиниш, бо він – вартовий часу, бо створений для того, щоб міряти й міряти його за будь-яких обставин (*В. Яворівський*). 6. Хоч і не годиться своєї дочки вихваляти, та скажу вам, що вона добра у мене дитина (*І. Котляревський*).

Вправа 170. Визначте: а) які з речень є складнопідрядними з послідовною підрядністю, а які б) зі супідрядністю (однорідною чи неоднорідною). Спишіть, розставляючи розділові знаки (виконують дві групи). Накресліть схеми.

1. Якщо ви любите садівництво – виростіть таке дерево щоб ним усі милувались... (*В. Сухомлинський*). 2. ...А неба тут було так багато, що очі тонули у ній, як у морі (*М. Коцюбинський*). 3. Чим розумніша голова, тим легше рукам, бо вони – більш умілі, ніж у нерозумного (*Народна творчість*). 4. Людину пізнають не з того, що вона сказала, а з того, що вона зробила (*Народна творчість*). 5. Я славлю світлу людяність долонь – таких, як мала моя добра мати, які уміють, творячи вогонь, не так себе, як інших зігрівати (*А. Кацнельсон*). 6. Авторіві часом здається, що все найважливіше в його фільмі міститься в тому, що говорять один одному його герої (*О. Довженко*). 7. Скрізь, де генія сіє слава, де світ новий підвівся із руїн, Франкові нашому – земний уклін (*М. Рильський*). 8. Немає сили, що брати не зборють, коли в довічній дружбі стануть поряд! (*В. Мисик*). 9. Скільки б не судилося страждати, все одно благословляю той день, коли мене родила мати (*В. Симоненко*).

Вправа 171. Знайдіть речення з послідовною підрядністю, визначте головну та підрядні частини, укажіть їх тип. Накресліть їх лінійні схеми.

1. Пам'ятай, що любов – це насамперед відповідальність за ту людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє (*В. Сухомлинський*). 2. Щастя – це діти, котрих вдається виховати такими, якими ти хотів бачити їх (*З часопису*). 3. Скажи, чому нам випала розлука, чому любов надій не подає? (*М. Ткач*). 4. Від кого пішла та думка, хто її перший подав, трудно було сказати (*М. Коцюбинський*). 5. Як пахне хліб – це знає кожний з дитинства, бо і «колискова», і «колос» зігріті теплом материнських рук, з яких починаються витоки Людини (*М. Подольн*).

Вправа 172. Розкрийте письмово значення вислову Василя Сухомлинського «Пам'ятай, що любов – це насамперед відповідальність за ту людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє».

§ 28. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ.

ІНТОНАЦІЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Вправа 173. I. Послухайте, а потім прочитайте текст, дотримуючись відповідної інтонації. Поясніть, як ви ставитеся до міркувань чеського письменника Іржі Томана з книги «Мистецтво говорити».

II. Знайдіть у цьому тексті складнопідрядні речення. Визначте їх тип. Поясніть інтонацію між частинами складнопідрядного речення.

Говоріть лише тоді, коли вам є що сказати. Цікаво не може говорити той, хто нічого не читає, не бере участі у громадському житті, не відвідує культурних закладів, не дискутує з товаришами, не подорожує й нічого не переживає. Хто говорить надто тихо, той справляє враження людини, яка не вірить у власні сили. Той же, хто говорить надто голосно, справляє враження агресивної людини.

Вправа 174. Прочитайте по черзі складнопідрядні речення, дотримуючись інтонації, виділяючи то головну, то підрядну частини, відповідно до потреб спілкування. Поясніть розділові знаки. Запишіть чотири речення, які вам сподобалися, і визначте тип кожного з них.

1. Лише тим людина дорожитиме все життя, що далося їй дорогою ціною (*В. Сухомлинський*). 2. Будь-яка праця стає творчістю, якщо ти вкладеш в неї душу (*В. Сухомлинський*). 3. Великою вадою, якій я прагнув запобігти, є байдужість, безпристрасність (*В. Сухомлинський*). 4. Діти, що виховуються криком, втрачають здатність відчувати найтонші відтінки почуттів інших людей (*В. Сухомлинський*). 5. І пам'ятай, що легко нам усім буває сплутати щирість і підступність (*Л. Забашта*). 6. Героїв більше, аніж найпомітніших пам'ятників їм (*В. Коротич*). 7. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці (*М. Коцюбинський*). 8. Ще більше, ніж узяв, зумій віддати... (*Б. Олійник*). 9. Хай буде мій милий щасливий, як дрібна пташка в маю (*Леся Українка*). 10. Правда, не все так сталося, як жадалося (*М. Коцюбинський*). 11. Того, що вже колись було, ніхто ж не пророкує

(О. Ільченко). 12. Хай ніч за ними кинеться в погоню – не дожене (О. Пахльовська).

Вправа 175. Дайте відповіді на запитання.

1. Яким ключем не можна відімкнути двері? 2. На якому дереві зазвичай сидить ворона під час зливи?
3. Яким гребінцем не можна розчесати волосся? 4. Як написати в чотирьох клітинках «суха трава»?

Схема розбору складнопідрядного речення

1. Вказати, що речення складне, складається з двох або більше частин.
2. Сполучникове, складнопідрядне.
3. Охарактеризувати засіб зв'язку (сполучник чи сполучне слово).
4. Визначити головну та підрядну частини.
5. За допомогою запитання до підрядної частини визначити, чи підрядна частина пояснює якесь слово або словосполучення у головній, чи пояснює всю головну частину загалом.
6. Визначити тип підрядної частини.
7. Вказати місце підрядної частини у реченні та пояснити розділові знаки.

1. Які речення називають складнопідрядними?
2. На які типи поділяють складнопідрядні речення?
3. Які речення називають складнопідрядними з підрядними означальними частинами? Наведіть приклади таких речень.
4. Яке речення називають складнопідрядним з підрядною з'ясувальною частиною? Наведіть приклади.
5. Чим різняться між собою сполучники й сполучні слова. Наведіть приклади сполучників і сполучних слів.

6. На які види поділяють складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами? Наведіть приклади одного з таких речень.
7. Чи рівноправними є частини складнопідрядного речення?
8. Частини яких складнопідрядних речень з'єднуємо за допомогою сполучного слова **що**? У яких складнопідрядних реченнях вживаємо сполучник **що**? Наведіть по одному прикладу.
9. Назвіть різновиди складнопідрядного речення з кількома підрядними частинами.
10. Який із різновидів складнопідрядного речення з кількома підрядними має мати не менше трьох частин?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ СКЛАДНОПІРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

І рівень

• *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*

1. Компонентами складнопідрядного речення є головне (лише одне) і підрядне (може бути кілька) речення. При цьому підрядні речення залежні від головного й пояснюють головне речення в цілому чи один із його членів.

Так чи ні.

2. З метою перевірки сполучне слово можна замінити іншим словом, яке є самостійною частиною мови. Сполучник такою самостійною частиною мови ніяк не замінити.

Так чи ні.

3. У складнопідрядних реченнях із підрядним з'ясувальним головна частина лише загально окреслює зміст, який пояснює, а розкриває, деталізує його підрядна частина.

Так чи ні.

4. Складнопідрядним реченням із підрядним означальним називають речення, що пояснюють іменник у головному реченні й відповідають на запитання *який? яка? яке? які?*

Так чи ні.

5. Складнопідрядне речення може включати кілька підрядних. Головному реченню може бути підпорядковане безпосередньо тільки одне, а інші – підрядному чи різним підрядним.

Так чи ні.

6. Розрізняють послідовну, паралельну, однорідну й комбіновану підрядність.

Так чи ні.

II рівень

• *Тести із вибором однієї правильної відповіді*

1. Частини з'єднані сполучником *що* у складнопідрядному реченні

А Дивно, що, відкривши для себе універсальні гуманістичні істини, людство ще й сьогодні часом поводить себе як жорстокий сліпець (*Олесь Гончар*).

Б Кожна людина гордиться тим, що вона робить для інших людей (*В. Сухомлинський*).

В Не перекладай на інших те, що мусиш зробити сам (*В. Сухомлинський*).

Г Першопроходець – це боець, який долає гору, міст наводить, корчує пні, висушує болото для тих, що йдуть за ним, повірили у нього (*М. Подолян*).

Д Не скрізь повинен брати гору практицизм, особливо той, що висотує з нас душевність (*М. Стельмах*).

2. Підрядна означальна частина є у складнопідрядному реченні

А Мов тихоплинь літньої ріки, розплилася музика: вона одразу брала кожного за серце, виймала з найчерствішої душі власну струнку... (*В. Качкан*).

Б Наука є найкращою, міцною, найсвітлішою опорою у житті, якими б не були її мінливості (*К. Тімірязєв*).

В Який наш край багатий, який наш люд завзятий, який прекрасний подвиг вершиться на землі! (*М. Бажан*).

Г Я розкривав перед дітьми яскраві образи людей, імена яких стали для багатьох поколінь провідною зіркою (*В. Сухомлинський*).

Д Чого тільки не розповість дорога, биття яких сердець не поєднає (*М. Подолян*).

3. Підрядна частина місця є у складнопідрядному реченні

А Де пройде сила наша – пречудові в житті людини зміни постають (*П. Тичина*).

Б Сонце сходить не тільки в небі, сонце сходить у нас самих (*Р. Дідула*).

В Благословенна будь, родину, де в згоді сестри і брати (*М. Ткач*).

Г Врешті – хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається (*М. Коцюбинський*).

Д Справжня любов народжується тільки в серці, яке пережило турботу про долю іншої людини (*В. Сухомлинський*).

4. Підрядна порівняльна частина є у складнопідрядному реченні

А І от земля – не золото, а мідь, і небо – не блакить, але залізо (*Є. Маланюк*).

Б ...Немає на світі нічого трагічнішого, ніж людство без майбутнього (*І. Жиленко*).

В Сьогодні я в морі любові, душа – як у зорях блакить (*В. Сосюра*).

Г Немов стріла з натуженого лука, розлука в серце вдарила мое (*М. Ткач*).

Д Щось в душі немовби обірвалось, щось в душі – немовби одцвіло (*І. Гнатюк*).

5. Підрядна частина часу є у складнопідрядному реченні

А Усі з нетерпінням чекали, коли зацвітуть яблуні (*З журналу*).

Б Чудовими уроками сприймань і відчуттів були наші подорожі до лісу, коли осінь розкриває свою багату палітру (*В. Сухомлинський*).

В Коли вже й справді світ почавсь од слова, то слово те було єдине – «брат» (*Б. Олійник*).

Г Це саме та мить, коли громадянське сумління дає тобі право сказати: «Я – творець» (*М. Подолян*).

Д Земля і небо в тому супокії, коли задумлива природа переступає рубіж від осені до весни... (М. Подолян).

6. Підрядна частина допущу є у складнопідрядному реченні

А Де б я не був за далекою даллю, тебе, Україно, завжди пізнаю... (А. Малишко).

Б Збоку дивитися легко, одначе не так воно просто бігти (Олесь Гончар).

В Сяй у колі і справ, і пісень – найсердечніші будуть в нас стрічі (П. Усенко).

Г Не встигли дужі ноги знаходитися, натовитися по зелених дорогах, а вже земля заколисала своїх оборонців міцним непробудним сном (М. Стельмах).

Д Хай говорить серце... Невиразно воно говорить, як весняна річка (Леся Українка).

III рівень

- Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між сполучним засобом і типом складнопідрядного речення

Сполучний засіб	Тип складнопідрядного речення з підрядною
1 як, якщо, раз, коли б	А допущу
2 як, ніби, наче, мовби	Б умови
3 хоч, дарма що, хай, незважаючи на те що	В порівняльне
4 бо, що, тому що, через те що	Г наслідку
	Д причини

2. Установіть відповідність між складнопідрядним реченням і видом його підрядної частини

Вид речення	Приклад
А Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною часу.	1 Бджола летить, де мед пахтить (Народна творчість).
Б Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною місця.	2 Вогонь горить, як в ньому щось заграє (Т. Севернюк).

Вид речення	Приклад
В Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною.	3 Виспівує та щебече, доки місяць зійде (<i>Т. Шевченко</i>).
Г Складнопідрядне речення з підрядною обставинною порівняльною частиною.	4 Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають у цвіті бджоли (<i>М. Коцюбинський</i>).
Д Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною умови.	

3. Установіть відповідність між складнопідрядним реченням із кількома підрядними та видом його підрядності.

Вид речення	Приклад
А Складнопідрядне речення з однорідною підрядністю.	1 За морем далеким, в далекій чужині, де сонця ніколи не видно з тайги, де нетрі, болота лихі та пустині, та скали кремінні, та вічні сніги... (<i>П. Грабовський</i>).
Б Складнопідрядне речення з неоднорідною підрядністю.	2 Так було і цього дня, який народжувався з синіх присмерків снігів і зелених сосен, що якимось бентежно шуміли навколо, відчуваючи весну (<i>І. Цюпа</i>).
В Складнопідрядне речення з неоднорідною та послідовною підрядністю.	3 Як би ми з тобою не говорили, все рівно не розуміємо один одного, бо говоримо різними мовами, бо ти не прислухаєшся до мене (<i>Григор Тютюнник</i>).
Г Складнопідрядне речення з послідовною підрядністю	4 Він добіг до трапа, яким сходили на капітанський місток, коли ведмідь знову наздогнав його... (<i>М. Трублаїні</i>).
Д Складнопідрядне речення з неоднорідною та однорідною підрядністю причини.	

IV рівень

• Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Кожна рослина моєї землі – цілюща, але...». Під час написання використовуйте вивчений матеріал із теми «Складнопідрядне речення».

» Оцініть свої знання з теми «Повторення та узагальнення вивченого» за допомогою смайликів

ЗАСВОЇВ (-ЛА) ВІДМІННО 12–10 балів	ЗАСВОЇВ (-ЛА) ДОБРЕ 9–7 балів	ЗАСВОЇВ (-ЛА) ПОСЕРЕДНЬО 6–4 бали	МАЙЖЕ НЕ ЗАСВОЇВ (-ЛА) 3–1 бали
			

§ 29. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ.

ПЕРЕКЛАД ТЕКСТІВ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

Вправа 176. I. Перекладіть (усно) текст українською мовою.
II. Переклад яких слів довелося шукати у словнику? Запишіть ці слова в зошит.

BISERICA NAȘTEREA DOMNULUI DIN BETLEEM

Biserica Nașterea Domnului din Betleem este unul dintre cele mai importante locuri creștine de închinare. Această biserică a fost ridicată pe locul peșterii în care S-a născut Mântuitorul Hristos. Biserica Nașterii Domnului din Țara Sfântă se află în partea de răsărit a orașului Betleem, la opt kilometri de orașul Ierusalim. Complexul ce o înconjoară, acoperind aproximativ 12.000 metri pătrați, include în afară de basilica propriu-zisă, o mănăstire ortodoxă, una catolică și una armeană.

În anul 326, Sfântul Împărat Constantin și maica sa, Sfânta Elena, au hotărât ridicarea unei biserici deasupra peșterii. Această primă biserică a Nașterii Domnului, închinată la data de 31 mai 339, era poziționată chiar deasupra peșterii. În centrul acesteia, o gaură largă de 4 metri, înconjurată cu o balustradă, oferea o privire de ansamblu a peșterii. Din această perioadă se păstrează încă bucăți impresionante și însemnate din mozaicul ce acoperea în întregime podeaua bisericii.

Biserica ridicată în perioada Sf. Constantin cel Mare a fost distrusă de către împăratul Iustinian în anul 530, pentru a putea ridica, în locul ei, o biserică mult mai încăpătoare. Biserica ridicată de împăratul Iustinian este cea care se vede și astăzi.

Lăcașul are trei altare: unul central și două mai mici aflate în absidele laterale. Din aceste abside se coboară în Peștera Nașterii Domnului, propriu-zis, o mică grotă naturală, situată chiar sub altarul central.

Marele altar din capătul estic, alături de cel din partea sudică, aparține grecilor. Altarul principal înfățișează ochilor un frumos iconostas ortodox. Catapeteasma este împodobită cu îngeri, icoane și candelaurite.

În partea nordică a marelui altar se află altarul armean al celor Trei Regi, închinat celor trei Magi care și-au legat caii în apropiere. Armenii mai au un altar și absidă nordică, închinat de astă dată Fecioarei Maria.

...Steaua de argint incrustată în piatră marchează chiar locul în care a fost ieslea lui Hristos. Inscripția în limba latină de pe marginea stelei de argint spune următoarele: «Hic de Virgine Maria Jesus Christus natus est» (*«Aici a născut Fecioara Maria pe Isus Hristos»*).

Вправа 177. Напишіть українською мовою стислий переклад тексту з попередньої вправи.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **відтворювати** відомості про безсполучникові складні речення;
- **розпізнавати** безсполучникові складні речення в тексті;
- **визначати** смислові відношення (однотипні, різнотипні) між частинами безсполучникового складного речення;
- **правильно використовувати** безсполучникові речення в мовленні; дотримуватися правильної інтонації;
- **обґрунтовувати** вживання розділових знаків за допомогою пунктуаційних правил, **правильно ставити** розділові знаки між частинами безсполучникового складного речення;
- **знаходити й виправляти** помилки на вивчені правила.

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою. Поясніть свій вибір.

1 – Я з радістю сприймаю все нове.

2 – Усе нове мене лякає.

3 – Мені треба добре попрацювати, щоб зрозуміти нову тему.

4 – Сподіваюся, що не все так складно, як здається.

5 – Якщо я чогось і не знатиму, завжди є поряд учитель/учителька, який/яка допоможе.

§ 30. БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. СМИСЛОВІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ЧАСТИНАМИ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Вправа 178. І. Прочитайте уважно текст. З'ясуйте, до якого типу мовлення та стилю він належить. Доведіть свою думку. **ІІ.** Усно назвіть у ньому складні безсполучникові речення.

ЗАМОК ПАЛАНОК

У південно-західній частині Мукачєва стоїть Мукачєвський замок, одна з найцінніших історичних і воєнно-архітектурних пам'яток Закарпаття XIV–XVII століть. Точна дата заснування замку невідома, але в документах, які даються XI століттям, він уже згадується.

Із 1396 по 1414 рік замком володів Подільський князь Федір Корятович II. Він значно розбудував і укріпив замок, перетворив його на свою резиденцію. Тоді ж у скелястій горі був вирубаний 85-метровий колодязь. Протягом XV–XVI століть замок побував у руках багатьох володарів, які його розбудовували та укріплювали. У цей час в оборонній системі замку було 14 веж, а у верхній частині був великий палац.

У 1567 році Мукачєвський замок взяв у облогу Лазарус фон Швенді.

Мукачєвський замок належав графу Миколаю Естергазі, який отримав його через одруження з Урсулою Дерсффі. У 1622 році за умовами Микульської угоди Мукачєвський замок перейшов у володіння Габора Бетлена. Семигородський князь Юрій I Ракоці (Рагоцький) відвоював Мукачєвський замок в угорської родини Естергазі. Відтоді замок перебував у володінні родини Ракоці (Рагоцьких).

У 1633 році Мукачєвський замок придбав Трансільванський князь Юрій I Ракоці з правом успадкування. Князі династії Ракоці перетворили замок у столицю свого князівства і володіли ним до 1711 року. Після смерті Юрія I Ракоці 1648 року його дружина Жужана Лорантфі продовжила реконструкцію замку і спорудила ще дві тераси – Середню і Нижню, а також зовнішнє оборонне кільце. У 1649 р. в замку побували посланці гетьмана Богдана Хмельниць-

кого, які вели переговори з Юрієм II Ракоці про спільні дії проти Польщі.

З 1685 по 1688 рік замок пережив одну з найбільших облог, яку здійснили війська австрійського імператора. Оборonoю замку керувала вдова князя Ференца I Ракоці Ілона Зріні. Захоплений замок австрійці реконструювали, перетворивши на найсильнішу фортецю на сході Австрійської імперії. Нині в Мукачівському замку розміщений історичний музей (*З путівника*).

Замок Паланок

Складним безсполучниковим реченням (*juxtapunerea*) називаємо таке складне речення, частини якого поєднані між собою лише за допомогою інтонації – без сполучників і сполучних слів. Наприклад: 1. Колихає жита вітерець над Дніпром¹, вдалину лине пісня дзвінка² (*П. Тичина*). 2. Хочеш бути щасливим усе життя¹ – будь чесною людиною² (*М. Стельмах*). 3. Так, вірю я¹: тут буде місто (*Г. Тарасюк*).

Між частинами безсполучникового складного речення встановлюються смислові відношення, що залежать від змісту й передаються інтонацією. Ці відношення можуть бути подібні до відношень у складносурядному реченні або до відношень між головною та підрядною частинами складнопідрядного речення. Так, у першому реченні передаються відношення одночасності подій, подібно до складносурядного речення з єднальним сполуч-

ником **і**, порівн.: *Колихає жита вітерець над Дніпром, **і** вдалину лине пісня дзвінка.* У другому реченні змістом та інтонацією передані відношення умови, подібно до складнопідрядного речення умови, порівн.: **Якщо** хочеш бути щасливим усе життя, **(то)** будь чесною людиною. У третьому реченні передаються з'ясувальні відношення щодо слова *вірю* (у що саме?), подібно до складнопідрядного з'ясувального речення, порівн.: *Так, вірю я, **що** тут буде місто.*

Складні безсполучникові речення вважають окремим типом складних речень, а не складносурядним чи складнопідрядним з пропущеним сполучником. Сполучникові та безсполучникові складні речення вживають у мовленні паралельно, тому що вони є синонімічними. Це дає змогу урізноманітнити мову, будову фрази.

Вставити сполучник у складне безсполучникове речення не завжди можна, як також опустити сполучник у сполучниковому складному реченні, щоб перетворити його на безсполучникове. Порівн.: Бувають дивні на землі діла¹ – серед зими черешня зацвіла² (Д. Павличко). Глянув у вікно¹: нема вже дощу² (В. Близнець) – вставити будь-який сполучник на місці тире чи двокрапки у цих реченнях неможливо. Неможливо перетворити на безсполучникове і таке складнопідрядне речення: Які пишні села в цім краї бувають весною, коли зацвітуть садки! (І. Нечуй-Левицький).

На місці інтонаційної паузи між частинами складного безсполучникового речення ставимо відповідний розділовий знак: **кому, крапку з комою, двокрапку** чи **тире**.

Вправа 179. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. З'ясуйте за допомогою чого поєднуються у них частини, визначте (надпишіть) характер смислових зв'язків між цими частинами (подібні до складносурядних чи складнопідрядних). Значення незрозумілих слів знайдіть за допомогою словників або пошукової системи «Google».

1. Не видумуйте муки і драми, не видавлюйте з себе сліз, правді в очі дивіться прямо, не одводьте погляду вниз.
2. Геть із мулу якорі іржаві – нидіє на якорі душа.
3. Дар-

ма біситься злість ворожа, чорна – нічим не очорнить твоєї боротьби! 4. В хаті сонячний промінь косо на долівку ляга з вікна, твої чорні шовкові коси припорошила вже сивина... (За В. Симоненком). 5. У маскарад життя іди без маски, на торжище цинізмів і наруг виходь з ліхтарнею старої казки. 6. Сипле, сипле, сипле сніг, килим важче налягає, ... молодий огонь в душі меркне, слабне, погасає. 7. Годуй гадюку молоком – у неї буде більша їдь, роби добро лихому – він тебе вмотає гірше в сіть. 8. Не можу забути – не гоїться рана! (За І. Франком).

За характером смислових зв'язків між частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві групи:

а) з **однотипними (однорідними) частинами** (подібно до складносурядного речення);

б) із **неоднотипними (неоднорідними) частинами**, одна з яких пояснює іншу (подібно до складнопідрядного речення). Наприклад: 1) Гроза пройшла, зітхнули трави, квітки голівки підняли (Олександр Олесь). Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою (Т. Шевченко); 2) Раніше встанеш – більше зробиш (Народна творчість). Та знаю: мене колисала колиска (І. Драч).

Речення з **однорідними частинами** виражають такі смислові відношення:

1) **одночасності подій**: Вже засвітились у небі зорі, усе заснуло, заснуло й горе (Леся Українка);

2) **часової послідовності**: Несподівано заграв баян, потім на другому кінці площі відгукнулася весела пісня (В. Собко);

3) **зіставлення чи протиставлення подій**: По один бік жито шепоче тяжке, по другий бік льон гріє на сонці свої голівки (Г. Тютюнник). Інженером можна стати за п'ять років, учитися ж на людину треба все життя (В. Сухомлинський).

Складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами виражають відношення, подібні до складнопідрядних речень.

Складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами завжди мають лише дві частини, тоді як речення з однорідними частинами, які виражають одночасність подій або часову послідовність, можуть мати три чи більше частин.

Вправа 180. Визначте смислові відношення у складних безсполучникових реченнях. Укажіть речення з однорідними й неоднорідними частинами. Накресліть схеми до шести речень (речення оберіть на власний розсуд).

1. Правда як дерево: скільки не кидай у воду – зверху плаває (*Народна творчість*). 2. Дитині – тішитися, коневі – бігти (*Народна творчість*). 3. Вода тиха – людей топить (*Народна творчість*). 4. Щось в душі немовби обірвалось, щось в душі немовби одцвіло (*І. Гнатюк*). 5. Оживуть гетьмани в золотім жупані; прокинеться доля; козак заспіва... (*Т. Шевченко*). 6. Ти не любиш мене – вже нема повороту до раю (*Микола Вороний*). 7. Шити не вчитимешся – кравцем не станеш (*Народна творчість*). 8. Забудеш рідний край – тоді твій корінь всохне, вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш (*П. Тичина*). 9. Гірким би хліб наш був без сталі, без хліба – сталь була б крихка (*М. Подолян*). 10. А вчасно зібрав хліб – виграв (*З часопису*). 11. На годину спізнишся – за рік не здоженеш (*Народна творчість*).

Вправа 181. Спишіть і проаналізуйте складні безсполучникові речення, розподіливши їх на дві групи: 1) з однотипними (однорідними) частинами, синонімічними до складносурядних речень; 2) з неоднотипними (неоднорідними) частинами, синонімічними до складнопідрядних речень (завдання можна виконувати двома групами). Поясніть підстави розподілу.

1. Горі! Життя – єдина мить, для смерті ж – вічність ціла (*Олександр Олесь*). 2. З давніх-давен кажуть: життя прожити – не поле перейти (*М. Подолян*). 3. Відкрий квартиру – хай весна струмком легесеньким поллється (*П. Усенко*). 4. Любімо світ цей щохвилиний, він неповторний, як і ми (*А. Демиденко*). 5. Ти сьогодні спокійний: твоя доля – у долі Вітчизни (*М. Подолян*). 6. Шелестить пожовкле листя по діброві, гуляють хмари, сонце спить (*Т. Шевченко*).

7. Стоїш високо – не будь гордим. Стоїш низько – не гни-ся (*Народна творчість*). 8. У душі Оксен непокоївся: весна видалася засушливою* (*Г. Тютюнник*). 9. Була весна, море було спокійне й сине (*М. Коцюбинський*). 11. Облітають квіти, обриває вітер пелюстки печальні в синій тишині (*В. Симоненко*).

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Види	Смислові відношення	Приклади
3 однорідними частинами	одночасність подій	Вже <u>засвітилися</u> у небі зорі, <u>усе заснуло</u> , <u>заснуло</u> й <u>горе</u> (<i>Леся Українка</i>).
	часова послідовність	Несподівано <u>заграв</u> баян, потім на другому кінці <u>відгукнулася</u> весела <u>пісня</u> (<i>В. Собко</i>).
	зіставлення або протиставлення подій	По один бік <u>жито</u> <u>шепоче</u> тяжке, по другий бік <u>льон</u> <u>гріє</u> на сонці свої голівки (<i>Г. Тютюнник</i>). <u>Інженером можна стати</u> за п'ять років, <u>учитися</u> ж на людину <u>треба</u> все життя (<i>В. Сухомлинський</i>).
3 неоднорідними частинами	часові	<u>Приїхали</u> до лісу – <u>зійшло</u> <u>сонце</u> (<i>Г. Тютюнник</i>).
	умови	<u>Думай</u> перед весіллям – <u>не будеш задумуватися</u> після нього (<i>Народна творчість</i>).
	допустові	Вже <u>сивий</u> , як стебло полинне – <u>ти</u> для мене й досі <u>молодий</u> (<i>За Г. Тарасюк</i>).
	наслідку	<u>Не маю</u> <u>гріхів</u> потаємних – <u>відкрита</u> моя <u>душа</u> (<i>Л. Костенко</i>).
	з'ясувальні	Ну так <u>знай же</u> : <u>я</u> тебе давно <u>люблю</u> (<i>І. Цюпа</i>).
	міри та ступеня	<u>Мороз такий</u> – <u>ніхто</u> <u>не виткне носа</u> (<i>Л. Костенко</i>).
	причинові	<u>Не вчи</u> плавати шуку: <u>шука</u> <u>знає</u> цю науку (<i>Народна творчість</i>).

Завдання 182. Складіть безсполучникове складне речення за теоретичний матеріал з таблиці. Наве-

діть власні приклади речень до кожного смислового зв'язку між частинами безсполучникового складного речення.

Вправа 183. Розіграйте діалог на тему «Чому багато людей обирає професію юриста (програміста, економіста...), але з часом перестає її любити?». Використайте безсполучникові складні речення.

Вправа 184. І. Виберіть кожен по три речення. Визначте усно граматичні основи, укажіть кількість частин, з яких складається складне безсполучникове речення. Кожну частину (усно) проаналізуйте за схемою простого речення й за членами речення.

1. Ще не вмерла України і слава, і воля, ще нам, браття молодії, усміхнеться доля (*П. Чубинський*). 2. Митцю не треба нагород, його судьба нагородила (*Л. Костенко*). 3. Навчай інших – сам навчишся (*Народна творчість*). 4. Сушилося сіно в покосах, – світ сіном, здавалось, пропах! (*І. Нехода*). 5. Пам'ятається досі мені: квітла радість у хаті святкова... (*В. Забаштанський*). 6. Вже відтоді минуло стільки літ, я скуштував і радості, і скрути... (*С. Голованівський*).

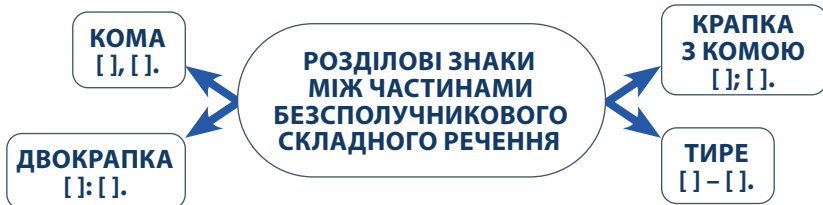

Вправа 185. Уявіть себе письменником/письменницею. Напишіть невеликий твір-фентезі «Людина майбутнього». У творі використайте безсполучникові складні речення.

§ 31. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У СКЛАДНОМУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ РЕЧЕННІ

Вправа 186. Розгляньте схему. Обґрунтуйте за схемою та теоретичним матеріалом, поданим після неї, уживання розділових знаків у безсполучниковому складному реченні.

Між частинами складного безсполучникового речення ставимо **кому, тире, двокрапку** та **крапку з комою**.

1. **Кому** у складному безсполучниковому реченні ставимо при перелічувальній інтонації для зв'язку граматично рівноправних частин (здебільшого в реченнях з однотипними частинами). Наприклад: Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (*Народна творчість*). Ти милуєшся новою річчю, вона тебе радує, веселить твоє серце (*М. Чабанівський*). Кому ставимо і при зіставній, спокійній інтонації, як-от: Слово – вітер, письмо – ґрунт. Від гніву старієш, від сміху молодієш. Лагідні слова роблять приятелів, гострі слова – затятих* ворогів (*Народна творчість*).

2. **Крапку з комою** ставимо тоді, коли потрібно передати більш тривалу паузу. Наприклад, коли у складному безсполучниковому реченні є три і більше частини, які за змістом менш пов'язані між собою, або коли в середині окремих частин є свої розділові знаки, як-от: У гаю, гаю вітру немає; місяць високо, зіроньки сяють (*Т. Шевченко*). Мжичка**; сніг лапатий*** летить, сирість проймає школярське тіло (*І. Сенченко*). Немає мудріших, ніж народ, учителів; у нього кожне слово – це перлина, це праця, це натхнення, це людина (*М. Рильський*).

Іноді крапку з комою ставимо й тоді, коли в складному безсполучниковому реченні є лише дві частини, за змістом віддалені одна від одної, як-от: Біліє місяць; люди сплять (*Т. Шевченко*).

3. **Двокрапку** між частинами складного безсполучникового речення ставимо в таких випадках:

а) якщо в другій частині вказано на причину того, про що розповідається в першій (у такому разі перед другою частиною можна поставити запитання **чому?** і вжити (умовно) сполучник **бо**), наприклад: Нагорний мовчить:

* *Затятий* – упертий.

** *Мжичка* – дрібний, густий дощ; мряка.

*** *Лапатий* – густий, із великими сніжинками.

видно збирається з думками (*К. Гордієнко*). Гордість западає в душу: дочка сіяла (*К. Гордієнко*);

б) якщо друга частина з'ясовує зміст якогось слова в першій частині (до другої частини можна поставити запитання **що саме? який саме? як саме?** і подібні), наприклад: Бачу здалека: (*що саме?*) хвиля іскриста грає на синьому морі (*Леся Українка*). Наді мною твориться диво: (*яке саме?*) хтось невидимим смичком провів по синьому небу (*М. Коцюбинський*). Ріс він, як то кажуть, як горох при дорозі: (*як саме?*) на нього ніхто зі старших не звертав уваги (*І. Сенченко*).

Інтонація таких безсполучникових речень – пояснювальна.

4. Тире між частинами складного безсполучникового речення ставимо в таких випадках:

а) якщо друга частина виражає наслідок того, про що повідомляється у першій частині (до неї можна поставити запитання **і який наслідок? і що це означає?**), наприклад: У товаристві лад (*і що це означає?*) – усяк тому радіє (*Л. Глібов*). Не буде птахів (*і який буде наслідок?*) – серце людське стане черствим (*М. Стельмах*);

б) якщо перша частина вказує на час або умову того, про що говориться в другій (перед першою частиною, як правило, можна умовно поставити сполучники **якщо, коли**), наприклад: (*Якщо*) Здобудеш освіту – побачиш більше світу (*Народна творчість*). (*Коли*) Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (*Народна творчість*);

в) якщо зміст обох частин протиставляється (між ними умовно можна вставити сполучник **а**), наприклад: Летять хвилини – (*а*) я не прислухаюсь (*Леся Українка*). Не русалонька блукає – (*а*) то дівчина ходить (*Т. Шевченко*);

г) коли в складному безсполучниковому реченні зображається швидка зміна подій, часто несподівана, якот: Відчинила двері – вітер як дмухне (*Марко Вовчок*).

Тире ставимо при виразній інтонації зіставлення (протиставлення).

Вправа 187. Спишіть речення, встановіть смислові відношення між їх частинами, визначте тип інтонації. Усно обґрунтуйте вживання двокрапки у кожному конкретному випадку.

1. Такий наш Йосип: нема й не просить (*Народна творчість*). 2. Стало відомо: старші учні гімназії організували літературний гурток (*З часопису*). 3. Дбайте про нове устаткування: на старих машинах не розбагатієш (*З часопису*). 4. Шукали Олену і не знайшли: в той день її не було в Замисловичах (*В. Земляк*). 5. Іван знав одне: йому потрібно туди, до танків (*Ю. Мушкетик*). 6. З виразу схвильованого обличчя зрозуміло було: стара жінка була невимовно рада землякам (*І. Цюпа*).

Розділовий знак	Правило	Приклад
кома	якщо між семантично щільно пов'язаними складовими (предикативними) частинами безсполучникових речень з однотипними частинами існує зв'язок одночасності перелічуваних явищ, часової послідовності дій, переліку дій	<i>Сховалося сонце, згусли тіні, нависло небо над ставком (Т. Шевченко.)</i>
крапка з комою	коли предикативні частини речень з однотипними частинами мають відносну самостійність (цілком можуть бути вжиті як самостійне просте речення) і в своєму складі уже мають коми	<i>Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором; висока трава починає гнутись, хилитись, поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіва своє пекуче, іскристе проміння (Панас Мирний).</i>

двокрапка	у реченнях з різнотипними частинами, коли між цими частинами існують означальні, з'ясувальні або причинні смислові зв'язки	<i>Вірив ти: народ твій буде першим з перших на весь світ (П. Тичина).</i>
тире	а) у реченнях з однотипними частинами із зіставно-протиставними зв'язками між їх складовими частинами; б) у реченнях з різнотипними частинами, які виражають часові, умовні, наслідкові, порівняльні смислові зв'язки	<i>Защебетав соловейко – пішла луна гаєм (Т. Шевченко). Як тільки займеться десь небо – з другого боку встає раз червоний туман і розгортає небо (М. Коцюбинський).</i>

Вправа 188. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи, визначте тип інтонації. Усно обґрунтуйте вживання тире в кожному конкретному випадку.

1. Глянув – нікого немає (*І. Драч*). 2. Зросив дощик, пригріло сонечко – рослина аж бринить (*К. Гордієнко*). 3. Стихла пісня – тихо стало над степом (*С. Скляренко*). 4. Гляне Тихін – кидає в жар дівчину (*К. Гордієнко*). 5. Захочеш – навчу тебе свого ремесла (*А. Шиян*). 6. Вкусиш гіркого – пізнаєш ціну солодкого. 7. Землі кланяйся низько – до хліба будеш близько. 8. Не візьмешся за роботу – сама робота не зробиться. 9. Багато снігу – багато хліба. 10. Не вважай на врожай – усю землю засівай (*Народна творчість*). 11. Але сталося друге святонько – виряджав у світ мене батенько (*С. Руданський*). 12. Ідемо далі – картина одна (*М. Чернявський*).

Вправа 189. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Виконайте синтаксичний розбір речень, усно обґрунтуйте вживання розділових знаків у кожному реченні.

1. Легко втратити тяжко заробити. 2. Поспішиш людей насмішиш. 3. Не шукай зайця в гущавині він сидить на узліссі (*Народна творчість*). 4. Розтанули сніги збігли

струмки й струмочки (Ю. Збанацький). 5. Нічого не забути нам до скону* плита людської пам'яті важка (П. Перебийніс). 7. Навкруги тиша скрізь ясно з поля вітерець віє з гаїв холодок дише (Марко Вовчок). 8 Не щебечи соловейку під вікном близенько не щебечи малюсенький на зорі раненько (В. Забіла). 9. Надворі було темно нещодавно зайшов місяць (В. Козаченко).

Вправа 190. I. Спишіть складні безсполучникові речення, розставляючи розділові знаки. Усно поясніть вибір коми, крапки з комою, двокрапки та тире. **II.** Скажіть, як ви розумієте зміст вислову Ірини Вільде (речення 8).

1. Не спіши язиком квапся ділом. 2. Прийде година до-
стигне калина. 3. Я запитував про рибу ти відповідаєш про
раки. 4. Днем раніше посієш на тиждень скоріше збереш.
5. Є хліб солі нема є сіль хліба нема (Народна творчість).
6. Сідало сонце людей на пляжі поменшало від купців сла-
лися довгі тіні (І. Сенченко). 7. Катюша не раз говорила нам
правди не бояться лише сильні (М. Чабанівський). 8. По-
рівнювати чистоту душі з білизною снігу досить ризиковано
надто багато сажі у повітрі (Ірина Вільде).

Вправа 191. Складіть по два речення до кожної зі схем. Зробіть їх повний синтаксичний аналіз.

1. [], []. 2. [], [], []. 3. []: []. 4. []; []. 5. [] – [].

§ 32. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ІНТОНАЦІЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Вправа 192. Розгляньте таблицю «Інтонація в безсполучниковому складному реченні». Обґрунтуйте, яка інтонація характерна для кожного розділового знака.

* До скону (присл.) – до загину, до смерті, до самого кінця.

Інтонація в безсполучниковому складному реченні

Вид інтонації/ розділовий знак	Особливості інтонації	Приклади
Перелічувальна інтонація [, [].	Незначна пауза між частинами, яку вимовляємо з піднесенням голосу й невеликим спадом перед паузою. Виражає логічну однорідність (одночасність, послідовність) і використовується здебільшого в безсполучникових реченнях, синонімічних зі складносурядними.	Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (<i>Народна творчість</i>).
Тривала (подовжена) пауза [; [].	Тривала пауза між частинами безсполучникового складного речення.	Немає мудріших, ніж народ, учителів; у нього кожне слово – це перлина, це праця, це натхнення, це людина (<i>М. Рильський</i>).
Пояснювальна інтонація [: [].	Виражає причинові, з'ясувальні, пояснювальні відношення. Характеризується виразною вичікувальною паузою перед тією частиною, що пояснюється. Другу частину вимовляємо звичайним або швидким темпом.	Умовк кобзар сумуючи: щось руки не грають (<i>Т. Шевченко</i>).

Інтонація зіставлення (протиставлення) [] – [].	Характеризується виразною паузою між частинами, першу з яких вимовляємо з підвищеною інтонацією, а другу – зі зниженою. Однаковий логічний наголос робимо на словах, які зіставляємо (протиставляємо).	Подивилась ясно – заспівали скрипки (П. Тичина).
--	--	--

Вправа 193. Прочитайте речення виразно, дотримуючись відповідних пауз і логічних наголосів. Укажіть тип інтонації у кожному безсполучниковому реченні (перелічувальна, зіставно-протиставна, з'ясувальна, пояснювальна, взаємозумовленості).

1. Сміле слово – то наші гармати, світлі вчинки – то наші мечі (П. Грабовський). 2. Вода боронить від огню живого, згорілу ж хату дарма поливати (Леся Українка). 3. При світлі волі всі краї хороші, всі води гідні відбивати, усі гаї подібні до Едему* (Леся Українка). 4. Забудеш товариша, зоставиш у біді – даремно ти на світ рождався (О. Довженко). 5. То – найважливіше: ти будь і дивись простовіч** (В. Державин). 6. Одне святе є в світі – кров людей хоробрих, одні живуть могили – вірних Батьківщині (Ю. Липа). 7. Я – вогонь, я – вихор (Олена Теліга). 8. Держава не твориться в будуччині, держава будується нині (Олег Ольжич). 9. Мова – перша зброя в боротьбі: виживе мова – виживе й Вітчизна (О. Ільченко).

Схема розбору складного безсполучникового речення

1. Зі скількох частин складається?
2. З однорідними чи з неоднорідними частинами?
3. Які відношення між частинами?
4. Пояснити розділові знаки.

* Еде́м – рай.

** Простові́ч – прямо у вічі.

Вправа 194. I. Прочитайте речення вголос, правильно інтонуючи їх. **II.** Спишіть складні безсполучникові речення з однорідними та неоднорідними частинами. Визначте смислові відношення між ними (єднальні – одночасності подій чи часової послідовності; зіставні чи протиставні). Розставте пропущені розділові знаки й усно поясніть їх. Зробіть повний синтаксичний розбір речень.

1. Десь на краю села дівчата співали веснянок гомоніли й галасували діти (С. Васильченко). 2. Двері рипнули з'явився батько (М. Коцюбинський). 3. Говорю до неї мовчить (С. Васильченко). 4. Хмарки біжать милуюся (П. Тичина). 5. Зайця ноги носять вовка зуби годують (Народна творчість). 6. Я до моря вийшов рано море спить (Д. Павличко). 7. Хлібу потрібна міра грошам – рахунок (Народна творчість). 8. Лінивий двічі ходить скупий двічі платить (Народна творчість). 9. Журавлі прилетіли весну принесли (Народна творчість).

Вправа 195. I. Прочитайте речення вголос, правильно інтонуючи кожне з них. **II.** Спишіть складні безсполучникові речення з неоднорідними частинами. Визначте смислові відношення між ними: часові, умови, наслідку, допустові, причинові. Розставте пропущені розділові знаки й поясніть їх. Назвіть речення, у якому ти ре ставимо між підметом і присудком.

Зразок. Хочеш юшки – налови риби і додай петрушки. Смислові відношення умови: // Якщо хочеш юшки, то налови риби і додай петрушки. Лінощі не швидко йдуть – злидні їх наздоженуть. Смислові відношення наслідку: // Лінощі не швидко йдуть, так що злидні їх наздоженуть.

1. У дні сівби одна турбота не спинилася б робота. 2. Жито дозріло пора до діла. 3. За двома зайцями поженешся жодного не спіймаєш. 4. До часу глечик воду носить прийде пора він із двора. 5. Не настане весна дерево не розквітне. 6. Життя як стерня не пройдеши, ноги не вколовши. 7. Ідеш в гостину бери хліб у торбину. 8. Хліб дозріває землероб не гуляє. 9. Хочеш стати заможним будь у праці проворним (Народна творчість).

Вправа 196. Напишіть короткий репортаж про людину, яку ви вважаєте взірцем інтелігентності з поясненням, які чесноти цієї особи є, на вашу думку, найціннішими для суспільства. Використайте в репортажі безсполучникові складні речення.

§ 33. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

СИНОНІМІЯ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ, СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ЗІ СПОЛУЧНИКАМИ І БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ

Вправа 197. Із простих, складнопідрядних і складносурядних речень утворіть складні безсполучникові й запишіть їх. Усно поясніть розділові знаки.

1. Сідало за обрій сонце. Надходив вечір. 2. Мало прожити життя. Треба життя зрозуміти. 3. Гості посідали й поставали крúгом, і бандуристи вдарили в струни. 4. Хотів би я знати, чи чули ви гру на бандурі? 5. Якщо хочеш їсти калачі, то не вилежуйсь на печі. 6. Відразу видно, чи добре ти працював, чи ні. 7. Уперше їх уста зустрілись, і очі в очі подивились. 8. Є дивний час, коли не відчуваєш ні вічності, ні миті. 9. В народі кажуть, що любов сліпа. 10. Це корисний напій із трав, тому випий замість ліків. 11. Якщо не вмієш, то тебе навчать. 12. Українська пісня знаменита своєю винятковою мистецькою красою, яка впливає з гармонійного поєднання слів і чарівної мелодії.

Синонімічними називають взаємозамінні речення, тобто такі, що виражають однаковий зміст. Синонімічними є складносурядні та безсполучникові речення з однорідними відношеннями; складнопідрядні реченнями та безсполучникові речення з неоднорідними відношеннями.

Синонімічними є також складнопідрядні речення з підрядною означальною частиною та прості речення з відокремленими означеннями, вираженими дієприкметниковими зворотами.

Щоб замінити підрядну означальну частину речення дієприкметниковим зворотом, треба опустити сполучне слово; дієслово (теперішнього або минулого часу) заміни-

ти дієприкметником того ж самого часу та виду; дієприкметник узгодити в роді, числі та відмінку з тим словом, до якого він належить.

Складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною	Просте речення з відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом
<i>Кінь, якого налякала грому- виця, тихо заіржав. Рівно й спокійно дихає земля, яку стомило літо. Ми йшли полями, що їх зали- ли весняні води.</i>	<i>Кінь, наляканий громови- цею, тихо заіржав. Земля, стомлена літом, ди- хає рівно й спокійно. Ми йшли полями, залитими весняними водами.</i>

Замінити підрядну означальну частину дієприкметни-
ковим зворотом можна не завжди, а лише в тих випадках,
коли сполучні слова **який** або **що** стоять у називному чи
знахідному відмінках без прийменника, а також коли від
дієслова-присудка можливо утворити дієприкметникову
форму. Наприклад: Збережи назавжди рушник, **що** вишили
маміні руки. – Збережи назавжди рушник, вишитий мамі-
ними руками. Але: Не зрадь дороги, **що** веде додому (заміна
неможлива).

Синонімічними вважаються також складнопідрядні
обставинні речення (часові, умови, причини, допустові)
з простими, ускладненими відокремленими обставина-
ми, вираженими дієприслівниковими зворотами.

Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною	Просте речення з відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом
Чоловік аж посміхнувся, оскільки побачив таке ви- довисько (складнопідрядне причини).	Чоловік аж посміхнувся, <u>ви-</u> <u>разно побачивши таке видо-</u> <u>висько</u> (М. Стельмах).

Складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною	Просте речення з відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом
<p><i>Якщо ворог нестиме смерть, то сам її зустріне (складнопідрядне умови).</i></p> <p><i>Після того як почистили зброю, бійці лягають спати (складнопідрядне часу).</i></p> <p><i>Хоч Сергій одержав завдання найпізніше, він виконав його одним із перших (складнопідрядне допустове).</i></p>	<p><i><u>Смерть несуци</u>, ворог сам зустріне смерть (За М. Рильським).</i></p> <p><i><u>Почистивши зброю</u>, бійці лягають спати (Олесь Гончар).</i></p> <p><i><u>Одержавши завдання найпізніше</u>, Сергій виконав його одним із перших.</i></p>

Отже, дієприслівниковий зворот можна замінити відповідною підрядною частиною та навпаки – підрядну частину дієприслівниковим зворотом. При заміні підрядної обставинної частини складного речення сполучник підрядного речення треба опустити, а дієслово-присудок замінити дієприслівником того ж самого виду; підмет або опустити, або перенести в головну частину, якщо він був виражений займенником 3-ї особи (див. наведені приклади).

Замінити дієприслівникові звороти підрядними частинами можна не завжди, а лише в тих випадках, коли в головній і підрядній частинах ужито той самий підмет. Наприклад: *Повернувшись зі школи, я не застав мами вдома.* – **Коли** я повернувся зі школи, мами вдома не застав.

Вправа 198. Зі складних безсполучникових речень утворіть складнопідрядні та складносурядні й запишіть їх. Усно поясніть розділові знаки.

1. Ще сонячні промені сплять – досвітні вогні вже горять (Леся Українка).
2. Гаї шумлять – я слухаю (П. Тичина).
3. Завжди буває потім легко сказати: краще потрібно було зробити так, а не так.
4. Дмитро відчув: сталося щось незви-

чайне (М. Стельмах). 5. Глянув перед собою – серце його похололо: та сама панночка з чарівними очима прямо йшла на нього (С. Васильченко). 6. Посадили Мелашку вечеряти – вона й ложки не вмочила (І. Нечуй-Левицький). 7. Рипнули двері, в хату увійшла молода дівчина (І. Нечуй-Левицький). 8. Смутні осінні дні минали, прийшли морози, випав сніг (С. Васильченко). 9. Уявіть собі таку картину: сидите ви над ставком рано-вранці (Остан Вишня).

Вправа 199. Спишіть речення, визначте їх тип. Усно перетворіть наведені складнопідрядні речення на прості, ускладнені відокремленими членами.

Зразок: Хоч Миколка був наймолодшим у команді, він не втрачав надії на перемогу – речення складнопідрядне (2 – головне, 1 – підрядне), з підрядною допустовою частиною (відповідає на запитання *незважаючи на що?*). Усно перетворення: // Миколка, наймолодший у команді, не втрачав надії на перемогу – речення просте, ускладнене відокремленим означенням.

1. Хоч Миколка був наймолодшим у команді, він не втрачав надії на перемогу. 2. Поля, що їх пробудило від сну зимове сонце, злегка парували. 3. Мені зігрівав руку теплий кусень хліба, що я взяла з рук мами. 4. Хижак, якого сполохало світло автомобіля, дивився просто на нас. 5. Через те, що Наталя добре знала історію, вона непогано орієнтувалася і в подіях сучасності. 6. Якщо раз почав справу, доведи її до кінця.

Вправа 200. Спишіть прості речення, підкресливши граматичні основи. Подумайте над тим, як би зміст цього речення передати (усно) складнопідрядним реченням.

Зразок: Скажена собака і свого хазяїна кусає. – Якщо собака скажена, то і свого хазяїна кусає (складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною умови). – Собака і свого хазяїна кусає, тому що вона скажена (складнопідрядне речення з підрядною обставинною частиною причини).

1. Старого вола не навчиш орати. 2. Старого лиса не заманиш у пастку. 3. У веселій хаті – веселі й люди. 4. У вед-

межому барлозі жолудів не збирають. 5. Добра робота і старого бадьорить. 6. Дощовий день – орачеві свято. 7. Роботящий людині безділля – мука. 8. Слухняному синові батьків наказ – найлегша ноша. 9. Після дощу парасолька уже не потрібна. 10. Одинокому всяка дорога довга (*Народна творчість*).

Вправа 201. Зробіть повний синтаксичний розбір кожного речення (спочатку за схемою розбору складного речення, а потім кожную частину складного речення – за схемою синтаксичного розбору простого речення). (Працюють три групи).

I. 1. Щоб зібрати чайну ложку меду, бджілці треба облетіти п'ятдесят тисяч квітів. **2.** Як не любить той край, де вперше ти побачив солодкий дивний світ, що ми звемо життям! (*В. Сосюра*). **3.** Я кожен раз хвилююся, коли в село своє здалека приїжджаю (*М. Бакай*).

II. 1. Найщасливіша людина та, котра щедро і безкорисливо дарує щастя іншим (*Петро Панч*). **2.** Невесело в світі жити, як нема кого любити (*Народна творчість*). **3.** Ледар ховається від роботи, як пес від мух (*Народна творчість*).

III. 1. Зараз Василь із сумом пригадував, скільки важливого він забув сказати (*Ю. Яновський*). **2.** Хто шукає приятелів бездоганних, той ніяких не має (*А. Кримський*). **3.** Не кидай слів дарма на вітер, бо їх ніколи не збереш (*М. Бакай*).

Вправа 202. Напишіть власне висловлення з теми «Багатоголоса моя Україна». Використайте у творі прості ускладнені речення та складні (складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові).

1. Які складні речення називаємо безсполучниковими?
2. На які види поділяємо безсполучникові складні речення?
3. Які розділові знаки можуть бути в безсполучниковому складному реченні. Наведіть приклади.
4. Якою є інтонація в безсполучниковому складному реченні з однорідними відношеннями?

5. Чи однаковою є інтонація в безсполучниковому реченні з неоднорідними частинами? Обґрунтуйте свою відповідь.

6. Наведіть власні приклади безсполучникових складних речень, між частинами яких ставимо кому, тире, двокрапку, крапку з комою.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

І рівень

• *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*

1. Складне речення, частини якого поєднані між собою лише за допомогою інтонації – без сполучників і сполучних слів, називаємо складним безсполучниковим.

Так чи ні.

2. Безсполучникові складні речення з однорідними частинами є синтаксично рівноправними. Ці речення співвідносні зі складносурядними реченнями.

Так чи ні.

3. Нерідко безсполучниковим зв'язком об'єднуються кілька простих речень, між якими можуть існувати різні відношення.

Так чи ні.

4. Смислові відношення в безсполучниковому складному реченні, як і в сполучниковому, залежать від змісту простих речень – частин складного.

Так чи ні.

5. У складних безсполучникових реченнях на письмі інтонацію відображаємо за допомогою розділових знаків: коми, тире, крапки з комою, двокрапки.

Так чи ні.

6. Безсполучникові складні речення частіше вживаємо в розмовному, художньому та публіцистичному стилях, ніж у науковому й діловому.

Так чи ні.

II рівень

• Тести з вибором однієї правильної відповіді

1. Укажіть, на які види поділяються безсполучникові складні речення з однорідними частинами за характером їх смислових відношень

А зі значенням одночасності дій, явищ; послідовності дій, явищ; зіставлення (протиставлення) змісту одного речення іншому

Б зі значенням наслідку, причини, умови, часу, пояснення

В зі значенням одночасності дій, явищ; умови, часу, пояснення

Г зі значенням наслідку, причини, зіставлення (протиставлення) змісту речень

Д зі значенням послідовності дій, явищ, причини, умови, часу

2. Укажіть безсполучникове складне речення, в якому зміст обох частин протиставляється чи зіставляється

А Я поклала папір на коліно, я стривожені вірші пишу (*Л. Костенко*).

Б Голова дурна – ногам нема спокою (*Народна творчість*).

В Ще сонячні промені сплять – досвітні огні вже горять (*Леся Українка*).

Г Застигла динамітом буйна кров, застигли думи сиві, як зигзиці... (*І. Драч*).

Д Позбувся страху – маєш повну волю! (*В. Самійленко*).

3. Укажіть, яке складне речення не можна перебудувати на безсполучникове

А Чим розумний стидається, тим дурний величається (*Народна творчість*).

Б Не такий страшний чорт, як його малюють (*Народна творчість*).

В Брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся (*Народна творчість*).

Г Любов не пожежа, як займеться, то не погасиш (*Народна творчість*).

Д Як буде мудра голова, то знайдеться й булава (*Народна творчість*).

4. Укажіть правильне продовження такого твердження: «Двокрапку в безсполучниковому складному реченні ставимо, якщо...»

А друга частина пояснює зміст першої

Б перше просте речення вказує на умову дії, про яку йдеться в другому

В друга частина розкриває зміст першої

Г друга частина доповнює зміст першої

Д друга частина вказує на причину того, про що говориться в першій

5. Укажіть, яке речення відповідає схемі: [] : [], [] (розділові знаки пропущено)

А Спочатку примовкли коники тоді шелеснуло листя потім знову запала тиша (*Ю. Смолич*).

Б Сьогодні особливо звабно темніли на приполах оскубини гречки легка паморозь пирію стелилася у долинах молода конюшина між крячкуватих дубків кликала в лісосмугу (*В. Дрозд*).

В Збагни глибинно і затам з краплин утворюється море переростають в прикре горе помилки власного життя (*Д. Луценко*).

Г Розбився вал утихла буря більш валів не стало (*Леся Українка*).

Д Намучене серце бажало спочину давно у душі я спокою не чув (*Б. Грінченко*).

6. Пунктуаційних помилок не допущено у записі безсполучникового складного речення

А Мені чути – вночі хтось долівку гризе, хтось розхитує підпори, шарудить об корінь.

Б Мені чути: вночі хтось долівку гризе, хтось розхитує підпори, шарудить об корінь.

В Мені чути; вночі хтось долівку гризе – хтось розхитує підпори, шарудить об корінь.

Г Мені чути: вночі хтось долівку гризе – хтось розхитує підпори, шарудить об корінь.

Д Мені чути, вночі хтось долівку гризе, хтось розхитує підпори, шарудить об корінь (*П. Тичина*).

III рівень

• Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між безсполучниковим складним реченням і необхідним розділовим знаком між його частинами на місці ризику (окремі розділові знаки опущено)

Речення	Розділові знаки
1 Відшукавши Валерика, Данько пережив несподівану радість / Валерик теж був у хорі (<i>Олесь Гончар</i>).	А дві коми Б тире В двокрапка Г одна кома Г крапка з комою Д кома з тире
2 В мужика землянка вогка / в пана хата на помості (<i>Леся Українка</i>).	
3 За суздальцями йшли володимирці у високих гостроверхих залізних шоломах, у мідяно-червоних калантарях, з широкими мечами на поясах / коні у всіх були невеличкі, але жваві, широкогруді, твердокопиті (<i>П. Загребельний</i>).	
4 Проти місяця заблищали стремена / забряжчала зброя / під копитами м'яко застугоніла земля (<i>М. Стельмах</i>).	

2. Установіть відповідність між безсполучниковим складним реченням і його характеристикою

Речення	Характеристика
1 Любіть красу своєї мови, звучання слів і запах слів: це квітка ніжна і чудова коханих батьківських степів (<i>Т. Масенко</i>).	А безсполучникове складне речення з двома однорідними частинами Б безсполучникове складне речення, частини якого вказують на послідовність подій В безсполучникове складне речення, частини якого протиставляються
2 Літа орел, літа сизий попід небесами – гуля Максим, гуля батько степами-лісами (<i>Т. Шевченко</i>).	
3 Тут все говорить із прадавніх пір, тут вічність диха тихо серед	

Речення	Характеристика
гір, тут казка дійсністю стає... (<i>М. Вінграновський</i>).	Г безсполучникове складне речення з трьома однорідними частинами
4 Хмара виплакала сльози, ними вмилися гаї – сивувата димка й досі між деревами стоїть (<i>Б. Дегтярьов</i>).	Д друга частина речення розкриває, доповнює зміст першої

3. Установіть відповідність між схемами та безсполучниковими складними реченнями (розділові знаки пропущено)

Схема речення	Речення
1 [], [], [], [].	А Сам знаєш сім разів одміряй один раз одріж (<i>А. Шиян</i>).
2 [], [], [].	Б Заливається флейта трубить з переливами трубач рывкає бас гуде баритон (<i>Остан Вишня</i>).
3 [] – [].	В Темна ніч знялася розіслалася над землею із зеленої зробилася чорна одні верхів'я високого дерева ще горіли (<i>За Панасом Мирним</i>).
4 []: [], [].	Г Прокотився грім з розгоном грають блискавок шаблі пахне морем і озоном від прихилої землі (<i>М. Рильський</i>).
	Д І пригадалося йому дитинство над водами хиляться лози лелека пливе в висоті (<i>М. Рильський</i>).

IV рівень

• Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Народ – творець національної мови». Під час написання використовуйте вивчений матеріал із теми «Складне безсполучникове речення». Підтвердіть знання за допомогою підкреслених граматичних основ і надписів видів складних безсполучникових речень.

§ 34. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ. ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

Вправа 203. І. Послухайте уважно текст. Напишіть вибірковий письмовий переказ за текстом наукового стилю.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

У IV–III тисячоліттях до нашої ери досягли значного розвитку хліборобські племена Правобережної України та Молдови. Культура цих стародавніх хліборобів відома нам під назвою трипільської (за назвою селища Трипілля на Київщині). Її відкрив 1893 року український археолог Вікентій Хвойка (1850–1914), який досліджував скіфські городища. Справжню сенсацію у світі викликали знайдені гончарні вироби трипільців.

Науковці знайшли понад тисячу трипільських поселень, серед них і в басейні Дністра, на території сучасної Тернопільської області. Культура трипільців була дуже схожа на культуру Кукутені, що існувала на території сучасної Румунії (назва походить від сучасного села Кукутені, де цю культуру досліджено вперше).

У трипільців основою суспільного ладу були родові традиції. Великі сім'ї об'єднувалися в роди, а роди, своєю чергою, – у племена. У поселеннях жили вихідці з різних родів, оскільки шлюби між членами одного роду були заборонені. На думку істориків, на чолі племені стояв старійшина, який керував суспільним і господарським життям трипільців.

Основним заняттям трипільців було землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, просо, коноплі, бобові культури. Землю орали дерев'яним ралом, використовуючи волів. Крім хліборобства, трипільці знали й скотарство (розводили велику

й дрібну рогату худобу, коней тощо). Трипільці обробляли шкури тварин, прали, ткали, виготовляли одяг і взуття. Особливо великої майстерності досягли трипільці в гончарстві, у виготовленні глиняного посуду. Вони залишили унікальну мальовану кераміку з використанням червоних, чорних і жовтих фарб.

Висока культура хліборобів-гончарів проіснувала 15 століть.

На трипільських стоянках були знайдені моделі жител, фігурки тварин, жіночі статуетки. У трипільців існував культ бика (символізував сонце і чоловічу силу) та змія (символ охоронця дому). Причини зникнення трипільської культури на рубежі II тис. до н. е. остаточно не з'ясовані. За однією з версій, вона зникла під тиском войовничих кочівників (*З підручника*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. На який історичний період припадає трипільська культура?

2. Чому цю культуру так називають?

3. Хто першим відкрив і дослідив пам'ятки цієї культури?

4. Як одружувалися трипільці: члени одного чи різних родів?

5. Що було знайдено на трипільських стоянках?

6. Яка існує версія про причини зникнення трипільської культури?

7. Де розселялися трипільські племена?

8. На яку культуру схожа культура трипільців?

9. Яким був у них суспільний лад?

10. Якими були їх господарське життя і побут?

11. Якими були гончарні вироби трипільців?

12. Які символи зображували трипільці на предметах побуту?

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **відтворювати** відомості про складні речення з різними видами зв'язку;
- **розпізнавати** складні речення з різними видами зв'язку в тексті;
- **правильно використовувати** складні речення з різними видами зв'язку у мовленні;
- **обґрунтовувати** вживання розділових знаків у цих реченнях;
- **правильно ставити** в них розділові знаки, знаходити й виправляти в чиемусь і своєму текстах помилки на вивчені правила;
- **робити** синтаксичний розбір речень різних видів.

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою. Поясніть свій вибір.

1 – Я з радістю сприймаю все нове.

2 – Усе нове мене лякає.

3 – Мені треба добре попрацювати, щоб зрозуміти нову тему.

4 – Сподіваюся, що не все так складно, як здається.

5 – Якщо я чогось і не знатиму, завжди є поряд учитель/учителька, який/яка допоможе.

§ 35. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ СПОЛУЧНИКОВОГО І БЕЗСПОЛУЧНИКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ

Вправа 204. І. Прочитайте виразно вірші Миколи Бакая та Євгена Летука, визначте основну ідею кожного твору. **ІІ.** Знайдіть у цих поезіях речення з різними типами зв'язку.

ОДНА БАТЬКІВЩИНА

Одна Батьківщина, і двох не буває,
місця, де вродилися, завжди святі.
Хто рідну оселю свою забуває,
той долі не знайде в житті.
Чи можна забути ту пісню, що мати
співала малому, коли засинав?

Чи можна забути ту стежку до хати,
що босим колись протоптав?
У рідному краї і серце співає,
і сонце, і зорі мелодії тчуть,
у рідному краї і небо безкрає,
потoki, мов струни, течуть.
Тут кожна билинка і кожна травинка
вигойдують мрії на теплих вітрах,
під вікнами мальви, в гаю материнка,
оспівані щедро в піснях.
Тут мамина пісня лунає і нині –
її підхопили поля і гаї,
її вечорами по всій Україні
співають в садах солов'ї.
І я припадаю до неї вустами,
як спраглий у спеку – до лона води.
Без рідної мови, без пісні, без мами
збідніє земля назавжди...

М. Бакай

ЖУРАВЛІ

В осіннім небі журавлі курличуть,
і голос їхній ледве чуť з імлі,
але мене вони в чужі краї не кличуть:

вони б самі за море не летіли,
вони б самі на рідну землю сіли,
якби людьми були.

Є. Летюк

Крім сполучникових складних речень (складносурядних і складнопідрядних) і складних безсполучникових речень окремий різновид становлять складні речення з різними видами синтаксичного зв'язку. Їх ще називають **складними синтаксичними конструкціями**.

Складні синтаксичні конструкції поділяють на два різновиди:

- 1) складні речення з сурядним і підрядним зв'язком;
- 2) складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

1. Складні речення з сурядним і підрядним зв'язком – це такі речення, які складаються з трьох і більше частин, поєднаних сполучниками сурядності, підрядності та сполучними словами. Наприклад, декілька частин, з'єднаних сурядним зв'язком, можуть мати ще й підрядну частину, як-от: Спустився вечір, **і** одразу похолоднішало, **хоч** удень була нестерпна спека (*Олесь Гончар*). **Коли** він торкався смичком до струн скрипки, все на світі зникало **і** залишалася тільки музика (*В. Собко*).

У реченні з сурядним і підрядним зв'язком може бути декілька підрядних частин, наприклад: Жити серед людей – все одно що ходити в казковому саду¹, **де** навколо тебе найтонші пелюстки квітів з тремтячими краплинками роси², **і** треба так іти і так доторкуватися до квітів³, **щоб** не впала жодна крапля⁴ (*В. Сухомлинський*).

Це речення складається з чотирьох частин: перша і друга, третя і четверта частини пов'язані між собою підрядним зв'язком, друга і третя – сурядним.

Лінійну схему цього речення можна зобразити так:

[1], (де 2), і [3], щоб (4).

2. Складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Складні речення з комбінова-

ним сполучниковим і безсполучниковим зв'язком бувають трьох різновидів:

а) складні речення з сурядним і безсполучниковим зв'язком, наприклад: Здається, в Англії існує такий звичай¹: гість може зникнути непомітно, не прощаючись², і на нього ніхто не образиться³ (*Л. Дмитерко*).

Лінійна схема: [1]: [2], і [3].

б) складні речення з підрядним і безсполучниковим зв'язком, наприклад: Не вмирає наша слава¹, не вмирає наша честь², бо живе в нас сила жвава³, бо робітники в нас єсть⁴ (*В. Самійленко*).

Лінійна схема: [1], [2], бо (3), бо (4).

в) складні речення з сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком, наприклад: Багато сходив я стежок і доріг¹, подій пережив я багато², та серце жагує я й вірне зберіг³, щоб чесно сьогодні ступить на поріг старої батьківської хати⁴ (*М. Марфієвич*).

Лінійна схема: [1], [2], та [3], щоб (4).

Вправа 205. Прочитайте складні речення з сурядним і підрядним зв'язком. Визначте (усно) кількість частин, з яких вони складаються, і засоби зв'язку між ними. Складіть лінійні схеми трьох обраних вами речень.

1. Річка, що трохи вище від мосту впадала на тому боці в Дунай, називалася по-грецькому Пюретом, по-скіфському ж Поратою, або Сильною, а плем'я, що жило в верхів'ях річки, казало на неї Прут (*І. Білик*). 2. Нова доба над нами розквіта, та слава Лесі вічно з нами буде, як меч проти неправди і облуди, в борні за правду зброя золота (*М. Рильський*). 3. Пише брат мені з села, що трава вже поросла, та північний вітровий холодить листочки їй (*О. Луній*). 4. Слід на землі лишити кожен хоче, та справа в тому, що воно за слід?! (*М. Сингаївський*). 5. Літа минають за літами, та знову пам'ять поверта оту хвилину біля мами, яка навіки золота (*Л. Талалай*).

Вправа 206. I. Прочитайте складні речення з сурядним і підрядним зв'язком. Визначте типи відношень між сурядними і підрядними частинами, поясніть, як ви визначили ці типи. **II.** Складіть лінійні і структурні схеми речень.

1. Тисячі років летять так лелеки, не змінюючи своїх шляхів, і тисячі років стрічають їх над морем похмурі орлині зграї, які намагаються скинути лелек назад у море (*П. Загребельний*). 2. Тебе твій дух до неба вознесе, і ти збагнеш, у чому справжність щастя (*П. Кононенко*). 3. Хоч ти розсердишся на мене, хоч проженеш мене від себе, хоч звелиш ніколи на очі не попадатися, а я таки тепер договорю, що учора хотів сказати (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 4. Любів може стати найбільшим щастям, але ж як ще багато треба для цього, бо самої любові людині ніколи не досить (*П. Загребельний*).

Кому між частинами, з'єднаними єднальним сполучником, не ставимо, якщо вони мають спільну головну або підрядну частину, наприклад: Це було серед широких українських полів і зелених дібров, коли хилились до землі обважнілі ниви і на сіножатях пахло свіжим сіном (*Л. Смілянський*); Як тільки зайшов будень, небо спохмурніло і почав сіяти лапятий сніг (*Л. Первомайський*).

Вправа 207. I. Прочитайте речення. Усно охарактеризуйте складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком. Розставте пропущені розділові знаки й поясніть свій вибір. **II.** Накресліть структурні й лінійні схеми першого, другого, четвертого та шостого речень.

1. У мене одна думка як би нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні (*За Панасом Мирним*). 2. Коли працюєш час біжить коли чекаєш не спити (*Народна творчість*). 3. Та ти придивися під злу завірюху навальний вітрище руйнує ламає поміж деревами лиш ті що найвищі (*За А. Кримським*). 4. Будеш батьку панувати поки живуть люди поки сонце з неба сяє тебе не забудуть (*Т. Шевченко*). 5. Лінивому все ніколи вранці росяно в обід жарко а ввечері комарі кусаються (*Народна творчість*). 6. Доки мова для внуків звучить солов'їно і дзве-

нить мов кришталь мов трава степова ти не вмиреш ти не вмиреш Україно і не згине народ що в негоду співа (*С. Литвин*). 7. Чи буде грім чи буде стужа ти прожени іржавий жаль (*П. Тичина*). 8. Задумався чоловік уже ми й знаємо що в нього на думці (*Г. Квітка-Основ'яненко*).

Вправа 208. І. Спишіть речення. Зробіть повний синтаксичний аналіз трьох речень (за вибором). Розставте пропущені розділові знаки й усно поясніть їх. Накресліть схеми речень. **ІІ.** Створіть самостійно по два речення з різними видами зв'язку. Назвіть ці зв'язки.

1. Як не любить той край що дав тобі і силу і гострий зір очей і розум молодий і далі що тобі красу свою відкрили і моря голубий розгойданий прибій... (*В. Сосюра*). 2. Щоб піснею стали звуки поезією слова треба танталові муки лиш нею душа жива (*Г. Тарасюк*). 3. Коли нам довго не відписують хапаємось за останню ілюзію лист очевидно пропав на пошті (*Ірина Вільде*). 4. Для народу свого велика кожна з мов як творіння вінець люд без мови то глина безлика без'язика отара овець (*В. Забаштанський*). 5. Віконце світилося там усе ще ждали там довго ще ждатимуть бо по-справжньому ждати вміють лише матері (*М. Олійник*).

Схема синтаксичного аналізу речення з різними видами зв'язку

1. Аналізоване речення (підкреслити граматичні основи, обвести кружечком сполучні засоби).
2. Вказати кількість частин, що входять до складу речення.
3. Назвати, які частини поєднані сурядним, а які – підрядним чи безсполучниковим зв'язком; визначити тип складної синтаксичної конструкції: а) з сурядним і підрядним зв'язком; б) з сурядним і безсполучниковим зв'язком; в) з підрядним і безсполучниковим зв'язком; г) з підрядним, сурядним і безсполучниковим зв'язком.
4. Скласти схему речення (лінійну або структурну).
5. Характеристика кожної частини складного речення за схемою простого речення.

Вправа 209. Складіть речення за схемами, зробіть їх повний синтаксичний розбір.

1. [1], (який 2), і [3], щоб (4).
2. [1], (де 2), і [3], щоб (4).
3. [1], [2], бо (3), бо (4).
4. [1], [2], та [3], щоб (4).
5. [1], [2], та [3]: [4],

Вправа 210. Напишіть невелике есе про вибір своєї професії «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок...». Використайте у своєму есе складні речення з різними типами зв'язку.

§ 36. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У РЕЧЕННЯХ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Вправа 211. І. Прочитайте текст, випишіть з нього слова, пов'язані з культурою Карпатського краю (архітектурою будівель і споруд, інтер'єром житла гуцулів і лемків*, обійстям**). Чому дім гуцула нагадує «мистецький осередок»? **ІІ.** Укажіть (усно) на вживання у тексті складних синтаксичних конструкцій.

КУЛЬТУРА КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Карпатський регіон характеризується чи не найбільшим розмаїттям мистецьких ознак. Скажімо, на Бойківщині бачимо справжні шедеври народної архітектури горян***: високі й стрімкі

дахи, мистецьки оздоблені галереї – усе це вдало контрастує з навколишнім середовищем – млинами, церквами, іншими спорудами. Будівлі зводили переважно з ялиці та

* *Лёмки* – етнографічна група українців, які здавна жили в Карпатах.

** *Обійстя* – двір, подвір'я (рум. ogradă, curte).

*** *Горяни* – жителі гірської місцевості.

смереки.

Надмірною суворістю і стриманістю позначена архітектура в лемківському житлі: цікавим і своєрідним елементом тут є «квіт», котрий, як правило, малюють на дверях; при цьому кожна гілочка такого «дерева життя» символізує народження дитини.

Та, проте, одним з найцікавіших регіонів карпатської зони є, безперечно, Гуцульщина – гуцульське житло являє спокійніші форми, відзначається меншими розмірами. Особливо оригінальним є комплекс будівель, який прийнято називати замкнутими дворами, або ґраждами, – це досить зручні в умовах лісу мініфортеці. Житло з господарськими спорудами будували у формі закритого двору, щоб не могли проникнути в обійстя лісові хижаки чи злодії. Майже кожний дім гуцула нагадує своєрідний мистецький осередок, адже край цей здавна багатий народними умільцями – гончарами, різьбярами тощо. Розвиток цих промислів відбився і на інтер'єрі гуцульського житла (За В. Скуратівським).

1. Між частинами речення з різними видами зв'язку ставимо такі ж розділові знаки, як у складних реченнях (*складносурядних, складнопідрядних і складних безсполучникових*). Наприклад: У людині велике завжди колишеться поряд з дрібним, **і** думки її схожі на свіжий невіяний обмолот, **де** разом лежать зерно і полова (*М. Стельмах*). Кожен, **хто** відчує самотність або вважає, **що** люди його не люблять, повинен усвідомити: людські стосунки – це обмін цінностями (*З часопису*).

2. Якщо поряд стоять два підрядних сполучники, то кому перед другим сполучником не ставимо тоді, коли в головній частині є слова **то, так**. Наприклад: Є почуття такі прозорі, **що коли б** з них відлити зорі, **то (так)** вони світилися б, як зорі небесні. Коли ж слів **то, так** немає, то кому перед другим підрядним сполучником ставимо: Є почуття такі прозорі, **що, коли б** з них відлити зорі, вони світилися б, як зорі небесні. Це правило поширюється і на той випадок, коли збігаються суряд-

ний і підрядний сполучники: Рідня – серед дня, **а** як сонце сховається, **то й** рідня не родичається (*Народна творчість*).

3. Якщо у складній синтаксичній конструкції збігаються сполучники підрядності й сурядності, то кому між ними ставимо тоді, коли вилучення підрядної частини не вимагає перебудови іншої частини. Наприклад: Дідусь починав пригадувати щось давнє, **і, коли** у своїй пам'яті бачив себе молодим, його очі блищали. Порівн.: Дідусь починав пригадувати щось давнє, і його очі блищали.

4. У розгорнутих складних синтаксичних конструкціях, які утворюють декілька змістових блоків, можна ставити крапку з комою. Наприклад: Давно це було, ще тоді, **як** по наших степах широких і пишних не ходили гострі плуги й не краяли скибами зелені груди вільної неньки-землі; ще тоді, **як** високу запашну траву по степах толочили тільки невеликі отари овець, табуни диких коней, гурти круторогих биків і турів; ще тоді, **як** вівчар був сам хазяїн і сам чабан, а про панів і гадки не було, ще земля була нічия, а Божа (*С. Черкасенко*).

Вправа 212. Спишіть речення й поставте на місця крапок, де потрібно, розділові знаки. Скористайтесь правилами вживання розділових знаків у складних синтаксичних конструкціях.

1. Деякі люди не користуються повагою в інших людей через те.. що їх не цікавлять інші люди.. і вони весь час говорять тільки про себе.. а.. якщо хтось захоче висловитися.. то вони його не слухають або перебивають. 2. Людина.. яка не вміє зрозуміти іншу людину.. яка завжди ображається на інших.. така людина збіднює передусім своє життя.. і заважає жити іншим. 3. Недарма у народі кажуть.. якщо шануватимеш своїх батьків.. то щасливим і довголітнім будеш на землі. 4. Багато хто вважає.. що інтелігентна людина – це людина високоосвічена.. а проте це не завжди так.. можна і без освіти бути внутрішньо інтелігентною людиною (*З часопису*).

Вправа 213. Спишіть речення. Накресліть структурні схеми трьох не тотожних за будовою речень. Проаналізуйте ці речення за схемою синтаксичного аналізу. Розставте пропущені розді-

лові знаки й поясніть їх.

1. Добру науку приймай хоч і від простого чуєш злої ж на ум не бери хоч би й святий говорив (*І. Франко*). 2. В морі спокуси є хвилі великі та не забудь у захопленні ти що лиш родина – бальзамові ліки ліки від старості і самоти (*В. Крищенко*). 3. Аби втратити віру до людини не потрібно щоб вона двічі обдурила вас (*Ірина Вільде*). 4. Коли обманувся ти вперше винен обманщик а коли вдруге ти сам (*Народна творчість*). 5. Як сніг упаде то й чабан пропаде як сніг розтане то й чабан устане (*Народна творчість*). 6. Чи то снилось мені чи то справді було наді мною ялини зелене крило (*М. Нагнибіда*).

Вправа 214. Напишіть невелике есе на тему «Гармонія людини і природи як велика духовна цінність». Використайте у своєму есе складні речення з різними типами зв'язку.

§ 37. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ВИКОРИСТАННЯ РЕЧЕНЬ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ У ХУДОЖНІХ ОПИСАХ

Вправа 215. І. Прочитайте текст, знайдіть у ньому елементи опису, розповіді та роздуму. **ІІ.** Укажіть складні синтаксичні конструкції в цьому тексті.

ВЕСНЯНЕ ПРОБУДЖЕННЯ

Дерево брунькує ранньої весни, викидає брость*, убирається в листячко; улітку, гойдаючи у своєму зеленому затишку пташиний спів, живе гарним і вільним життям, вирощуючи й доглядаючи свої плоди, щоб восени облетіти листом і віддати ті плоди землі, людям, птахам, звірам.

Квітка навесні зацвітає, являє всім красу пелюсток і барв, неповторність запахів і ароматів; улітку дозріває насіння квіт-

* *Брость* – листові або квіткові бруньки (на стеблах).

ки, щоб восени вона зів'яла й відійшла у небуття, залишивши по собі дозріле насіння, – своє безсмертя не тільки на наступний рік, а й на багато подальших років.

А пташка? Хіба пташка, повернувшись із вирію на рідну землю або навіть не відлітаючи з рідної землі до вирію, навесні не зацвітає – так само, як дерево, як квітка, – дивовижним цвітом співу? Хіба той спів не кличе її мостити гніздечко, висиджувати пташенят, щоб у пташенятах знайти смисл свого буття на цій землі, своє безсмертя?

А людина? Хіба людина, належачи цьому світу й сонцю в цьому світі, не схожа на дерево, на квітку, на пташку? Хіба ранньої весни людина не прокидається так, як дерево, не розцвітає так, як квітка, не співає так, як пташка? (За С. Гуцалом).

Вправа 216. Прочитайте уривок з новели Василя Симоненка і перекажіть, що вам запам'яталося. Зверніть увагу на будову тексту, використання у ньому діалогічного мовлення.

ПОСМІШКИ НІКОГО НЕ ОБРАЖАЮТЬ

Дерева цілий день вимітали небо своїми мітлами, і надвечір з-за хмар таки виглянуло сонце. Воно було велике й засоромлене. Гроза обмила втому не лише з вродливої природи – я майже фізично відчував, як у грудях забрунькувала радість. Якось безпричинна і вже зовсім нестатечна* радість.

Я сів на лавку в скверику і усміхався деревам, сонцю, пошматованим хмарам і перехожим. Потім поруч зі мною сіла несерйозний дівчина. Вона, теж радіючи всім еством, жадібно пивала очима красу надвечір'я.

– Чому ви посміхаєтесь?

Вона здивовано глянула на мене і відповіла:

– Хіба я знаю?

Ми сиділи і посміхалися всім і всьому, а я трішечки – посміхався лише до неї, і вона – трішечки – посміхалася лише для мене. І нам було прекрасно і весело, і між нами не було нічого, крім німої щирості. А потім на нашій лавці сів си-

* *Нестатечний* – несерйозний.

вий-сивий чоловік і теж заходився дарувати всім і всьому свою вечірню посмішку. Він не заважав нам, а ми не заважали йому – проросту для посмішок вистачало.

– Боже мій, до чого безсоромна молодь! – зупинився біля нас перехожий, сповнений гніву. Це був такий дисонанс у надвечірній радості, що різонував навіть мої немусикальні вуха. Але я посміхнувся йому й мовив:

– Це ви, мабуть, не про нас кажете...

– Ні, я про вас! – Перехожий аж тупнув ногою.

– Даруйте, але ми нічого не робимо.

– Хіба можна так зухвало показувати всьому світу своє щастя?

– У нас немає ніякого щастя, – посміхнулася йому дівчина. – У нас є тільки радість.

– І до того ж у кожного своя, – докинув я.

– Ви ображаєте людей, ви своєю поведінкою наводите тінь на теперішню молодь, – вичитував нас перехожий.

– Хіба посмішка може когось образити або накинути тінь? – допитувався я, хоч не сподівався ніякої відповіді.

Я знав, що він повчатиме нас, доки не зіпсує настрою і мені, і дівчині, і вечорові. А потім піде, задоволений собою так, ніби й насправді утнув щось дуже гарне...

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Який настрій у вас створив уривок новели В. Симоненка?

2. Чи доводилося вам переживати подібний настрій, відчувати таку ж безпричинну радість просто від гарного дня чи надвечір'я?

3. Як повів себе чоловік-буркотун, який, очевидно, звик усіх і в усьому звинувачувати, особливо молодь?

4. Чи доводилося вам зустрічати таких людей?

III. Випишіть із тексту означення з означуваними словами. Який настрій вони вам навіюють?

Вправа 217. Випишіть з твору української літератури (на власний розсуд) опис природи, у якому були б складні речення з різними видами зв'язку.

ТЕКСТ

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **створювати** текст, пояснювати його будову,
- **правильно** визначати абзаци в текстах, застосовувати різні варіанти засобу зв'язку між частинами тексту;
- **аналізувати, інтерпретувати, критично оцінювати** тексти різних видів;
- **генерувати і впорядковувати** інформацію для створення текстів різного призначення.

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою. Поясніть свій вибір.

1 – Я з радістю сприймаю все нове.

2 – Усе нове мене лякає.

3 – Мені треба добре попрацювати, щоб зрозуміти нову тему.

4 – Сподіваюся, що не все так складно, як здається.

5 – Якщо я чогось і не знатиму, завжди є поряд учитель/учителька, який/яка допоможе.

§ 38. ТЕКСТ. БУДОВА ТЕКСТУ

Вправа 218. І. Прочитайте текст. Зверніть увагу на виділені абзаци. Простежте, чи реалізовані в тексті такі ознаки, як смислова завершеність, послідовність викладу думок, композиційна чіткість. Доведіть свої висновки.

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ОСТАПА ВИШНІ (Павла Михайловича Губенка)

Усього один раз довелось мені бути з ним на полюванні... Грудень був, холод, похмурий день, мерзла рілля під

ногами... Цілий день ходили в тих полях, так і не побачивши зайця...

Протягом того дня я не бачив Павла Михайловича веселим, не чув його сміху, він усе про щось думав.

Розповідають, що бачили його і різким, колючим, навіть грубим на слово..., мені ж випадало бачити його в розливі доброти, яку він мовби випромінював на співрозмовників. Для мене Остап Вишня – це насам-

перед виняткова душевна делікатність, чулість, ласкавість.

Він був закоханий у літературу, уважно стежив за появою нових творів.

Розум він мав вольтерівської* гостроти, викривач він був незрівнянний, та все ж визначальним, мені здається, у його вдачі було саме це: ніжність, душевність, поетичність. Ніякі найстуденніші вітри тяжких часів не могли остудити в його душі жар любові – неугасної любові до народу, до Вітчизни, до краси життя й мистецтва (*Олесь Гончар*).

II. Побудуйте на основі тексту свою розповідь про Остапа Вишню.

Результатом зв'язного мовлення є **текст** (text). Хоч речення є основною одиницею спілкування, проте частіше ми спілкуємося не окремими реченнями, а поєднанням речень, які називаємо текстом. Текст буває **усним** (в усному спілкуванні) і **писемним** (зафіксованим на письмі).

Писемний текст – це написаний рукою чи надрукований текст художнього твору, газетних чи журнальних матеріалів, сторінок шкільних підручників тощо.

Тексти бувають художні, наукові, публіцистичні, офіційно-ділові та розмовно-побутові.

Художній, публіцистичний чи науковий тексти відрізняються мовно-стильовими особливостями, проте

* *Вольтерівський* – притаманний Вольтеру – французькому письменникові, філософу, історикові.

мають і спільні ознаки. Будь-який текст у художньому творі, газетній чи журнальній статті, у підручнику або усний текст, який ми чуємо з екрана телевізора або по радіо, має такі ознаки:

- 1) смислову завершеність;
- 2) логічний зв'язок і послідовність викладу;
- 3) цілеспрямованість (комунікативну спрямованість);
- 4) композиційну чіткість і завершеність.

Художній текст, крім того, поділяється за жанрами: є тексти прозові, драматичні, віршовані; вирізняються тексти поеми, байки, казки тощо.

Композиційно у великих текстах виділяють частини, розділи, параграфи, у малих текстах – абзаци.

Абзац (aliniat) – це виділення в тексті групи речень або одного речення за допомогою нового рядка (як правило, відступу вправо) з метою привернути до нього увагу читача.

Вправа 219. Проаналізуйте уривки текстів і вкажіть, до якого стилю (художнього, наукового, публіцистичного, офіційно-ділового чи розмовно-побутового) вони належать.

I. Осип Маковей – український письменник, перекладач, літературний критик, публіцист, редактор, видавець, учений-філолог, фольклорист. Народився 23 серпня 1867 року в м. Яворові Львівської області в сім'ї дрібного ремісника. Навчався у Львівській гімназії, у Львівському та Віденському університетах. Редагував газету «Буковина» у 90-х роках ХІХ ст., викладав українську мову та літературу в учительських семінаріях Чернівців, Львова та Заліщик. Помер письменник 21 серпня 1925 року і похований у м. Заліщиках Тернопільської області.

II. ...Зціпив зуби, підійшов до віконця... Казати чи не казати, думаю, а тут казначей: «Тобі чого?» – питає... А воно – не знаю, як – само зірвалось з язика: «Розміняйте гроші!» – «Давай, – каже, – чого стоїш?» Я дав, а в самого думка: «Тікати чи чекати?» І стою, як окам'янів. Коли це мене штовхають: «Чи ти, земляк, заснув, чи що? Тобі казначей дає гроші, а ти не бачиш і не чуєш?».

III. Вишивка – це вид мистецтва, що з'явився давно. Мабуть, ніколи не зможемо довідатися, хто і коли вперше здогадався втілити в узори красу рідної природи, свої переживання та відчуття, адже через недовговічність тканини й ниток наука не має можливості точно визначити час виникнення цього мистецтва.

IV. ...Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб із розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака-святого в ясно-червоній одежі... Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки!

Вправа 220. Послухайте уривки текстів. Зверніть увагу на будову прозових, драматичних і віршованих текстів. До яких жанрів вони належать?

I. Хто й коли збудував нашу хату, які майстри – невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця* між грушею, і погребом і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалось у ній, і то не нам, а матері, – вікна повростали в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись. – Можна? – Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, там видно й соняшник, і груші, й небо... (О. Довженко. «Зачарована Десна»).

II. П а в л и к. Тату... (Платон не оглянувся, може, недовчув, а може, думає, що почулося). Тату!..

П л а т о н. (Оглянувся.). Це ти?.. Павлику... (Підвівся.)

П а в л и к. Я, тату.

П л а т о н. Повернувся... (Пішов. Зачинив двері майстерні.). Де пропадав?

П а в л и к. Як мама?.. Дома все благополучно?

П л а т о н. Помаленьку, все благополучно... Інститут не кинув?

* Печериця – вид грибів.

П а в л и к. Домовився на вечірній... (О. Коломієць, «Дивний Ангел»).

III.

Сини! Сини! Барометри кирпаті
людського спокою і завтрашнього дня!
Ми перед вами разом винуваті,
що на планеті бійки і гризня.

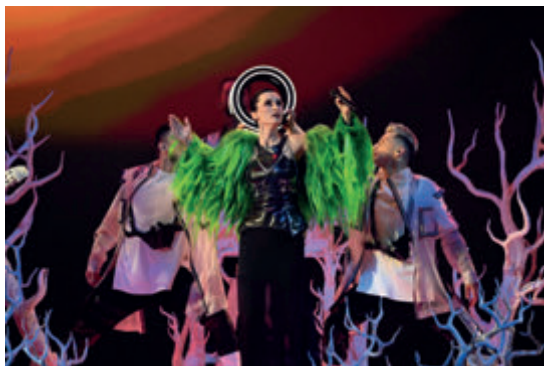
Ми винуваті, що міліють ріки
і лисинами світять береги,
що десь духовні лупляться каліки
і виростають наші вороги.

Будь проклят спокій! Досить нарікати
на клопітливий і суворий час!
Грядуть сини – барометри кирпаті,
вони за все спитають завтра нас.

В. Симоненко

Вправа 221. Складіть і розіграйте перед класом діалог (обговорення мистецький уподобань) з теми «Мій улюблений композитор/композиторка» (співак/співачка, музикант/музикантка, актор/акторка кіно або театру, художник/художниця тощо).

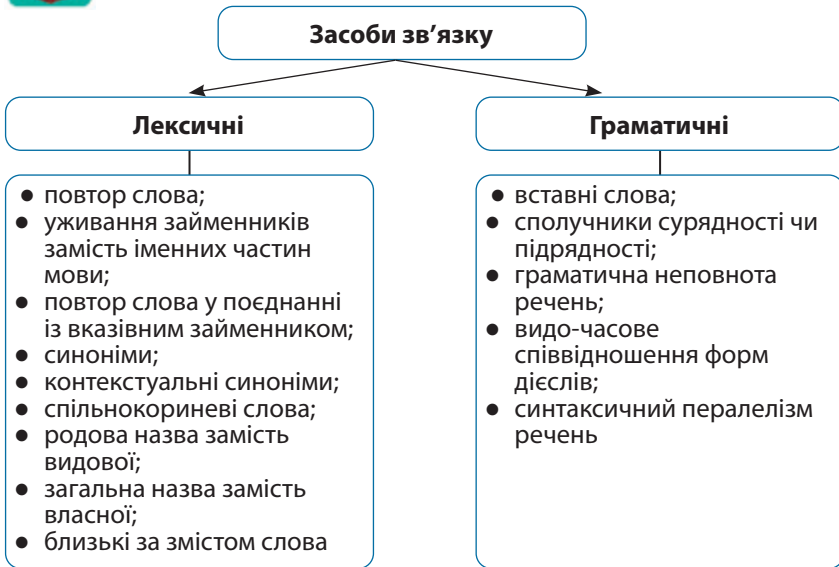

Вправа 222. Випишіть з твору української літератури (на власний розсуд) опис природи, у якому були б складні речення з різними видами зв'язку.

§ 39. ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ МІЖ ЧАСТИНАМИ ТЕКСТУ

Вправа 223. Розкажіть за поданою схемою про засоби зв'язку між частинами тексту.

Вправа 224. Спишіть текст, поставте розділові знаки, аргументуйте їх. Доберіть до тексту заголовок. Знайдіть у тексті засоби зв'язку між реченнями, скориставшись таблицею, що вмішена після вправи, і схемою з попередньої вправи.

Наше життя неможливе без знання мовного етикету. Ця істина відома кожному з дитинства. Людина послугоується ним щодня до того ж не один раз. Ми кілька разів упродовж дня можемо звертатись один до одного вітатися прощатися комусь дякувати давати пораду прохати щось у когось перед кимсь доводиться вибачатися когось комусь рекомендувати. А ще ми співчуваємо робимо компліменти відмовляємо. Запрошуємо і приймаємо гостей самі гостюємо присягаємося у відданості освідчуємося у коханні. Без цього важко уявити будь-яку етикетну ситуацію в побуті чи на роботі, у товаристві. І при цьому ми неминуче послуговуємося усталеними висловами чи окремими словами які для носіїв мови не потребують зусиль свідомості. Ми діємо шаблонно

автоматично керуючись стійкою мовною звичкою виплеканою змалечку батьками учителями. Це і є наш мовний етикет у дії що відображає правила мовної поведінки властиві мовцям на певному історичному зрізі (За С. Богдан).

Засоби зв'язку між реченнями в тексті	
лексичні	повтор слів, синонімічна заміна, використання антонімів, багатозначних слів, спільнокореневих слів, слів однієї тематичної групи, ключових слів
морфологічні	заміна займенниками, єдність форм дієслів, займенників місця та часу, сполучників, часток
синтаксичні	наявність запитань і відповідей, синтаксичного паралелізму, неповних речень, речень з однаковою структурою, вставних слів і речень
інтонаційні	довжина фраз, темп мовлення, інтонація
стилістичні	використання слів, що належать до одного стилю, тропів і стилістичних фігур
графічні	розділові знаки, абзац

Вправа 225. Запишіть текст. З'ясуйте його текстові ознаки, визначте тип і стиль мовлення, доведіть свою думку. Поясніть розділові знаки, укажіть уточнювальні конструкції та поясніть їх роль. Чи є вони членами речення? Чому? Значення незрозумілих слів знайдіть за допомогою пошукової системи «Google» або за посиланням <http://sum.in.ua>. Переробіть цей текст на твір-роздум.

...Село Болотне на Київщині, неподалік від Іванкова, – то райське місце на нашій багатостраждальній землі. Там і народилась, і прожила своє многотрудне життя працівниця українського, воістину народного мистецтва, лауреат національної премії України імені Тараса Шевченка Марія Овксентіївна, нині уже із всесвітньо відомим прізвищем – Примаченко.

Там, у звичайному поліському селі, серед квітучих соняшників, чорнобривців, жоржин, любистку і м'яти і творився впродовж багатьох років чарівний світ її неповторного казкового мистецтва. І ту живодайну, живлющу та невмирущу казку художниця творила сама – душею і розумом, і непогамовним даром великої фантазії. Саме з її багатющої уяви, з того Божого дару та навколишнього, нічим не примітного життя і поставали фантастичні картини Марії Примаченко, безліч її казкових малюнків, ескізів тощо... (З журналу).

1. Назвіть відомі вам ознаки тексту.
2. Які є засоби мовного зв'язку речень у тексті?
3. За якими ознаками ви впізнаєте абзаци в тексті?
4. Чи завжди збігаються складне синтаксичне ціле й абзац у тексті?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ. ТЕКСТ

I рівень

• *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*

1. Складне речення може поєднувати різні види зв'язку: безсполучниковий і сполучниковий; сурядний і підрядний; можливі й інші комбінації. Такі конструкції називають реченнями з різними видами зв'язку.

Так чи ні.

2. Сурядним зв'язком можуть об'єднуватися як окремі складнопідрядні речення, так і незалежні речення – таким чином виникають складні багатокомпонентні речення.

Так чи ні.

3. У складних реченнях із різними видами зв'язку вживаємо такі ж розділові знаки, що і в складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових складних реченнях.

Так чи ні.

4. У реченнях зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком вживаємо двокрапку і тире.

Так чи ні.

5. Між двома сурядними реченнями, поєднаними сполучниками і (й), та (і), якщо вони мають спільне підрядне, кому не ставимо.

Так чи ні.

6. Засобами граматичного зв'язку речень у тексті є послідовність розташування речень, порядок слів у реченнях, інтонація.

Так чи ні.

II рівень

• Тести із вибором однієї правильної відповіді

1. Укажіть складне речення з різними видами зв'язку

А Про юність золоту, що одцвіла зорею, лишилися старості лиш спогади одні (*В. Сосюра*).

Б Осінній вітру крок, і хмари над землею, і пада жовтий лист в вечірньому огні (*В. Сосюра*).

В Коли почую твій співучий голос і легкий сміх навколо забринить, мені здається: серед поля колос гойдається і пташка десь дзвенить (*П. Филипович*).

Г На старості літ Джеря любив довгими зимніми* вечорами розказувати дочці й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зустрічався (*І. Нечуй-Левицький*).

Д Біля Дніпра на камені гарячим заснув і сон мені приснивсь (*В. Самійленко*).

2. Укажіть складне речення з різними видами зв'язку: з сурядним і підрядним зв'язком

* *Зімні* – зимові.

А Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку, з'являється з-за берези і схиляється над Лукашем (*Леся Українка*).

Б Лукашева хата починає біліти стінами; при одній стіні чорніє якась постать, що знеможено прихилилась до одвірка, в ній ледве можна впізнати Мавку (*Леся Українка*).

В Коли розвидняється, на галяві стає видно великий пенюк, там, де стояв колись столітній дуб, а недалеко від нього недавно насипану, ще не порослу моріжком могилу (*Леся Українка*).

Г Ти не сумуй – ще зелені сповна, ще розлилися так шовково трави, ще лісовик зелену службу править і літо в рясст заплутало човна (*В. Китайгородська*).

Д Вогонь у печі палає і гугонить, а Маланка заплющує очі, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу (*М. Коцюбинський*).

3. Укажіть складне речення з різними видами зв'язку: з сурядним, підрядним і безсполучниковим зв'язком

А Ранні гречки біліють, клаптики снігу, пізні тільки вилазять, і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробрили (*М. Коцюбинський*).

Б Ще ранок диха прохолодою, від сну підводиться трава, та вже за першою підводою шляхом куриться курява (*А. Малишко*).

В Якби не мамина пісня, сказав якось один древній історик, яким убогим було б наше життя (*В. Скуратівський*).

Г Вслухаюся в поетичні образи колискових пісень і уявляю немовлятку, котре покліпує віями, – дрімота-сон ходить біля вікон, заглядає в шиби... (*В. Скуратівський*)

Д Доля переслідувала його [Шевченка] в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм (*І. Франко*).

4. Укажіть складне речення з різними видами зв'язку: з підрядним і безсполучниковим зв'язком

А Козак живе з бідом, як риба з водою, але водночас із ним поруч привілля і необмежена воля, тому ніколи не стерпить він приниженості і залежності (*В. Супруненко*).

Б Коли поговориш з людиною по душах, воно одразу щось там і зворухнеться: серце не кам'яне! (*Олесь Гончар*).

В Хоробрих у бою і вірних у товаристві козаків нагороджували звучними прізвиськами, котрі багато до чого зобов'язували, і носили такі прізвиська з честю (*З посібника*).

Г Коли гроза над головою, я заздрю тій веселій зливі! (*Л. Тендюк*).

Д Ще не вродився той, хто все порвати б міг, що зв'язане народами й віками (*Д. Павличко*).

5. Укажіть, яке складне речення з різними видами зв'язку відповідає схемі []: [] – [], і [] (розділові знаки опущено)

А Виявляється коли їм скрута птахи просто горнутья до людини вони зовсім довіряються їй (*Олесь Гончар*).

Б Маківці легше ґрунт відволог запалахкотіли цвіту пелюстки і п'є стебло трохи не луска соки землі (*М. Самійленко*).

В Важко знайти переліт-траву бо вона весь час перелітає з місця на місце зате того хто її зірвав щастя вже не залишить (*З посібника*).

Г Глибоку повагу відчували люди до землі яка «парує та хліб готує» і повага ця часто доходила до обожнювання (*В. Супруненко*).

Д Уява хлібороба витворила божества які на його думку опікувалися родючістю землі у низках міфів та легенд проповідувалися моральні норми ставлення до неї землю не можна було наплюжати ні дією ні словом (*З підручника*).

6. Укажіть, який розділовий знак пропущено в реченні:
Я знав на сонці навіть плями є, мені в контрастах відкривалась суть ті, хто сумління береже своє, завжди серця, мов прапори, несуть (*С. Жуковський*).

А кома

Б двокрапка

В тире

Г крапка з комою

Д три крапки

III рівень

• Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між реченням та його різновидом

Речення	Різнovid речення
<p>1 Не шкодуй часу на хороші книги: вони можуть відкрити тобі істини, які полегшать шлях до мети (<i>З журналу</i>).</p> <p>2 Література, збережена для нас цілими поколіннями попередників, вчить нас добру і любові, і ці уроки кожен вивчає по-своєму, бо художні образи впливають по-різному на людей (<i>З журналу</i>).</p> <p>3 За крутим поворотом нічого не видно, та дальня темрява скоро вияснилася, над лісом пробігли спалахи, друзі виразно побачили, як летіли іскри, ешелон наближався (<i>К. Гордієнко</i>).</p> <p>4 Гортаєш сторінки книги – і перед тобою відкривається інший світ, читаєш його частинкою (<i>З журналу</i>).</p>	<p>А складне речення зі сполучниковим підрядним і сурядним зв'язком</p> <p>Б складне речення зі сполучниковим сурядним і безсполучниковим зв'язком</p> <p>В складне речення зі сполучниковим підрядним і безсполучниковим зв'язком</p> <p>Г складне речення зі сполучниковим сурядним і підрядним та безсполучниковим зв'язком</p> <p>Д складнопідрядне речення з неоднорідною та однорідною підрядністю</p>

2. Установіть відповідність між реченням та його схемою

Речення	Схема речення
<p>1 І та мелодія не може зацікавити: не раз, як тільки лист од вітру зашумить чи блиснуть проти сонця ярі квіти, вона зненацька в думці забринить (<i>Леся Українка</i>).</p> <p>2 Я бачу зерно в колосі пшениці, що ллється в бункери, мов ручаї, мабуть, каховська злива поміж діла, відсвітлюючи молоду блакить, сама їх чистим шумом напоїла, щоб так шуміли, як вона шумить (<i>А. Малишко</i>).</p> <p>3 Моя душа ніколи не забуде того дарунку, що весна дала; весни такої не було й не буде, як та була, що за вікном цвіла (<i>Леся Українка</i>).</p>	<p>А [], (що), [], (щоб), (як).</p> <p>Б [] – і [], (що), (що), а [].</p> <p>В []: [(як) чи ()], [].</p> <p>Г [], (що), [], і [].</p> <p>Д [], (що); [], (як), (що).</p>

4 Цікавістю подібні до матросів, що люблять одкривать нові світи, ми їздили на ярмарок у Косів без певної, признатися, мети, і вітерець уяви переносив нас на якісь невидимі мости... (М. Рильський).

3. Установіть відповідність між частинами складного реченням з різними видами зв'язку

Початок речення	Закінчення речення
1 Я зробив усе, що зміг;	А ...а хто стукає – відчинять йому.
2 Хто шукає – знаходить,	Б ...якщо його втратиш, потім будеш ніщо.
3 Утрачаючи все, не забудь зберегти добре ім'я;	В ...хто може, хай зробить краще.
4 Ти не вважай, що з-під хвили спокійної дно проглядає;	Г ...коли будеш в іншому місці, живи, як там живуть.
5 Поки щасливо живеш, то й рахунку не матимеш друзям,	Д...а спохмурніє твій день – бути самотнім тобі.
6 Коли будеш у Римі, живи римським звичаєм;	Е ...там, де спокійна вода, – може, найбільша глибінь.

IV рівень

• Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Не вкорочуй життя книжці...».

Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Синтаксис складного речення з різними видами зв'язку». Підтвердіть знання за допомогою підкреслених граматичних основ і надписів видів складних речень.

§ 40. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ.

ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ ЯК СПОСІБ ЗАСВОЄННЯ ТА ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ПОЧУТОГО І ПРОЧИТАНОГО

Тематичні виписки – перехідна ланка між складанням плану тексту та написанням тез наукової статті. План чітко й стисло фіксує викладене в тексті (слово «план» означає порядок, послідовність викладу будь-якого матеріалу).

Виписки – це визначені самим автором/авторкою фрагменти (абзаци), речення, інколи певні терміни чи образні вислови з тексту, що містять важливі, на його/її думку, положення, думки, висловлювання.

- Обсяг виписок може бути довільним; що вони лаконічніші, то вища вправність автора/авторки.

- Графічне оформлення виписок неважливе: у них припустимі скорочення, умовні позначення, підкреслення окремих слів, власні зауваження в дужках.

- Обов'язково зазначайте джерело кожної з виписок (автора/авторку, назву твору, видання, де надруковано).

- Цікаві та корисні записи необхідно систематизувати, тобто згрупувати за тематикою, тому виписки й називають тематичними.

- Уміння робити тематичні виписки перетворить читання як вид праці на творчість духу й думки, можливо, започаткує наукове або художнє осмислення теми.

- За умови чіткої систематизації тематичні виписки можна використовувати не один раз і творчо.

Вправа 226. Доберіть тематичні виписки (на власний розсуд) до майбутніх творів чи дискусій за темами: «Пісня – душа народу», «Книги – морська глибина», «Професію обирають чи пропонують», «Цілющі властивості лікарських трав».

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ

Опрацювавши матеріал, ви зможете:

- **оволодіти** правилами написання частин мови; знати правила написання слів разом, через дефіс й окремо; правильно писати слова з часткою **не**;
- **правильно розставляти** розділові знаки при звертаннях, вставних словах (словосполученнях, реченнях), обґрунтовувати їх;
- **уміти застосовувати** правила пунктуації в реченнях з відокремленими означеннями, з відокремленими додатками та обставинами;
- **усвідомлено ставити** в простому і складному реченнях кому, крапку з комою, тире, двокрапку;
- **правильно оформлювати** речення з прямою мовою;
- **користуватися** різними джерелами довідкової інформації (словниками, енциклопедіями, онлайн-ресурсами тощо).

Мій настрій на уроці

Розгляньте картинки й оберіть одну, яка найбільше відповідає вашому настрою перед повторенням вивченого. Поясніть свій вибір.

1 – Я з радістю повторю все.

2 – Повторення давно вивченого матеріалу мене лякає.

3 – Мені треба добре попрацювати, щоб пригадати вивчені теми.

4 – Сподіваюся, що не все так складно, як здається.

5 – Якщо я чогось і не знатиму, завжди є поряд учитель/учителька, який/яка допоможе.

§ 41. СКЛАДНІ ВИПАДКИ НАПИСАННЯ ЧАСТИН МОВИ

Вправа 227. Розгляньте ментальну карту орфографії. Пригадайте типи основних орфограм. З'ясуйте, що вам важко було пригадати без допомоги вчителя/вчительки.

Орфографія – це система загальноприйнятих правил про способи передання усного мовлення в писемній чи друкованій формі. Орфографічна помилка – це неправильно написане слово.

Вправа 228. Спишіть речення, розкриваючи дужки та вставляючи потрібні букви на місці крапок. Пригадайте відповідні правила написання.

1. Українс(..)кий народ належит(..) до слов(..)нс(..)ких народів.
2. Поряд з україн(..)цями на т(..)р(..)торії країни мешкають(..) р(..)муни, росіяни, угор(..)ці, молд(..)вани та інші народи.
3. Зима б(..)гата на різні св(..)ята.
4. С(..)годні пр(..)чудовий ден(..).
5. Восьмим дивом світу наз(..)вали за часів (К,к)иївської (Р,р)усі книги.
6. Два тиж(..)ні поспіль я щоден(..)о прок(..)дався рано(..)вранці о пів на с(..)ому і будив брата, щоб (не)йти самому на річку.

ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Правило	Приклади
Апостроф ставимо	
1. Після губних б, п, в, м, ф перед йотованими я, ю, є, ї :	<i>здоров'я, В'ячеслав, люб'язний, в'ється, м'який, Стеф'юк, Прокоф'єв, жираф'ячий;</i>
2. Після твердого р у кінці складу:	<i>подвір'я, Мар'яна, матір'ю;</i>
3. Після префіксів, які закінчуються на приголосний, перед я, ю, є, ї :	<i>під'їзд, без'ядерний, перед'ювілейний, об'єднання, роз'яснити;</i>
4. Після першої частини складних слів, що закінчується на приголосний, перед я, ю, є, ї :	<i>дит'ясла,</i>
5. Після к у словах:	<i>трьох'ярусний;</i>
6. У словах іншомовного походження (після губних б, п, в, м, ф , задньоязикових к, х та гортанного г , після шиплячих ж, ч, ш ; після р – перед я, ю, є, ї):	<i>Лук'ян, Лук'янюк, Лук'янович. комп'ютер, прем'єр, миш'як, н'єдестал, інтерв'ю, Монте-ск'є, кар'єра; після префіксів: ад'ютант, ін'єкція.</i>
Апостроф не ставимо	
1. Якщо перед губними стоїть приголосний (крім р):	<i>Святослав, свято, мавпячий, різдвяний, морквяний, тьмянний, різьбяр, дзвякнути;</i>
2. Після м'якого р :	<i>але: черв'як, верб'я; рясний, буряк, повітря, рядок, порятунок, зоря, зоряний.</i>

ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

Правило	Приклади
М'який знак пишемо	
1. Після м'яких приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [дж'] у кінці слова або у кінці складу:	<i>вогонь, честь, вісь, швець, біль, тінь, сіль, донька, різьба, боротьба, будівельник;</i>

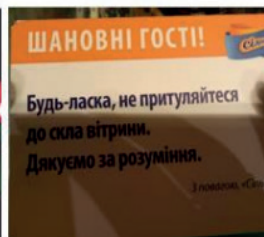
Правило	Приклади
2. Після м'яких приголосних та р перед о :	<i>льон, сьогодні, сльоза, середньовічний, утрьох;</i>
3. У суфіксах -ськ(ий) , -ськ(ість) , -зьк(ий) , -зьк(ість) , -цьк(ий) , -цьк(ість) : 4. У суфіксах -еньк- , -оньк- , -есеньк- , -ісіньк- , -юсіньк- : 5. У дієсловах після м'яких приголосних у кінці форм наказового способу, а також перед -ся : 6. У буквосполученнях -ньч- , -ньц- , -льц- , -льч- , -сьц- , -сьч- , якщо вони походять від -льк- , -ньк- , -ськ- : 7. У словах іншомовного походження відповідно до м'якої вимови:	<i>український, людський, французький, донецький, близькість, по-німецьки;</i> <i>річенька, зіронька, білесенький, вірнесенький, тонюсінький;</i> <i>стань, сядь, лізь;</i> <i>хвилюється, змагаються, підводься;</i> <i>ненька – неньці, неньчин, донька – доньці, доньчин, Галька – Гальці, Гальчин. Але: рибалка – рибалці, рибалчин; Параска – Парасці, Парасчин; Рафаель, Ньютон, конференсьє, ательє, мільйон, більярд, медальйон. Але: маляр, нюанс, резюме, ілюзія.</i>
М'який знак не пишемо	
1. Після губних і шиплячих приголосних: 2. Після р : 3. Після м'яких приголосних (крім л) перед іншими м'якими приголосними: 4. Після н перед шиплячими ж , ч , ш та суфіксами -ськ(ий) , -цьк(ий) , -зьк(ий) , -ств(о) : 5. Після ц в іменниках іншомовного походження:	<i>любов, степ, ніж, розкіш, голуб;</i> <i>лікар, Кобзар, зірка, Харків, повірте;</i> <i>пісня, кузня, радість. Але: різьбяр (бо різьба), тьманий (бо тьма);</i> <i>інший, менший, кінчик, новоселицький, громадянство.</i> <i>шприц, абзац, форзац (оформлений зворот обкладинки книжки)</i>

Вправа 229. Запишіть слова у три колонки: у першу – слова з апострофом, у другу – з м'яким знаком, у третю – без апострофа і м'якого знака. Поясніть правила написання.

Від..їзд, інтерв..ю, осв..ячений, н..юанс, Дем..ян, Прип..ять, цв..ях, олов..яний, В..етнам, шампін..йон, р..ясно, М..юнхен, різдв..яний, зім..яти, довір..я, В..ячеслав, з..йомки, ін..екція, з..їзд, ін..ший, без..ядерний, утр..ох, кар..ера, радіст..ю, жовч..ю.

Вправа 230. Розгляньте ілюстрації, виправте помилки, які ви побачили на них. Прокоментуйте свій вибір.

Вправа 231. Підкресліть у кожному слові першу літеру і прочитайте народне прислів'я. Запам'ятайте правильне написання слів.

Праслов'янський, різьбяр, ательє, віньєтка, духмяний, узгір'я, Ньютон, експрем'єр, сім'я, Х'юстон, олів'є, Васильєв, альянс, еднання, шлях.

Слова з іншомовним компонентом архі-, архи-, бліц-, гіпер-, екстра-, макро-, максі-, міді-, мікро-, міні-, мульти-, нано-, полі-, преміум-, супер-, топ-, ультра-, флеш-, анти-, контр-, віце-, екс-, лейб-, обер-, штабс-, унтер- *пишемо разом*

Вправа 232. Розгляньте картинку зі словами, які зазнали змін у новому правописі. Створіть власні мему на слова з нового правопису.

Вправа 233. Пригадайте за допомогою таблиці написання прислівників. Складіть речення зі словами, правопис яких вам найбільше запам'ятався.

Правило	Приклади
1. Написання складних прислівників: <i>разом</i> <i>окремо</i> <i>через дефіс</i>	<i>знову, завбільшки, вдень, вкрай, очевидно, допізна, щохвилини, анічогісінького, відтепер (але: на сьогодні, на добраніч, на завтра);</i> <i>на жаль, на щастя, день у день, з року в рік, в основному, тим часом;</i> <i>далеко-далеко, пліч-о-пліч, більш-менш, коли-небудь, будь-де, все-таки, по-перше, по-друге, по-моєму;</i>
2. О, е в прислівниках	<i>пізно, нездоланно, рішуче, терпляче</i>
3. Нн у прислівниках	<i>навмання, спросоння, зрання, натхненно, законно;</i>

Правило	Приклади
4. Не, ні в прислівниках	<i>не холодно, а тепло; недаремно, нестерпно, незрозуміло; нізащо, ніде, ніяк.</i>

Букви Н, НН у різних частинах мови

Приголосні літери **nn** подвоюються:

1) якщо два однакові приголосні звуки збігаються на межі значущих частин слова, наприклад, кореня і суфікса: *лимон* + **н(ий)**, *осін* + **н(ій)**, *безсон* + **н(ий)**, *ден* + **н(ий)**, *годи*н + **(ник)**, *рослин* + **н(ий)** *родин* + **н(ий)**, *цін* + **н(ий)**, *вітамін* + **н(ий)**; рідше – якщо є збіг на межі основ у складноскорочених словах, як-от: *юннат* – **юн(ий)** *нат*(ураліст);

2) якщо м'які приголосні у певній позиції в слові подовжуються у результаті їх уподібнення: *знання*, *кохання*, *насіння*, *коріння*, *світання*, *цвітіння*, *повінь* – *повінню* (О. в.), *тінь* – *тінню* (О. в.), *зелень* – *зеленню* (О. в.);

3) у прикметниках з наголошеними суфіксами **-енн-**, **-анн-** (**-яnn-**), якщо вони вказують на неможливість виконання дії або збільшену міру вияву ознаки, наприклад: *нездоланий*, *незрівняний*, *непримирений*, *нескінчений*, *широчений*, *здоровений*. **Але (увага!)**: буква – *буквений*, *реформа* – *пореформений* (наголос падає на корінь); *Різдво* – *різдвяний*, *дерево* – *дерев'яний*, *олово* – *олов'яний*, *скло* – *скляний*, *морква* – *морквяний*;

4) у словах *блаженний*, *благословенний*, *священний*, *священник*;

5) у прислівниках, утворених від прикметників, які мають подвоєння: *законний* – *законно*, *старанний* – *старанно*, а також у прислівниках *знання*, *спросоння*, *навмання*, *попідтиння*, *востанне*;

6) у словах *Ганна*, *Інна*, *Нонна*, *Геннадій*, *Жанна*, *Сусанна*, *Мадонна*, *панна*; а також у власних назвах *Апенніни*, *Канни*, *Таллінн*. Але: *Агнеса*, *Інеса*;

7) у словах іншомовного походження: *ванна*; *тонна* (міра ваги); *аннали* (літописи у стародавніх єгиптян і ки-

тайців); *бонна* (вихователька дітей у дворянських сім'ях); *пенні* (англійська дрібна монета); *примадонна* (співачка, що виконує перші партії в опері чи опереті).

Не відбувається подвоєння -н-:

1) у прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів **-ин-** (**-їн-**): *орлиний, бджолиний, зміїний*;

2) у діеприкметникових суфіксах: *зробити – зроблений, посадити – посаджений, прочитати – прочитаний, проспати – проспаний*;

3) у деяких прикметниках, написання яких потрібно запам'ятати: *шалений, жаданий, довгожданий*.

Вправа 234. Поясніть написання відомого вислову Ліни Костенко «*Несказане лишилось несказаним*».

Вправа 235. Читайте по одному реченню. Пояснюйте вживання подвоєних чи неподвоєних **-нн-** або **-н-**.

1. Є ще люди сон..і, наче сови, а глухі до слова – це найгірш (*Д. Білоус*). 2. Я дивлюся на світ здивован..о (*І. Драч*). 3. Віза – це позначка, зроблен..а службовою особою на документі. 4. Довідка видан..а район..ою адміністрацією. 5. Це свято пов'язан..е ще з дохристиянськими віруван..ями. 6. Цю тайну знає лиш різдвян..ий сніг, а він уміє зберігати тайни (*І. Жиленко*). 7. Придивися пильніше до небесної далечин..и й неодмін..но побачиш качин..у зграйку (*Ю. Мушкетик*). 8. Галява проросла незчислен..ими синіми дзвониками (*Є. Гуцало*). 9. Катря не почувалася непрошен..ою гостею (*Є. Гуцало*).

Вправа 236. Спишіть слова іншомовного походження. На місці двох крапок вставте, якщо потрібно, пропущені літери. Скористайтесь орфографічним словником (не інтернетом!). Запам'ятайте свої помилки.

Папарац..і, хоб..і, Гол..андія, хок..ей, іл..юзія, ім..іграція, ас..амблея, піц..а, шос..е, шас..і, кор..упція, міс..ія, віл..а, агрес..ія, тер..ор, ал..ергія, пес..имізм, аксес..уари, бал..отуватися, тон..а, прогрес.., ал..егорія, рал..і, ман..а, пан..о, пен..і, ан..отація, і..реальний, Ніц..а, ін..овація, інтел..ект, мул..а, марок..анець.

Написання **НЕ** з різними частинами мови

Правило	Приклади
РАЗОМ пишемо <i>не</i>, коли частка виступає префіксом:	
1. З іменниками, прикметниками, прислівниками, коли слово без не не вживається:	1) <i>невільник, невдаха, немовля, недуга, негода, нежить, неук;</i> 2) <i>невблаганний, невпинний, нещадний, негайний, ненависний, непохитний;</i> 3) <i>невдовзі, невтямки, нещодавно, несамовито, ненароком.</i>
2. З іменниками, прикметниками, прислівниками, якщо слово можна замінити синонімом:	1) <i>неволя</i> (рабство), <i>недруг</i> (ворог), <i>недоля</i> (лихо), <i>небилиця</i> (вигадка), <i>неправда</i> (брехня), <i>неспокій</i> (тривога); 2) <i>нелегкий</i> (важкий), <i>невисокий</i> (низький); 3) <i>недалеко</i> (близько), <i>неголосно</i> (тихо).
3. У дієсловах: 1) які без не не вживаються:	1) <i>незчутися, ненавидіти, нестямитися, непокоїти, нехтувати, непритомніти;</i>
2) яким частка не надає нового значення:	2) <i>нездужати</i> (хворіти), але: <i>не здужати</i> (не могли) <i>щось робити; неславити</i> (ганьбити), але: <i>не славити</i> (не прославляти).
4. У складі префікса недо- :	<i>недобачати</i> (погано бачити), <i>недочувати</i> (погано чути), <i>недолюблювати, недооцінювати, недорід</i> (неврожай), <i>недолік, недостача; але:</i> <i>не до речі, не до вподоби, не до ладу, не до смаку.</i>
5. З дієприкметниками, коли вони не мають при собі залежних слів:	<i>незакінчена робота; але:</i> <i>не закінчена вчора робота; ще не закінчена робота.</i>

Правило	Приклади
6. Заперечне слово немає пишемо разом, коли його можна замінити словом нема :	<i>У нього немає (нема) вільного часу. Але: Він не має вільного часу.</i>
ОКРЕМО пишемо не:	
1. З числівниками:	<i>не один, не два, не десять, не сто.</i>
2. З займенниками:	<i>не я, не ти, не сам, не хто інший; але: неабиякий, неабихто.</i>
3. При протиставленні різних частин мови:	<i>не щастя, а горе; не дорогий, а дешевий; не старий, а молодий; не холодно, а тепло.</i>
4. З дієсловами, крім тих випадків, коли слово без не не вживається:	<i>не пишемо, не скоїли, не гайтеся, не виконано, не прочитавши, не сіявши; але: неволити (брати в полон), ненавидіти.</i>
5. З дієприкметниками та прикметниками, які виступають у ролі присудків:	<i>Роман був не завершений (Роман не був завершений); Ця зустріч була не остання (Ця зустріч не була остання).</i>
6. З дієприкметниками, при яких є пояснювальні слова:	<i>не зібраний вчасно урожай, ще не зібраний урожай.</i>

Вправа 237. Читайте речення, розкриваючи подумки дужки. Скориставшись правилами, наведеними в таблиці, поясніть усно написання частки **не** з різними частинами мови.

1. Хто нічого не робить, той (не)має часу.
2. (Не)велика біда, що минула середа.
3. (Не)бий бобра, бо (не)буде добра.
4. Науки ні вода (не)затопить, ні вогонь (не)спалить.
5. (Не)за те вовка б'ють, що він сірий, а за те, що овечку з'їв.
6. (Не) все кругле – яблуко.
7. (Не)всякому слову вір.
8. (Не)має бджоли без жала, а троянди – без колючок.
9. (Не)перший, але й (не)останній.
10. (Не)соромно мовчати, коли нічого сказати.
11. (Не)рада коза на торг, та мусить.

12. (Не)званому гостю місце за дверима. 13. (Не)знайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить. 14. (Не)тепер, то в четвер. 15. (Не)потрібна солов'ю золота клітка. 16. (Не)великий дощ, а ледареві відпочинок. 17. (Не)робство – домашній злодій. 18. (Не)рухомий камінь мохом обростає. 19. (Не)сіявши – не пожнеш. 20. Хто розуму (не)має, тому й коваль (не)вкує (*Народна творчість*).

§ 42. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ. РОБОТА З ТЕКСТАМИ

Вправа 238. **I.** Прочитайте уважно текст. Випишіть з нього цінні поради, як «пізнати самого себе». **II.** Проаналізуйте орфограми в тексті.

ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ

Коли людина знає свої справжні достоїнства й вади, їй легше домогтися успіху в будь-якій роботі, визначити своє місце в колективі, стати кращим.

Багато рис характеру ми отримуємо від народження. Але бути людиною – не означає тільки народитися, нею треба стати, тому протягом усього життя ми ліпимо своє власне «я». Робити це, звісно, нелегко. Віктор Гюго писав: «Не той великий, хто багато знає, а той, хто знає самого себе». Спробуй дізнатися, який ти є насправді, без недооцінок і переоцінок, пізнай самого себе. Для цього дотримуйся таких правил. Завжди думай про те, як ставляться до тебе люди. Якщо ти чимось не сподобався другові, якщо через тебе страждають батьки, рідні, якщо тобою невдоволені вчителі, ти теж повинен бути невдоволений собою. Погано не те, що в твоєму характері є вади, а те, що ти їх не визнаєш, не виправляєш. Хочеш добре знати себе – пробуй свої сили в різних видах діяльності. Не втрачай можливості навчитися новій корисній справі, берися за будь-яке громадське доручення. І що б ти не робив, пам'ятай: чим різнобічніша діяльність, тим повніше розвиваються обдарування і здібності, тим точніше ти можеш відповісти на запитання: «Де мое покликання?»

Оцінюй себе за наслідками своєї діяльності. Добрі наслідки свідчать про твої достоїнства. Не звинувачуй інших,

якщо у тебе щось не виходить, шукай причину в самому собі! Правильно сприймай критику. Пам'ятай: ворог твоїх вад – твій кращий друг. Не вір друзям, які завжди хвалять. Май мужність визнати справедливую критику, і ти придбаєш справжніх друзів (*З часопису*).

Вправа 239. І. Прочитайте текст, перекажіть його. Випишіть з тексту чотири іменники, які належать до різних (чотирьох) відмін. **ІІ.** Пригадайте, які іменники не належать до жодної з відмін. **ІІІ.** Знайдіть у тексті опис птаха, выпишіть його, усно поясніть розділові знаки.

У СТЕПУ

Гарно тут стояти отак після доброї роботи і дивитись на зораний лан. «От земля!» – подумав Микола з гордістю. Поблизу, за білястими стернями, темно зеленіє розкішна лісосмуга. Ліс, а не лісосмуга! Краса і гордість нашого степу. Подумалось, що незабаром відкриття полювання. Треба подивитись, що в ній є, в цій славній лісосмузі. Микола обережно випростався і, розсуваючи гілля рукою, пішов далі. На самому виході з лісосмуги він почув дивні звуки... Він не повірив своїм очам: за кілька кроків від нього йшов величезний сірий птах. Йшов, сторожко випроставши довгу шию, пильно вдивляючись поперед себе. На спині, на шії і на крилах він ніби припав іржею, а голова була темна, і вже зовсім чорні, колючі, мов у кота, мав вуса. «Це дрохвич», – подумав Микола. А перелякане дрохвеня припало до землі й сіріло між стернею невеликою грудкою. Дрохва-мати розпустила крила по землі, прагнучи захистити своє дитя (*За О. Сизоненком*).

Вправа 240. І. Випишіть з тексту у три колонки якісні, відносні та присвійні прикметники. **ІІ.** Від якісних прикметників утворіть, де це можливо, форми вищого й найвищого ступенів. Якісні прикметники, від яких неможливо утворити ступені порівняння, выпишіть в окрему групу та з'ясуйте, чому саме ці прикметники не мають ступенів порівняння.

РАНОК

Миколка прокинувся рано. Досвітня прохолода влилася у відчинене вікно, повітря було густе і сине. Півні ві-

стували* народження нового дня. Передчуття чогось незвичайного, радісного і давно бажаного виповнювало дитяче серце. Батько Миколчин ще спав, розметавши** руки, ди-хав рівно і широко, як богатир із дідових казок. Прямо від порога кучерявився густий спориш, вдень темно-зелений, а нині сизуватий від роси. Перестрибуючи з ноги на ногу, Миколка підбіг до невисокої, наповненої до країв дощовою водою дубової бочки і занурив у воду личко. Як легко і сві-жо відчуваєшся після такої купелі! (За Б. Чіном).

Вправа 241. Випишіть з тексту числівники, записавши цифри словами, та, скориставшись схемою аналізу числівника як частини мови, зробіть їх повний морфологічний аналіз.

Є у Біблії такий сюжет. Мойсей виводить з єгипетського рабства свій народ. 40 років водить його по пустелі. І тільки по тому створює власну державу. Чому саме 40? Чому не 10, 50, 100 років? А тому, що саме через 40 років відбувається зміна поколінь. Умирають ті, хто ніс у собі раба, виростає нове покоління, яке в змозі створити власну державу. Нам не треба стільки чекати. Ми не утворюємо, а відроджуємо Батьківщину. Почалось третє тисячоліття. Ми, молоде по-коління, набираємо сил (З учнівського твору).

Вправа 242. Випишіть з тексту займенники та, скориставшись схемою аналізу займенника як частини мови, зробіть повний морфологічний аналіз займенників різних за значенням розрядів.

Мої діти тиждень тому переступили поріг школи, і ось ми починаємо з ними перший труд. Перед нами кілька ква-дратних метрів якогось пустиря – землі, на якій ніколи ні-чого не росло. Наша мрія – виростити хліб на пустирі. Це пробуджує в серцях дітей сили, які допомагають їм долати труднощі (В. Сухомлинський).

Вправа 243. Запишіть дієслова у формі 2-ї особи однини теперішнього часу. Пригадайте, які дієслова належать до I дієвідміни, а які – до II діє-відміни, позначте дієвідміну в дужках. Поясніть правопис особових за-кінчень дієслів.

* Вістувати – подавати звістку, повідомляти.

** Розметавши – вільно розкинувши.

Зразок: виконувати – виконуєш, спати – спиш, стояти – стоїш, вчитися – вчишся, їсти – їси.

Виконувати, спати, стояти, вчитися, їсти, працювати, поліпшувати, любити, співати, знати, бити, писати, читати, згадувати, благословляти, котити, бігти, розливати, лити, малювати, слухати, говорити, спинятися, рухатися, дивитися, спотикатися, вітатися, поводитися, каятися, навчатися.

Вправа 244. Знайдіть у тексті службові частини мови, пригадайте їх значення та назвіть функції в цьому тексті.

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ КНИГИ

Першим українським книгам майже тисяча років! Що це за книги? Хто їх написав? До сьогодні їх дійшло небагато, а точніше – зовсім мало. Найвідоміші з них – «Повість минулих літ» Нестора Літописця, «Слово про Ігорів похід» невідомого автора, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Давню історію нашого краю ми знаємо передусім завдяки «Повісті минулих літ» Нестора Літописця.

Нестор жив у другій половині XI – на початку XII століття. Присвятив своє життя релігійній справі: до кінця своїх днів був ченцем Києво-Печерської лаври. Але прославився передусім як автор найдавнішого літописного зібрання, що проливає світло на нашу історію, адже пам'яток, написаних майже тисячу років тому, дуже мало, зокрема таких масштабних! «Повість минулих літ» вражає широтою охоплення історичних подій – від перших кроків людства після вигнання Адама та Єви з раю до бурхливих історичних подій початку XII століття. Ця книга висвітлює історію східних слов'ян і князівської влади, утвердження християнства на Русі, розповідає про виникнення слов'янської писемності. За зразками «Повісті минулих літ» складалися Київський (про події XII століття) та Галицько-Волинський літописи (про події XIII століття). У сукупності усі три літописи називають «Літописом руським» – великою книгою про події часів Київської Русі у світовому контексті до XIII століття. Усі згадані книги рукописні, а перша друкована книга в Укра-

їні з'явиться майже через пів тисячоліття, і надрукує її славетний Іван Федоров (*З підручника*).

§ 43. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ. КОНТРОЛЬНИЙ ПИСЬМОВИЙ ТВІР ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ЧИ СУСПІЛЬНУ ТЕМУ

Вправа 245. Готуючись до твору на тему «*Моя майбутня професія*», скористайтесь текстом «Чи обов'язково бути геніальним/геніальною?» Випишіть речення, які вам сподобалися. Розгорніть думку, яка в них висловлюється.

ЧИ ОБОВ'ЯЗКОВО БУТИ ГЕНІАЛЬНИМ/ГЕНІАЛЬНОЮ?

Сучасна наука свідчить, що здібності має кожна людина. Нездібних людей взагалі немає, просто ще не всі можуть або вміють розвивати свої здібності. Хоча задатки та здібності людей можуть виявлятися в різному віці, усе ж особливо сприятливими для їхнього розвитку є дитинство та юність. Задатки і здібності можуть розвинутися тільки в процесі постійних занять певною діяльністю. Сукупність задатків людини називають обдарованістю. Вищий ступінь прояву здібностей у певній галузі, досягнення в ній вагомих результатів – це талановитість, а досягнення визначних результатів у багатьох галузях – це геніальність.

Чи обов'язково кожна людина має бути талановитою? Можливо, й не обов'язково, але надзвичайно важливо розвивати свої здібності. Серед них такі, як-от музикальні або математичні. Але є й такі, які розкриваються не відразу і часто не помітні для інших людей.

Дуже важливо навчитися правильно, об'єктивно оцінювати свої задатки та нахили.

Щоб вибрати правильний шлях у житті чи навіть майбутню професію, треба, безперечно, знати, на що ти здатний. При цьому не треба забувати, що нездібних людей просто не буває. Потрібно тільки правильно обрати ту сферу діяльності, де ти зможеш якнайповніше проявити свої здібності, досягти певних успіхів. І можливо, саме ти станеш знаменитим і навіть генієм (*З часопису*).

Вправа 246. І. Прочитайте у Вікіпедії або в «Словнику літературознавчих термінів» визначення тексту есе.

ІІ. Спробуйте написати есе: 1) про свого друга чи подругу; 2) про відому вам видатну особу; 3) про когось із рідних вам людей і под. Чим вас зацікавив жанр есе?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Повторення та узагальнення вивченого в 5–9 класах

Складні випадки написання частин мови

I рівень

• *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*

1. Усі слова в мові за лексичним значенням і граматичними особливостями поділяються на частини мови.

Так чи ні.

2. В українській мові є 10 частин мови: 6 повнозначних, 3 службових і вигук.

Так чи ні.

3. Повнозначні частини мови мають лексичне та граматичне значення і є членами речення.

Так чи ні.

4. Вигуки – проміжні слова, що виражають почуття або волевиявлення, але не називають їх.

Так чи ні.

5. За морфологічними ознаками слова усіх частин мови поділяються на змінювані і незмінювані.

Так чи ні.

6. Дієприкметник – це відмінювана дієслівна форма, що передає дію або стан як динамічну ознаку предмета, виявлену в категоріях виду і стану (*написаний чорнилом, посивілі від холоду*).

Так чи ні.

II рівень

• *Тести із вибором однієї правильної відповіді*

1. Слова пишемо з м'яким знаком у рядку

А кишен..ці, долен..ці, хуторян..ці, серден..ко, чотир..ох

Б ремін..чик, мен..шість, сопл..ці, дитин..ці, стіл..ці

В встан..те, сміют..ся, ган..ба, міл..йонер

Г кіл..кість, громад..ський, стан..ція, брун..ці

Д кін..чик, виріз..блюється, с..омий, павіл..йон

2. На місці пропущеної букви треба писати -и- у всіх словах рядка

А р..туал, д..спетчер, інц..дент, ц..фра, в..кінг

Б д..версант, д..ктор, б..льярд, Р..м, д..ригент

В р..нг, конт..нент, експер..мент, К..тай, б..ографія

Г кред..т, гард..на, ц..ферблат, дж..гіт, метод..ка

Д з..гзаг, Лейпц..г, Л..сабон, Л..ван, ш..рма

3. Явище спрощення позначається на письмі у словах рядка

А протес..ний, пес..ливий, улес..ливий, мес..ник

Б радіс..ний, щас..ливий, проїз..ний, перс..ні

В сер..це, добровіс..ний, аген..ство, мас..ний

Г президен..ський, навмис..не, ненавис..ний, тиж..невий

Д швидкіс..ний, контрас..ний, облас..ний, хрус..нути

4. Слова пишемо з подвоєними приголосними в рядку

А незбагнен..ий, прикордо..ний, над..ністрианський, сон...ий, спален..ий

Б ускладнен..я, умовлян..я, вікон..иця, качен..я, століт..я

В облич..я, стат..я, вугіл..я, наріч..я, спросон..я, спере-серд..я

Г намаган..я, Іл..я, Ал..а, Ін..а, терт..я

Д юн..ат, спів..ітчизник, туман..ість, розріс..я, від..аний

5. Слова пишемо окремо в рядку

А (будь)чим, котрого(сь), де(що), ні(до)чого

Б (ні)хто, ні(від)чого, (бозна)ким, (де)котрий

В куди(небудь), не(аби)який, (бозна)скільки, котрий(сь)

Г бозна(з)ким, ні(від)чого, хтозна(до)кого, де(з)ким

Д (хто)сь, (ні)що, (де)ким, (аби)кому

6. Допущено помилки при написанні частки не в рядку

А невдаха, непотріб, нестямний, неясні сни

Б незважаючи на погоду, небачені, нами не спростовані чутки

В не правда, ще незбудований дім, невсе, не скопані ділянки

Г нещасний, непереборно, невдогад, недоброзичливий

Д недруг, незліченний, зовсім не рідний, немовбито

III рівень

• Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між словами та частинами мови, до яких вони належать.

Частина мови	Слова
1 іменник	А там, попідвіконню, добре, навесні
2 прикметник	Б семеро, троє, вісім, мільйон
3 числівник	В четвірка, п'ятірка, отара, зграя
4 займенник	Г дводенний, зелений, тризначний, десятирічний
5 прислівник	

2. Установіть відповідність між словами та наявними в них орфограмами.

Орфограми	Слова
1 літера и в сполуках -ри-, -ли-	А в..сняний, вел..ч
2 літера е в сполуках -ере-, -еле-	Б кр..кливий, гр..міти
3 літера о , що позначає ненаголошений голосний	В л..ман, л..вада
4 літери е, и , що позначають ненаголошені голосні, які не перевіряються наголосом	Г ож..л..дь, ст..р..гти
5 літери е, и , що позначають ненаголошені голосні, які перевіряються наголосом	

3. Установіть відповідність між географічними назвами та їх загальними назвами.

Власна назва	Загальна назва
1 Ніцца, Калькутта, Лісабон	А назви річок
2 Міссісіпі, Уссурі, Міссурі	Б назви міст
3 Бразилія, Сирія, Голландія	В назви гір
4 Піренеї, Гімалаї, Альпи	Г назви країн
	Д назви озер

IV рівень

• Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Чи заповідні карпатські ліси й ріки?»

Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Складні випадки написання частин мови» та вкажіть за допомогою підкреслень і надписів над словами, яку орфограму ви використали, у якій частині мови.

О. Блажків. Карпатський ліс

§ 44. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Словосполучення й речення як синтаксичні одиниці

Вправа 247. Пригадайте, що називається словосполученням і чим словосполучення відрізняється від речення. Які функції виконує словосполучення? Яким типом зв'язку пов'язуються слова у словосполученнях?

Вправа 248. Прочитайте текст. Випишіть з нього приклади дієслівних, іменникових, прикметникових і прислівникових словосполучень.

ПАРК «СОФІЇВКА»

Парк «Софіївка» – це поєднання штучних водоспадів, гірських вершин, каналів, ставків із фонтанами, павільйонів, скульптур і мармурових статуй античних богів і богинь, філософів і поетів. Цей парк – символ нев'янучого кохання, розкішний дарунок палко закоханого чоловіка своїй обра́ниці*, створений заради й на славу цього почуття. Лише

* *Обра́ниця* – суджена, наречена.

для неї, єдиної та неповторної красуні-дружини Софії, один із найбагатших магнатів* XVIII століття Фелікс Потоцький наказав створити у своєму маєтку казковий парк у романтичному стилі. Граф відродив сувору тишу тінистих алей англійського парку, наповнив природні композиції романтикою Парижа. Він створив у мініатюрі дивовижні ландшафти швейцарських Альп, витративши на будівництво парку вісім мільйонів золотих рублів, що на той час було фантастичною сумою.

Від входу в парк углиб веде головна алея, обсаджена каштанами й тополями.

Композиція парку складається з водної системи – озер, водоспадів і цілої мережі каналів, пов'язаних з архітектурним комплексом. Вода тут є гармонійним елементом загального пейзажу.

Кожен, хто потрапляє сюди, немов переноситься в іншу епоху. Тут особливе повітря – п'янке, сповнене коханням, ніжністю. «Софіївку» називають храмом природи, поемою з каменю, води, землі, архітектурних споруд і скульптур (О. Седак).

* *Магнат* – великий землевласник, феодал.

Члени речення

Вправа 249. І. Прочитайте текст. Випишіть з нього чотири речення (за власним вибором) і зробіть повний синтаксичний аналіз за членами речення.

ЧИ ЗАВЖДИ БУЛО ПИСЬМО?

Потреба передавати думки й різні повідомлення на відстані існувала споконвіку. У наш час легко і просто передавати інформацію. Для цього існують телефон, телеграф, комп'ютер і, нарешті, письмо. Ми можемо описати цікаві події, своє життя, передати свої думки, міркування на сотні кілометрів. А чи завжди було письмо? Перегорнімо сторінки історії. Для передачі думок колись давно використовували різні предмети. Наприклад, сигналом миру служила люлька. У деяких народів знаком ворожнечі був перець, а знаком дружби – сіль. Мовою знаків у канадських аборигенів* служив дим. У поселеннях Африки для спілкування на віддалі використовували барабанний бій. А жителі одного з островів для спілкування користувалися свистом. Так ділилися новинами сусіди, розділені відстанями. А українські козаки попереджали про напад ворогів запалюванням сигнальних вогнів. Козацька варта, яка чатувала на високих могилах у степу, побачивши ворогів, запалювала спеціально підготовлені бочки зі смолою. Сигнал про небезпеку підхоплювала варта на інших могилах. Так вістка миттю розносилась по широких степових просторах (*З часопису*).

II. Яка інформація зацікавила вас найбільше? Перекажіть її.

III. Поставте запитання до тексту. Побудуйте діалог у формі запитань і відповідей.

Вправа 250. Спишіть речення, підкресліть інфінітиви (дієслова в неозначеній формі) та з'ясуйте (усно), яку синтаксичну функцію вони виконують (підмета, присудка, додатка, означення чи обставини мети).

1. Кайдашисі дуже бажалось на старості полежати та одпочити (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Любить людей мене навчила мати (*В. Симоненко*). 3. До мене ніч прийшла купати

* *Абориген* – корінний житель країни.

зорі в моїх очах (*В. Лучук*). 4. Не вчи орла літати, а соловейка співати (*Народна творчість*). 5. Співати на великій сцені – то моя мрія. 6. Анатолій попросив водія зачекати. 7. Хіба любов питає дозволу оселитися в чиємусь серці? 8. Багато учнів з класу виявили бажання залишитися в рідному селі після закінчення школи (*Розмовні*).

Слова, граматично не зв'язані з членами речення (звертання, вставні слова і вставні речення)

Вправа 251. І. Прочитайте текст. Знайдіть у тексті вставні і вставлені слова, словосполучення і речення, зверніть увагу на їх роль, усно поясніть розділові знаки.

ІІ. Побудуйте діалог за текстом, використовуючи звертання.

АНДРІЙ КУШНІРЕНКО

...Пісня, кажуть, – душа народу, його історія, незбагнений і неоціненний духовний скарб. А хто ж не любить, хто не прагне долучитися до нього?

Змалечку прагнув до нього й Андрій Кушніренко, який десятки років очолював заслужений Буковинський ансамбль пісні і танцю України (спочатку Чернівецької обласної філармонії). Він прийшов у Чернівці одразу ж по закінченні Львівської державної консерваторії імені М. Лисенка, де навчався у класі хорового диригування кандидата мистецтвознавства Михайла Антківа (це учень ушавленого композитора професора Миколи Колесси).

Буквально з першого дня і ансамбль, і його художній керівник творчо працювали над репертуаром, шукаючи власного мистецького почерку і – як наслідок – відзнаки.

Саме тут, в ансамблі, розгорталась композиторська і фольклористична діяльність митця. Із приходом Кушніренка в ансамблі (якось одразу!) почав утверджуватись академічний стиль співу – з давніх-давен, як відомо, поширений в Україні і, зокрема, на Буковині.

Співу Буковинського ансамблю не переплутаєш з жодним іншим, так само, як ми не переплутаємо (за тембром) голоси різних співаків. Виконавську культуру колективу А. Кушніренко теж підніс на новий, вищий щабель професійної майстерності. До речі, ансамбль нікого не наслідує і сам не повторюється.

Таким його виховав диригент, композитор, фольклорист, педагог, громадський діяч, народний артист України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка, професор (і це не весь перелік!)... Андрій Кушніренко (*З часопису*).

Розділові знаки в простому реченні, при відокремлених означеннях, додатках, прикладках і обставинах

Вправа 252. Читайте речення та усно пояснюйте розділові знаки в реченнях з відокремленими членами. Називайте ці члени речення. Зробіть синтаксичний розбір трьох речень за схемою аналізу простого ускладненого речення.

1. Над луками, залитими квітневою повінню, холонув оранжевий* вечір. По той бік річки, напроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега до берега шматок червоного полотна. Над урочищем зринув місяць – червоний і глибокий (*Із творів Г. Тютюнника*). 2. Срібним маревом повиті, біля сіл стоять тополі (*Леся Українка*). 3. Переповнений любов'ю, я відкрив кохання книгу (*П. Тичина*). 4. По́хибки** друзів, за винятком зради, ми повинні терпіти або виправляти (*Г. Сковорода*). 5. Божий дар ти маєш з неба – людям долю віщувати (*М. Вороний*). 6. Пристрас-

* *Оранжевий* – жовтогарячий, помаранчевий.

** *По́хибка* – помилка.

ний мисливець, палкий поборник охорони природи, Остап Вишня малює свої пейзажі з прекрасним задушевним ліризмом (*М. Рильський*). 7. Мовознавство, або лінгвістика, – це наука про мову (*З підручника*).

Кома і крапка з комою у складних реченнях

Вправа 253. Усно проаналізуйте розділові знаки (вживання коми і крапки з комою).

1. Зерно злаків сіє людина чи зерно істини – це, власне, справи не міняє; важливо, щоб зерно було добірне й живе, і тобі ж самому його треба й добути (*Олесь Гончар*). 2. Загинув би, напевно, люд нещасний, якби погасла та маленька іскра любові братньої, що поміж людьми у деяких серцях горіла тихо (*Леся Українка*). 3. Коли поле було очищене і вітер розвіяв дим від багать, П'ястун зібрав на березі озера воевод і старшин (*Ю. Крашевський*). 4. Бачив соловейко потім, як прийшла мокра холодна осінь і опустів рясний садочок; як, нарешті, прийшла люта зима (*С. Черкасенко*). 5. Ходять хмари, ходять хвилі на північному небосхилі, чорні хмари непрозорі затулили ясні зорі; все заснуло в сірій млі; ніч царює на землі (*Г. Чупринка*). 6. Не смерть страшна, не довгий час неволі, – не важко бути героєм проти них; а страшно жити, запрягшись мимоволі в ярмо дурниць та клопотів дрібних (*П. Грабовський*). 7. Отут, серед цвіту, здається, що якби людина навчилася мудрості в дерев, то не була б ворогом самій собі і природі (*Є. Гуцало*).

Двокрапка у простому і складному реченнях

Вправа 254. Спишіть речення, підкресліть граматичні основи. Вкажіть тип речення (просте чи складне). Усно поясніть вживання двокрапки (сформулюйте правило).

1. Добре тому багатому: його люди знають... (*Т. Шевченко*). 2. Я додам вам раду щирі: і при щасті майте міру (*Л. Глібов*). 3. Сміються, плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди: «Цілуй, цілуй, цілуй її, – знов молодість не буде!» (*Олександр Олесь*). 4. Книги – морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії пер-

ли виносить (*І. Франко*). 5. Як мала у тебе сила, то з гуртом еднайся ти: купи більше зробиш діла, швидше дійдеш до мети (*Б. Грінченко*). 6. На віку, як на довгій ниві, усього трапляється: і кукіль*, і пшениця (*Народна творчість*).

Тире у простому і складному реченнях

Вправа 255. І. Спишіть речення. Усно поясніть вживання тире у простому і складному реченнях.

1. Життя коротке – мистецтво вічне (*Гіпократ*). 2. Зайде сонце – Катерина по садочку ходить (*Т. Шевченко*). 3. Рада б зірка зійти – чорна хмара заступає (*Народна творчість*). 4. Пан гуляв у себе в замку – у ярмі стогнали люди (*Леся Українка*). 5. Життя тримає двоє крил – закоханість і устремління (*М. Подольн*). 6. Посієш учинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю (*Народна творчість*). 7. Хто сіє слёози, – сліз і сам зазнає (*Б. Грінченко*).

II. Розкажіть, як ви зрозуміли зміст шостого речення.

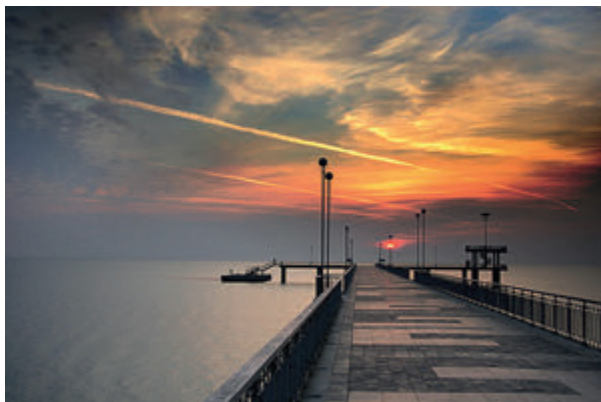
Вправа 256. Прочитайте текст, зверніть увагу на написання виділених слів і знаки пунктуації. Пригадайте правила, за якими пишуться ці слова. Поясніть розділові знаки.

ВЕЧІР НА МОРІ

Сонце вже ховалось за гори, хоч було ще *не пізно*. Місто вже було покрите довгою *тінню* гір, тільки вузький краєчок берега ще блищав від останнього проміння. Узгір'я геть далеко за муром *темно-синьою* хмарию спускалося в море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялись, блідли, а *вкупі* з ними блідла і рожева барва. Аж ось рожева барва зникла, повіяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше, освітлений краєчок берега почорнів. Тінь швидко побігла геть аж на середину моря, що вкрилось дрібненькими білими гребінцями**. Потім так же раптом зникли гребінці і вітер,

* *Кукіль* – бур'ян родини гвоздикових з отруйним насінням, росте серед хлібних злаків.

** *Гребінець*, від *гребінь* – тут: запінений верх морських хвиль.

а море знов стало спокійне, гладеньке, тільки сизе*, як голубині крила. Це впало зненацька літнє *смеркання*, впало, затремтіло і знов заспокоїлось. От ще хвилина – і горизонт стане фіалковим. Ще хвилина, і місяць урочисто впливе з моря і простелить до самого берега широку, золоту, прозору путь... (*Леся Українка*).

§ 45. РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ.

ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ ЯК СПОСІБ ЗАСВОЄННЯ ТА ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ПОЧУТОГО І ПРОЧИТАНОГО

Під час підготовки до написання твору чи доповіді важливо вміти робити **тематичні виписки**, тобто добирати цитати, фактичні відомості, основні положення з різних джерел і відповідно класифікувати їх за темою.

Тематичні виписки можуть бути оформлені як **тези** (стисло сформульовані основні положення прочитаного тексту) чи **конспект** (стислий і послідовний переказ змісту статті, розділу книги тощо). Тези й конспекти складають після прочитання тексту і виділення в ньому головних думок, положень, цитат, різних визначень тощо.

У власних конспектах треба використовувати підкреслення, виділення ключових слів іншим кольором чи шрифтом.

* *Сізий* – темно-сірий зі синюватим полиском; сіро-голубий.

Як працювати над тематичними виписками

1. Уважно читаємо статтю чи розділ книги, важливі місця позначаємо олівцем.

2. Виписуємо цитату, зазначивши точні відомості про автора/авторку (прізвище, ініціали), назву твору, місце і рік видання, назву видавництва, том та сторінку. Наприклад: *(Скуратівський В. Берегиня. – Київ: Дніпро, 1987. – С. 133, 155–177).*

3. Якщо в цитаті опускаємо якісь слова, пропуск позначаємо так: [...].

4. Цитату оформляємо за правилами пунктуації та за вимогами введення її в текст.

5. Перед тематичними виписками важливо вказати назву теми.

Вправа 257. І. З тексту зробіть тематичні виписки до твору на тему «*Краса врятує світ*».

II. Чи приймаєте ви твердження, що саме краса врятує світ?

ПРО КРАСУ

Пригадується мені одна фраза Анатолія Франса*: «Якби переді мною стояла дилема** вибору між правдою і красою, я, мабуть, узяв би красу, тому що вона ближча до істини, ніж гола правда, і вона для митця є справжнім учителем життя». Справді, що б ми знали про стародавні Грецію і Рим, якби не їхні архітектори, скульптори, художники, поети? Хороша думка...

...Мистецтво, в якому нема краси, погане мистецтво. Коли краса зникає з твору або зовсім не відвідала його і автор раптом відчує, що ангели залишили його душу, марні тоді всі його сподівання: не допоможуть тут ні благополучні рецензії, ні короткоплинні нещирі похвали. Рано зникає його твір, наче мертвонароджений плід (*О. Довженко*).

* *Анатоль Франц* – французький письменник (1844–1924).

** *Дилема* – проблема, яка передбачає два варіанти її розв'язання.

Вправа 258. Прочитайте текст уголос, дотримуючись інтонації (відповідно до розділових знаків), визначте головну думку. Висловлювання, які вам найбільше сподобалися, випишіть у зошит. Підготуйте тематичні виписки до вашого виступу на святі прощання зі школою.

СВЯТО ПРОЩАННЯ ЗІ ШКОЛОЮ

І от в урочистий зоряний вечір почалося Свято прощання зі школою.

Євдокія Євдокимівна, хвилюючись, заговорила пронікливо, як добра мати:

– Дорогі наші діти! Сьогодні ви прощаєтесь зі своєю школою, а ми, вчителі, підіймаємось сьогодні ще на одну сходинку. Їх не так уже й багато, отих сходинок, у нашому житті, що на них кожному з нас судилося піднятися: може, тридцять, тридцять п'ять щаблів учительського життя. Для мене сьогоднішній вечір – тридцять друга сходинка.

Відлітаючи од нас у широкий світ, ви назавжди залишаєтесь у нашому серці. Знайте, що для нас буде велика радість, коли ми довідаємось про вас щось приємне. Знайте, що нам буде прикро, коли у вас будуть неприємності. У цей урочистий, але трохи й сумний вечір ми бажаємо вам щастя! Щастя – це висока мета життя, ідеал, вершина, до якої людина прагне. Вершина щастя – в твоїй праці! І тільки той досягає жаданої мети, хто не грéбує* ніякою роботою,

* *Грéбувати* – нехтувати, гордувати.

бо художником, поетом, творцем можна стати на будь-якій роботі.

Пам'ятайте, що людині життя дається один раз. І прожити його треба так, щоб залишити слід на землі.

Ніколи не зупиняйтесь на тому, чого досягли ви, закінчивши середню школу. Це лише азі* культури, освяченості. Нехай книга стане вашим другом на все життя. Пам'ятайте школу, своїх учителів, ніколи не забувайте своїх батьків (За І. Цюпою).

§ 46. КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ СИНОНІМІЯ ПРОСТИХ І СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ (ЗІ СТИЛІСТИЧНИМ КОМЕНТУВАННЯМ)

Вправа 259. Прочитайте текст. Зверніть увагу на використання у ньому різних типів речень. З'ясуйте синонімічність простих і складних речень.

ВІЧНЕ СЛОВО

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

До таких належить «Кобзар», книга, яку народ український поставив на першому місці серед успадкованих із минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, складалися на тернистих дорогах поетового життя, писалися то в мандрах, то в казематах**, мережилися при світлі білих ночей Півночі і в пісках пустель закаспійських, під самотнім сонцем вигнання. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя

* Азі – початки.

** Каземат – місце ув'язнення.

далеч українських степів. На випадкових аркушиках паперу та в захалявних* книжечках поетова рука прихашцем, крадькома записувала рядки, що стануть дорогими для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони віщі й вічні слова.

Усе найістотніше з великого життя українського кріпака Тараса Шевченка – від його юності й до останнього подиху – увібрав у себе цей класичних розмірів томик, збірник поезій, що його у хвилину творчого осяяння було найменовано «Кобзарем» (*Олесь Гончар*).

Вправа 260. Усно встановіть смислові відношення між частинами складних речень. Замініть безсполучникові речення сполучниковими. Охарактеризуйте безсполучникові речення як синтаксичні синоніми складносурядних і складнопідрядних речень. З'ясуйте стилістичні відтінки використання сполучникових і безсполучникових речень.

1. У хліборобській справі трудової відваги замало, тут потрібні ще й знання агрономічної науки (*З часопису*). 2. Автомобілі бігли по мосту, сміялись люди, цокотали коні (*М. Рильський*). 3. І добре синові: в нього є мати, і добре матері: в неї є син (*А. Малишко*). 4. Високо в небі іскрилось сонце; залишки сірих хмар відпливали непомітно на північ; під самим сонцем, у густій блакиті, дзвеніли жайворонки (*Ю. Збанацький*). 5. Хотіти вчитись – це не все, треба вміти вчитись. 6. Добре роби – добре й буде. 7. Була б лише охота – наладиться кожна робота. 8. Життя – як стерня: не пройдеши, ноги не вколовши. 9. Бджоли раді цвіту, люди – літу (*Народна творчість*).

Синтаксична вікторина

(Відповідь на кожне запитання й виконання завдання – 1 бал)

1. Що вивчає синтаксис?
2. Як поділяються речення за будовою?
3. Як поділяються складні речення за засобами зв'язку між частинами?

* *Захалявний* – що зберігалося, носилося за халявою чобота.

4. Наведіть приклад складносурядного речення зі значенням часової послідовності подій.
5. Назвіть розділові сполучники.
6. Чим відрізняються сполучники від сполучних слів?
7. Наведіть приклад складнопідрядного речення з підрядною з'ясувальною частиною.
8. На які типи поділяються складні безсполучникові речення?
9. Складіть лінійну схему складного речення з однорідною супідрядністю.
10. Складіть структурну схему складного речення з неоднорідною супідрядністю.
11. Що називається складним синтаксичним цілим?
12. Назвіть основні ознаки тексту.
13. Чим відрізняється абзац від складного синтаксичного цілого?
14. Які ви знаєте типи зв'язного мовлення?
15. Яку синтаксичну функцію виконує порівняльний зворот?
16. Яку синтаксичну функцію виконує дієприслівниковий зворот?
17. Що називається прикладкою?
18. Наведіть приклад речення з відокремленою прикладкою.
19. Які бувають описи? Як вони називаються?
20. Назвіть типи підрядного зв'язку слів у словосполученні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Повторення та узагальнення вивченого в 5–9 класах

1. Просте речення. Розділові знаки в ньому

І рівень

• *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*

1. Морфологія – це розділ мовознавства, який вивчає будову слова.

Так чи ні.

2. Речення – це синтаксична одиниця, що виражає певну думку, має інтонаційну завершеність і служить для спілкування.

Так чи ні.

3. Присудок – головний член двоскладного речення, який характеризує підмет за дією чи ознакою. Присудок відповідає на запитання *що робить* (підмет)? *що з ним робиться*? *який він є*? *що він таке*? *хто він такий*? Присудок буває простий і складений.

Так чи ні.

4. Члени речення, які виконують ту саму синтаксичну функцію й поєднуються сурядним зв'язком, називають однорідними. Це рівноправні, незалежні один від одного компоненти. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення.

Так чи ні.

5. Звертання – це слово або сполучення слів, що називає тих, до кого звертається мовець. Звертання виражається кличним відмінком або називним відмінком у значенні кличного й вимовляється з кличною інтонацією.

Так чи ні.

6. Неповні речення – це речення, в яких пропущено один чи декілька потрібних для його структури членів, що встановлюються з попереднього речення чи ситуації мовлення.

Так чи ні.

II рівень

• Тести із вибором однієї правильної відповіді

1. Тире між підметом і присудком (розділові знаки пропущено) **ставимо у реченні**

- А Усі слова народжені діянням трудом (*В. Сосюра*).
- Б Слово то дивний витвір людини (*В. Сухомлинський*).
- В Чорні жилаві руки були наче з заліза (*М. Коцюбинський*).
- Г Радист спробував зв'язатися з крейсером (*Олесь Гончар*).
- Д Із-за обрію стали накопичуватися хмари (*Г. Тютюнник*).

2. Перед однорідними членами потрібно ставити двокрапку, а після них – тире (розділові знаки пропущено) **у реченні**

- А У річках України найбільш поширені плітка красно-пірка окунь лящ щука лин сом тощо (*З підручника*).
- Б Всяке птаство як-от деркачів перепілок курочок можна було викосити косою в траві (*О. Довженко*).
- В Надворі повсюди лежала роса на жовтій траві осінній на круглій павутині попід стріхою у хліві що її павуки звечора наткали (*Г. Тютюнник*).
- Г Все повторилось і краса і потворність (*Л. Костенко*).
- Д Луки гори пишні сади все зелене й припишккле (*Олесь Гончар*).

3. Означення неоднорідні, а тому не розділені комами (розділові знаки пропущено), **у реченні**

- А Все забув мої смутки і скрути мої грішні бездушні слова (*Є. Маланюк*).
- Б Іду несуч важку жнивварську втому (*З часопису*).
- В Усі ці мовні групи слов'янська германська романська належать до однієї сім'ї мов – індоєвропейської (*З підручника*).
- Г Деякі види птахів папуги граки ворони шпаки добре піддаються дресируванню (*З підручника*).
- Д Дерева вітром підбиті пещені літом і сонцем піднявши вгору долоні пнуться до сонця (*В. Стус*).

4. Вставне слово (розділові знаки пропущено), містить речення

А Уночі пройшла гроза а ранок видався ясным на диво (*С. Васильченко*).

Б А день за сонцем утопився в морі і став на жаль уже вчорашнім днем (*П. Воронько*).

В Вже неминуче буде сніг з хвилини на хвилину (*М. Вінграновський*).

Г Художник починається там де віриш йому безумовно (*М. Рильський*).

Д Сині дзвіночки навіть сіяли холод на трави (*М. Коцюбинський*).

5. Вписування на місці крапок дієприслівникового звороту *повернувшись додому* призведе до граматичної помилки в реченні

А Батьки ... лягли відпочивати.

Б Згодом ... почався дощ.

В Виконаю всі завдання ...

Г Кожен ... відчуває особливе тепло.

Д Сестро, ... ти мене тут уже не застанеш.

6. Не ускладнене дієприкметниковим зворотом (розділові знаки пропущені) речення

А Шуміла ріка вкрита сережками піни (*Олесь Гончар*).

Б Машини пофарбовані в яскравий колір одна за одною лаштувалися в довжелезний ряд (*З часопису*).

В Яскравий відблиск сонця переломлений в кожній сніжинці боляче різонув по очах (*Петро Панч*).

Г Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків натрапив я на моркву (*О. Довженко*).

Д Уздовж озер сполосканих блакиттю лежить дорога вся дощами зрита (*Т. Сверстюк*).

7. Не ускладнене дієприслівниковим зворотом (розділові знаки пропущені) речення

А Учні вирішивши йти походом у Карпати пішли за дозволом до директора.

Б Чи допомігши раз ти будеш це робити завжди?

В Відчувши радість перемоги він почав тренуватися серйозніше.

Г Співають ідучи дівчата а матері вечерять ждуть.

Д Рибалки проламавши лід почали волати про допомогу.

III рівень

• Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між вставними словами та їх значеннями

Значення	Вставні слова
1 непевненість	А Завтра у мене, мабуть, важливі справи в місті (<i>П. Жур</i>).
2 зв'язок думок	Б Кімната, наприклад, була просторою й світлою (<i>З часопису</i>).
3 вказівка на джерело	В Ніжність, як на диво, описати математично не можна (<i>В. Собко</i>).
4 емоційна оцінка	Г За його свідченням, то птахи приносять на своїх крилах весну? (<i>З підручника</i>)
	Д Звісно, потяга на станції вже не було (<i>З часопису</i>).

2. Установіть відповідність, утворивши логічні пари (речення й ускладнювальний елемент)

Ускладнювальний елемент	Приклади речень
1 однорідні обставини	А Настав похмурий, задушливий вечір (<i>М. Старицький</i>).
2 однорідні підмети	Б Їхав, їхав козаченько лугом, долиною, та лісочком, та садочком до своєї милої (<i>Народна творчість</i>).
3 однорідні означення	В Дуб із дубом стали рядом, гомоніли древнім ладом (<i>А. Малишко</i>).
4 однорідні додатки	Г Дівчата збирали по лугах сокирки, васильки, рожу, волошки (<i>Панас Мирний</i>).
	Д Тут Стугни плин малює вічну карту, де батько, й дід, і дядько мій косив (<i>А. Малишко</i>).

3. Установіть відповідність між реченнями та синтаксичними конструкціями, якими вони ускладнені (розділові знаки пропущено).

Речення	Синтаксичні конструкції
1 Потім думка шугнула в Україну в тихий зелений куточок над сріблястою Сулою (<i>В. Малик</i>).	А вставне слово Б відокремлена обставина
2 За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (<i>Панас Мирний</i>).	В уточнювальний член речення
3 Куди ж душа буднями кочує марнуючи відпущений їй час? (<i>З часопису</i>).	Г відокремлена поширена прикладка
4 Видно було вже пізно бо ніде по хатах не світилося (<i>Панас Мирний</i>).	Д відокремлений додаток

IV рівень

Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок...».

Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Синтаксис простого речення» та вкажіть за допомогою нумерації розділові знаки у простому реченні і прокоментуйте їх у кінці твору.

II. Складне речення. Пряма мова. Розділові знаки в них

I рівень

• *Альтернативні тести зі стверджувальною або заперечною відповіддю*

1. Складне речення складається з двох або кількох простих, об'єднаних за змістом та інтонацією.

Так чи ні.

2. Складносурядне речення – це речення, частини якого рівноправні за змістом і поєднані сурядним зв'язком за допомогою сурядних сполучників.

Так чи ні.

3. Одна з частин складнопідрядного речення є головною, інша – залежною. Від головної частини до залежної можна поставити запитання.

Так чи ні.

4. Безсполучникове речення – це речення, частини якого пов'язуються без сполучників і сполучних слів. Засобом зв'язку між частинами безсполучникового складного речення є інтонація.

Так чи ні.

5. У складній синтаксичній конструкції (складному реченні з різними видами зв'язку) частини речення поєднуються як за допомогою сполучника, так і за допомогою інтонації.

Так чи ні.

6. Чужа мова, передана дослівно від імені того, кому вона належить, називається прямою мовою. Слова, що вказують, кому належить пряма мова і як вона висловлена, називається словами автора.

Так чи ні.

II рівень

• Тести із вибором однієї правильної відповіді

1. Складносурядним є речення

А Треба слову ніжності додати, щоб уміло друзів пригортати (*М. Сингаївський*).

Б Ти даєш мені сонце погоже, і повітря даєш, і снагу (*З часопису*).

В Слово – клітина мислі, артерія сили духу, і тільки воно єднає різні людські береги (*П. Воронько*).

Г Чого навчився, того за плечима не носити (*Народна творчість*).

Д Треба слову радощів додати, щоб уміло душу звеселить (*З часопису*).

2. Виберіть складносурядне речення, частини якого поєднані за допомогою розділового сполучника.

А Нове століття вже на видноколі, і час новітню створює красу (*Л. Костенко*).

Б Демко вдоволений розпорядком батька, зате Максимові це не до вподоби (*У. Самчук*).

В Зараз тільки сухе бадилля стовбурчилося на городі та стриміли соняшники (*О. Довженко*).

Г Не то осінні води шуміли, не то вітер бився в заламах провалля (*М. Коцюбинський*).

Д Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, зате видно багато неба... (*Леся Українка*).

3. Складнопідрядним є речення

А В мене була лише мати, та був іще сивий дід (*В. Симоненко*).

Б Сіється сніг скрізь на безмежжі доріг, вітер заводить в гаю пісню журливу (*В. Сосюра*).

В Стиха долітають звуки піаніно, а думки своє снують (*М. Івченко*).

Г Серед людей її покоління, що стали на боротьбу (*З часопису*).

Д Лежать віки, покриті пилом, позасихала кров на них (*Г. Півторак*).

4. Реченням із кількома підрядними є речення

А Незважаючи на тяжкі умови життя, я завжди був великим оптимістом і дотепер не втратив віру в людей, у перемогу всього світлого над темрявою і злом (*М. Коцюбинський*).

Б Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, так що видно багато неба... (*Леся Українка*).

В Відколи син приїхав, ще й не надивилася вона на нього, бо й дома син не живе, за ці три дні більше був на полігоні, ніж тут (*Олесь Гончар*).

Г Багато чув я невчених співаків, що пісня в них, було, жаріє та іскриться, за серце беручи (*М. Рильський*).

Д У шістнадцятому столітті, за описом 1572 року, в Житомирі, окрім невеликого замку, було всього 142 двори (*В. Шевчук*).

5. Пунктуаційну помилку допущено в реченні

А Я люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з перцем (*І. Нечуй-Левицький*).

Б Якби моя воля, то я б сього пана не то з партії вигнала, а загнала б туди, де вже й перець не росте (*Леся Українка*).

В Коли ж дерево в корінь підтяти – воно жить не зможе, хоч буде стоять (*В. Забаштанський*).

Г Червону руту не шукай вечорами, ти у мене єдина, тільки ти, повір (*В. Івасюк*).

Д А коли поєднали нас пісня та хліб, та борня, ростемо у прийдешність, спільноту цю в душі поклавши (*В. Коротич*).

6. Розділові знаки при передачі чужого мовлення правильно вжито в реченні

А «Тікай, Марічко... не бійся душко... твій ворог танцює» – співала флюяра (*М. Коцюбинський*).

Б «Се він про Марічку, – з ляком подумав Іван. – Ось чого вона зникла!..» (*М. Коцюбинський*)

В Палагна... сердито обізвалася до мольфара – «Чого вилупив баньки? Не видів?» (*М. Коцюбинський*).

Г «Що ж, іди, Іванку, – покірно обзивалась Марічка, – Така нам доля судилась...» (*М. Коцюбинський*).

Д «Збирайся швидше! – сказав Андрій, – Рушимо в село» (*М. Бакай*).

III рівень

• Тести на встановлення відповідності

1. Установіть відповідність між реченнями та видом підрядності в ньому

Види підрядних речень	Приклади
1 означальне	А Простіть мене за смуток цих тирад, де чути звук струни лиш однієї (<i>З часопису</i>).
2 з'ясувальне	Б Людині інколи щастить саме тоді, коли вона вважає затягну справу безнадійною (<i>Н. Рибак</i>).
3 обставинне причини	В Український хліб тому такий смачний, що він завжди замішаний на пісні (<i>Є. Летюк</i>).
4 обставинне місця	Г Де рідний край, там і під ялиною рай (<i>Народна творчість</i>).
	Д Знай, що в світі найтяжче – це серце носити студене! (<i>М. Рильський</i>)

2. Віднайдіть відповідність між реченнями та їх типами.

Приклади	Види складного речення
1 Згадується школа край узлісся, біла хата й батьківський поріг, звідки у життя пішов колись ти (<i>К. Дрок</i>).	А складносурядне речення
2 І трави ждуть отар, і жде Дніпро пташок – човнів веселих (<i>П. Филипович</i>).	Б складнопідрядне з підрядною означальною частиною
3 Нам літечко святе судилось не на те, щоб у гнізді сидіть як печериці (<i>Л. Глібов</i>).	В складнопідрядне з підрядною обставинною частиною
4 Коли мало сумнівів, мало діла (<i>В. Кисельов</i>).	Г складнопідрядне з підрядною обставинною частиною мети
	Д складнопідрядне з підрядною обставинною частиною умови

3. Установіть відповідність між реченнями з прямою мовою та їх схемами (окремі розділові знаки пропущено)

Приклади речень	Схеми
1 Розцвітає людина в щасті, в світлі, писав О. Довженко (<i>З часопису</i>).	А «П, – а: – П».
2 Ось, Ганно Іванівно, мої пташенята: Михайло і Леся відрекомендував батько і додав Доведеться, діти, вам повертатись (<i>М. Олійник</i>).	Б А: «П!» – а.
3 Улюблений вираз Максима Рильського був такий Сім раз подумай про кого-небудь, а за восьмий зроби йому хороше (<i>З часопису</i>).	В «П», – а.
4 Я знаю одного поета, що склав собі афоризм Гарна рима – погибель для ідеї, і, треба сказати, він вірно тримається афоризму (<i>З часопису</i>).	Г А: «П».
	Д «П, – а. – П».

IV рівень

• Завдання відкритого типу

Напишіть твір-роздум на тему «Вони творили державу України».

Під час написання використовуйте повторений матеріал із теми «Синтаксис складного речення» та вкажіть типи складних речень, використаних у творі, за допомогою підкреслень і надписів (над реченнями).

ЗМІСТ

Вступ

- § 1. Функції мови. Значення мови в житті людини й суспільства
- § 2. *Розвиток мовлення.* Повторення вивченого про мовлення і спілкування, текст, стилі й типи мовлення

Тестові завдання. *Повторення та узагальнення вивченого з розвитку мовлення*

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

- § 3. Речення та словосполучення
- § 4. Просте речення
- § 5. Просте ускладнене речення

Тестові завдання. *Повторення та узагальнення вивченого*

- § 6. *Розвиток мовлення.* Аудіювання уривків (аудіо- та відеозаписів). Діалог. Участь у диспуті

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ. СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

- § 7. Складне речення і його ознаки. Сполучникові та безсполучникові складні речення
- § 8. Складносурядне речення, його будова та засоби зв'язку
- § 9. Складносурядні речення з єднальними сполучниками
- § 10. Складносурядні речення з розділовими сполучниками
- § 11. Складносурядні речення з протиставними та зіставними сполучниками
- § 12. *Розвиток мовлення.* Усний переказ тексту художнього стилю
- § 13. Інтонація та розділові знаки у складносурядних реченнях
- § 14. Синоніміка складносурядних речень з різними сполучниками, складносурядних і складнопідрядних, а також складносурядного речення і простих речень
- § 15. *Розвиток мовлення.* Тексти для контрольного читання вголос

Тестові завдання. Синтаксис. Пунктуація. Поняття про складне речення. Складносурядне речення

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

- § 16. Будова складнопідрядного речення та засоби зв'язку в ньому
- § 17. Види складнопідрядних речень. Розділові знаки між головними й підрядними частинами складнопідрядного речення
- § 18. Складнопідрядне речення з підрядною означальною частиною
- § 19. Складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною
- § 20. *Розвиток мовлення.* Докладний переказ тексту публіцистичного стилю
- § 21. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними частинами
- § 22. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними способу дії, міри та ступеня
- § 23. Складнопідрядне речення з підрядною порівняльною частиною
- § 24. Складнопідрядні речення з підрядними місця й часу
- § 25. Складнопідрядні речення з підрядними умови, причини й мети
- § 26. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними допусту та наслідку
- § 27. Складнопідрядне речення з кількома підрядними, розділові знаки в ньому
- § 28. *Культура мовлення.* Інтонація складнопідрядного речення

Тестові завдання. Складнопідрядне речення

- § 29. *Розвиток мовлення.* Переклад текстів публіцистичного стилю
- § 30. Безсполучникове складне речення. Смислові відношення між частинами безсполучникового складного речення
- § 31. Розділові знаки у складному безсполучниковому реченні

§ 32. *Культура мовлення.* Інтенація безсполучникового складного речення

§ 33. *Культура мовлення.* Синонімія простих речень, складних речень зі сполучниками і без сполучників

Тестові завдання. Безсполучникове складне речення

§ 34. *Розвиток мовлення.* Вибірковий переказ тексту наукового стилю

СКЛАДНІ СИНТАКСИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ

§ 35. Складне речення з різними видами сполучникового і безсполучникового зв'язку

§ 36. Розділові знаки у реченнях з різними видами зв'язку

§ 37. *Культура мовлення.* Використання речень з різними видами зв'язку у художніх описах

ТЕКСТ

§ 38. Текст. Будова тексту

§ 39. Засоби зв'язку між частинами тексту

Тестові завдання. Складне речення з різними видами зв'язку. Текст

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5–9 КЛАСАХ

§ 41. Складні випадки написання частин мови

§ 42. *Розвиток мовлення.* Робота з текстами

§ 43. *Розвиток мовлення.* Контрольний письмовий твір публіцистичного стилю на морально-етичну чи суспільну тему

Тестові завдання

§ 44. Синтаксис і пунктуація

§ 45. *Розвиток мовлення.* Тематичні виписки як спосіб засвоєння та запам'ятовування почутого і прочитаного

§ 46. *Культура мовлення.* Синонімія простих і складних речень (зі стилістичним коментуванням)

Тестові завдання

Навчальне видання

**БАБИЧ Надія Денисівна
ГУЙВАНЮК Інеса Степанівна
ФОНАРЮК Тетяна Іванівна
та ін.**

УКРАЇНСЬКА МОВА

**підручник для 9 класу з навчанням румунською
мовою закладів загальної середньої освіти**

Схвалено для використання в освітньому процесі

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *Л. Л. Кирієнко*
Художній редактор *І. Б. Шутурма*

Формат 60×90¹/₁₆. Ум. друк. арк. 00,00.
Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж пр.
Зам. №

Державне підприємство
«Всеукраїнське спеціалізоване видавництво «Світ»
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua; e-mail: office@svit.gov.ua; svit_vydav@ukr.net